

કાવ્યાનુશીલન

: પ્રકાશક :
ડૉ. મેરુભાઈ એચ. વાઢેણ

: વિકેતા :
અમ. અમ. સાહિત્ય પ્રકાશન
પુસ્તક પ્રકાશક અને વિકેતા
મહાવીર માર્ગ, આશંક-૩૮૮૦૦૧

(ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી ગાંધીનગરની આર્થિક સહાયથી પ્રકાશિત)

Kavyanu Shilan
Criticism
by Dr. Merubhai H. Vadhel

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૨૦૧૧

નકલ : ૧૦૦૦

મૂલ્ય રૂ. : ૧૧૫

કાવ્યાનુશીલન

ડૉ. મેરુ વાઢેણ

: સભાવટ :

ગુજરાતી સાહિત્યાલય ડકોર

: મુદ્રક :

ચરોતર સાહિત્યાલય નડિયાદ

વિકેતા

અમ. અમ. સાહિત્યપ્રકાશન

પુસ્તક પ્રકાશક અને વિકેતા

મહાવીર માર્ગ આશંકાંદ

મુદ્રક

અર્પણ પ્રિન્ટરી, આશંકાંદ

(ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી ગાંધીનગરની આર્થિક સહાયથી પ્રકાશિત)

પ્રકાશનવેળાએ...

કવિતા તો ઉંડો સમન્દર છે તેમાં ઝૂબકી લગાવો ને હાથમાં આવે એ આપણું. આ કાવ્યસમન્દરમાં એક જ વખત ઝૂબકી શા માટે? વારંવાર ઝૂબકી લગાવીએ તોયે કંઈક નવું નવું જ હાથ લાગે. કુલેજમાં સ્નાતક-અનુસ્નાતકક્ષાએ કવિતાનો કક્કો ભાષાવતાં કવિતાના મહેરામણમાં મેં વખતોવખત ભૂસકાં માર્યાં છે ને પ્રત્યેક વેળાએ નવો જ આહ્લાદ અનુભવ્યો છે. આવી સંવેદનાઓ ઘણીવાર ચિત્તમાં સળવળ્યાં કરે છે, તેવી કેટલીક ક્ષણોને મેં આ પુસ્તકમાં ટંકી છે. એક વાત તો ખરી છે કે, હું વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકમિત્રોને ધ્યાનમાં રાખી લખું છું આથી લખાણમાં સરળતા સ્વાભાવિક રીતે આવે છે. અગાઉ મારાં છ પુસ્તકો પ્રકાશિત થયા તેમાં પણ એ જ ઉદ્દેશ જોવા મળ્યો.

‘કાવ્યાનુશીલન’ નો પ્રથમ લેખ ‘અનુગાંધીયુગાની અરુણાઈના સૂર’ પ્રગટાવતા ત્રણ કવિઓ - કૃષ્ણાલાલ શ્રીધરાણી, પ્રહ્લાદ પારેખ અને હરિશ્ચંદ્ર ભણીની કવિતામાં અનુગાંધીયુગાની પૂર્વપીઠિકા કઈ રીતે રચાઈ? એની મીમાંસા કરવાનો યત્ન કર્યો છે. ‘સોરઠી લોકસંસ્કૃતિનો ધબકાર : રમેશ પારેખ’ લેખમાં રમેશ પારેખની કવિ તરીકેની લોકપ્રિયતાના રહસ્ય એવા સોરઠી

લોકસંસ્કૃતિના ધબકાર-વારસાને તપાસવાનો યત્ન કર્યો છે. રમેશ પારેખના કવિસગોત્ર કહેવાય એવા અનિલ જોશીનાં ગીતોને પણ તપાસ્યાં છે. તો ‘સામ્રાત ગુજરાતી ગજલની ગતિવિધિઓ’, ‘ગુજરાતી ગજલકારોમાં ગરવા ગિરનારનાં શુંગસમાન : મનોજ ખંડેરિયા’, ‘અમૃતધાયલની ગજલોમાં બાદશાહી ખુમારી’, ‘આશાસ્પદ કવિયિત્રી : પ્રજાબેન વશી’ જેવા લેખો ઘણાં રોચક બન્યાં છે.

આ ગ્રંથના પ્રકાશન માટે ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી ગાંધીનગર તરફથી આર્થિક સહયોગ પ્રાપ્ત થયો તે બદલ અકાદમીનો ઋણી છું. ગ્રંથનું સુંદર અને જડપથી કામ કરવા બદલ એમ. એમ. સાહિત્યપ્રકાશનના યાકુબભાઈ નો આભારી છું.

આશા રાખું છું ‘કાવ્યાનુશીલન’ આપને ગમશે.

- અસ્તુ -

૧૫ મી ઓંગાણ' ૧૧

ડૉ. મેરુ વાઢેળ

-: લેખકના અન્ય પુસ્તકો :-

૧. કાવ્યાક્ષરે (૨૦૦૭)
૨. કાવ્યાનુષ્ઠંગો (૨૦૦૮)
૩. શબ્દાનુષ્ઠંગો (૨૦૦૯)
૪. ગુજરાતી ખંડકાવ્યો (૨૦૦૯)
(સ્વરૂપ, વિકાસ અને આસ્વાદ)
૫. ગુજરાતી ગીત (૨૦૧૦)
(સ્વરૂપ, વિકાસ અને આસ્વાદ)
૬. ગુજરાતી ગજલ (૨૦૧૧)
(સ્વરૂપ, વિકાસ અને આસ્વાદ)
૭. કાવ્યાનુશીલન (૨૦૧૧)

હવે પછી,

- ગુજરાતી કવિતામાં રાધાનું નિરૂપણ
- ગામીત લોકસાહિત્ય અને બોલી.

મળવાનો માણસ : મેરુ...

ભાઈશ્રી મેરુને હું ખૂબ નજીકથી ઓળખું છું. મેં મારી કોલેજમાં તેને ભણાવ્યો છે. તેની આંખોમાં ગોલ્ડમેડાલીસ્ટ બનવાનું સપનું મેં જોયું હતું અને મેરાએ એ સાકાર કરી બતાવ્યું. કોલેજકાળમાં કવિતા પાછળ તો સાવ ગાંડો, ગમે ત્યારે ઊભો કરો, ગીત, ગજલો લયાત્મક રીતે બોલો. જ્યારે મારાં જ વિદ્યાર્થીના સાત-સાત કાવ્યવિવેચનના પુસ્તકો પ્રકાશિત થતાં હોય ત્યારે ગુરુની છાતી ગજ ગજ ન ફૂલે તો જ આશ્વર્ય! ‘કાવ્યાનુશીલન’ના પ્રકાશનવેળાએ ખૂબ ખૂબ શુભેચ્છા.

ભાઈશ્રી મેરુની વિવેચના વિદ્યાર્થી અને અધ્યાપકલક્ષી જ છે એવું તો ન કહી શકાય પણ તેમણે વિદ્યાર્થીઓને નજર સમક્ષ રાખીને જ વિવેચનના પુસ્તકો લખવાનું શરૂ કર્યું છે તે ખરેખર અભિનંદનને પાત્ર છે. આજે સમય કાઢીને આવું કામ કેટલાં કરે છે? મેરુ પીએચ.ડી. થાય છે છેક ૨૦૧૦માં. તેમનો મહાનિબંધ “ગુજરાતી ગજલમાં રાધાનું નિરૂપણ” ખૂબ જ પ્રશંસા પામ્યો છે, તે પૂર્વે તેમણે ‘કાવ્યાક્ષરે’, ‘કાવ્યાનુષ્ઠંગો’, ‘શબ્દાનુષ્ઠંગો’, ‘ગુજરાતી ખંડકાવ્યો’, ‘ગુજરાતી ગીત’, ‘ગુજરાતી ગજલ’ - વગેરેનાં સ્વરૂપ, વિકાસ અને આસ્વાદ વિષયક પદ્ધતિસરનું અધ્યયન કરી સરળતાથી વિદ્યાર્થી-અધ્યાપકને વિષય પ્રવેશ કરાવે છે તેમાં તેમની સુજબુજીના દર્શન થાય છે.

‘કાવ્યાનુશીલન’ મેં ધ્યાનથી જોયું. તેમણે અનુગાંધીયુગની અરૂણાઈના સ્તૂર પ્રગટાવતા ત્રણ કવિઓ કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી, પ્રહલાદ પારેખ અને હરિશ્ચંદ્ર ભરુનાં કાવ્યોમાં રહેલું નાવીન્ય જે રીત તેમણે

તપાસ્યું છે તે સાચે જ અભ્યાસપૂત છે. રમેશ પારેખ તો તેમનો મનગમતો કવિ છે. કૉલેજમાં ભણતો ત્યારે રમેશ પારેખનાં પ્રલંબલયનાં ગીતોને અસરકારક રીતે રજૂ કરતો, આજે પણ એ જ જુસ્સો ને ઉત્સાહ એના ચહેરા પર જોવા મળે છે. તેમણે રમેશ પારેખનાં ગીતોમાં સોરઠીજીવનનો ધબકાર કેવી રીતે કવિની લોકપ્રિયતાનું કારણ બન્યો છે? તેને વિદ્વતાપૂર્ણ આલેખ્યું છે. ઉપરાંત, મનોજ ખંડેરિયાની ગઝલો, અમૃત ‘ધાયલ’ની ગઝલો તેમજ સાખ્રત ગઝલો વિશેનો અભ્યાસ પણ વિદ્વતાપૂર્ણ અને પદ્ધતિસર કર્યો છે.

વિશેષ તો, મેરુ એકવાર મળવાનો માણસ છે - માણવાનો માણસ છે. વ્યારા કૉલેજમાં અધ્યાપક તરીકેની સેવા આપતો હોવા છતાં, જ્યારે કોડીનાર આવે છે ત્યારે પોતાની માતૃસંસ્થામાં તેમનું આવવું અનિવાર્ય જ હોય અને પી.જી.ના વિદ્યાર્થીઓને અવશ્ય લાભ આપે.

ફરીથી ભાઈ શ્રી મેરુને - હવે ડૉ. મેરુને તેમનાં સાતમાં પુસ્તક ‘કાવ્યાનુશીલન’ના પ્રકાશનવેળાએ ખૂબ ખૂબ શુભકામનાઓ આશા છે કાવ્યરસિકો અને વિદ્યાર્થીઓને આ પુસ્તક અવશ્ય ગમશે એ જ અભ્યર્થના.

- મહારાણા

ડૉ. બી. એ. બારડ

પ્રિન્સિપાલ

શ્રી જે. એસ. પરમાર આટર્સ એન્ડ
કોમર્સ કૉલેજ, કોડીનાર

- : અનુક્રમણિકા :-

૧. અનુગાંધીયુગની અ઱ણાઈના સૂર પ્રગાટાવતા પ્રણ કવિઓ	૧
૨. સોરઠી લોકસંસ્કૃતિનો ધબકાર : રમેશ પારેખનાં ગીતો	૭૩
૩. ગીત કવિ : અનિલ જોશી	૮૩
૪. સાખ્રત ગુજરાતી ગઝલની ગતિવિધિઓ	૧૦૮
૫. ગુજરાતી ગઝલકારોમાં ગરવા તિરનારનાં શુંગ સમાન : મનોજ ખંડેરિયા	૧૩૭
૬. અમૃત ધાયલની ગઝલોમાં બાદશાહી ખુમારી	૧૫૩
૭. આશાસ્પદ કવિયિત્રી : પ્રજાબેન વશી	૧૬૧

“અનુગાંધીયુગની અરુણાઈના સૂર પ્રગટાવતા ત્રણ કવિઓ”

‘અનુગાંધીયુગ’નું નામ પડતાં જ આપણને રાજેન્દ્ર શાહ અને નિરંજન ભગતનું નામ તરત જ યાદ આવે. ‘અનુગાંધીયુગ’ને આપણે ‘નિરંજન-રાજેન્દ્રયુગ’ તરીકે પણ ઓળખીએ છીએ. અહીં મારે આ બસે કવિઓની વાત કરવી નથી, પણ હા, જે નિમિત્તે આ કવિઓ મળે છે, આ યુગની કવિતા મળે છે - એવા કવિઓની - એમની કવિતાની વાત કરવી છે. એવા ગ્રાણ કવિઓ છે - કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી, પ્રઢલાદ પારેખ અને હરિશ્ચંદ્ર ભહ. આ ત્રિપુટીની કવિતા ‘અનુગાંધીયુગ’ની પૂર્વપીઠિકા રચી આપે છે. આ ગ્રાણેય કવિઓની કવિતામાં ‘અનુગાંધીયુગ’ની અરુણાઈના સૂર સ્પષ્ટપણે સંભળાય છે. કેટલાક વિદ્વાનો આ કવિઓને અનુગાંધીયુગના ગણવા પ્રેરાયા છે છતાં, એટલું ચોક્કસ કહી શકાય કે, આ કવિઓની મોટાભાગની કવિતા આજાઈ પૂર્વની છે. ગાંધીયુગની છે. આથી તે નિર્વિવાદ ગાંધીયુગના જ ગણાય. આ ગ્રાણેય કવિઓની કવિતાએ અનુગાંધીયુગના કવિઓને રીતસરનું ઘેલું લગાડ્યું છે. તેઓએ વિષય પરત્વે અને અભિવ્યક્તિ પરત્વે જે વૈવિધ્ય દાખલ્યું છે, તે અપૂર્વ છે. એટલું જ નહીં પણ, એના જ આધારે અનુગાંધીયુગની પૂર્વપીઠિકા બંધાઈ છે.

એમાં પ્રથમ નામ છે - કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી જેમણે પોતાની કલ્યાનાશીલ કાવ્યપ્રતિભાથી ગુજરાતી કવિતામાં ઘણાં નવ્ય ઉન્મેષો

“અનુગાંધીયુગની અરુણાઈના સૂર પ્રગટાવતા ત્રણ કવિઓ”

પ્રગટાવ્યાં છે. પોતાના સ્વમસેવી વ્યક્તિત્વથી આ કવિ અનોખી કવિમુદ્રા ઊભી કરે છે. રંગેરંગમાં પ્રગટતો કવિનો મિજાજ એમનાં અનેક કાચ્યોમાં સ્પંદિત થતો પમાય છે. એમનાં અવાજમાં ગાંધીયુગ કરતા અનુગાંધીયુગની સૂર વિશેષ સંભળાય છે. શ્રીધરાણીની કવિતામાં એક બાજુ ગાંધીપ્રેરિત વિચારધારાની અસર છે તો, બીજી તરફ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનો પ્રભાવ સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય છે. શ્રીધરાણી પાસેથી બે કાવ્યસંગ્રહો મળે છે ‘કોડિયાં’ અને ‘પુનરપિ’. શ્રીધરાણીનો અનુભવપિંડ દક્ષિણામૂર્તિ, ગાંધીવિચારધારાથી જન્મેલું સંવેદન, તેમનો રાષ્ટ્રપ્રેમ અને રવીન્દ્રનાથ પાસેથી મળેલી સૌન્દર્યભાવની દીક્ષા - આદિથી ઘડાયો છે. શ્રીધરાણીની કવિતામાં અનુભૂતિની સચ્ચાઈ અત્યંત ઉત્કટ રીતે અભિવ્યક્ત થઈ છે. શ્રીધરાણીની કવિતામાં તરત ધ્યાન બેંચે એવી બાબતો અંગે શ્રી ઉમાશંકર જોશી કહે છે -

“એક તો રસોજજવલ પદાવલિ (diction), બલકે
કાવ્યદેહની કીટસની યાદ આપે એવી ઈન્દ્રિયગ્રાહીતા
(Sensuousness) બીજું, બુલંદ ભાવનામયતા;
અને ત્રીજું, જીવનના વાસ્તવની સહજ પકડ. આ
તત્વો વડે શ્રીધરાણીનો કાવ્યપિંડ આગવી રીતે જ
ઘડાય છે અને અનોખું સૌન્દર્યસિદ્ધ કરી શક્યો છે.”

શ્રીધરાણીએ પોતાની કાવ્યકૃતિઓ માટે સૌન્દર્ય અને કલાત્મકતા સિવાય બીજા કોઈ તત્ત્વનો આગ્રહ સેવ્યો નથી. શ્રીધરાણીની કવિતામાં વાણીની કમનીયતા અને ઓજસ્વિતા, સુરેખ ચિત્રાંકનશક્તિ, લયસુખ - આદિ

કાચ્યાનુશીલન

ભાવનામયતાથી અનુપ્રાણિત થયેલું હોય એમ લાગે છે. ભારતને રવીન્દ્રનાથ ટાગોર મળ્યાં, તેને કારણે આપણાને અનેક કવિઓ મળ્યાં. એમાં કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી પણ મહત્વના કવિ છે. એનું કારણ શ્રીધરાણીને ‘શાંતિનિકેતન’ નો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. એમની કવિતામાં રવીન્દ્રનાથની સૌન્દર્યલક્ષી વિચારધારાની વ્યાપક અસર દેખાય છે. એક બાજુ બ.ક.ઠાકોર જેવા કવિ વિચારધનતાનો દઢ આગ્રહ સેવતા હતા. બીજી બાજુ સુન્દરમ્ - ઉમાશંકરની કવિતામાં દલિત-પીડિતની મૂક લાગણી, સ્વાતંત્ર્ય, વિશ્વબંધુત્વ જેવા વિષયોની બોલબાલા વધતી જતી હતી તેવી વેળાએ કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી, પ્રહલાદ પારેખ અને હરિશ્ચંદ્ર ભંડ જેવા કવિઓ સૌન્દર્યલક્ષી દલિકોણ લઈને કવિતાઓ રચે છે. એમાં કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણીની કવિતાઓ પ્રથમ ધ્યાન ખેચે છે. શ્રીધરાણીની કવિતામાં અભિવ્યક્તિની નજીકત છે. એમની કવિતામાં લય-માધુર્ય છે. શ્રીધરાણીની કવિતામાં ઈન્દ્રિયગ્રાહ્યતા, આંખ આગળ લીલયા રચતાં અનેક રમ્યચિત્રો રચી ભાવકના સંવિદ્ધને એનો સનપર્ક અનુભવ કરાવે છે. જોકે, અહીં નોંધવું જરૂરી છે કે, શ્રીધરાણીની કવિતા ગાંધીપ્રેરિત વિચારધારાથી મુક્ત નથી. શ્રીધરાણી કવિતામાં એનો પિંડ આગવી રીતે ઘડાઈને અનોખું સૌન્દર્ય સિદ્ધ કરી શક્યો છે. શ્રીધરાણી કલ્યનાશીલ કવિ છે. એનો કાવ્યમિજાજ અનોખો છે. આ કવિમાં રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનો નિસર્ગપ્રેમ એમનાં જીવન-કવન ઊભયમાં દેખાય છે. તો બીજી બાજુ ગાંધીયુગની વાસ્તવલક્ષી જીવનદસ્તી પણ એટલા જ પ્રભાવિત છે જ.

3

“અનુગાંધીયુગની અરુણાઈના સૂર પ્રગટાવતા ત્રણ કવિઓ”

શ્રી આનંદશંકર ધ્રુવે ‘કાન્ત’ માટે પ્રયોજેલા શબ્દો યાદ આવે છે! “થોડું પણ અતિ સુંદર”. - એ શ્રીધરાણીને પણ એટલું જ લાગુ પડે છે. એમનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ “કોડિયાં”-૧૯૭૪માં પ્રગટ થાય છે અને બીજો કાવ્યસંગ્રહ ‘પુનરપિ’ એમનો મરણોત્તર કાવ્યસંગ્રહ ઈ.સ. ૧૯૯૧માં પ્રગટ થાય છે. બન્ને કાવ્યસંગ્રહમાં અભિવ્યક્તિની દસ્તિએ બિન્નતા જોવા મળે છે. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર પાસેથી મળેલી સૌન્દર્યરાગિતા શ્રીધરાણીની અનેક કાવ્યકૃતિમાં સ્પષ્ટપણે દેખાય છે. શ્રીધરાણી ઉપર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની અસર કેવી પ્રભાવશાળી છે જુઓ:

“આજ મારો અપરાધ છે, રાજા! તું નહિ આવે ઘેર;
આજ મારો અપરાધ છે, જાણું કાલનો કાળો કેર.
આવજે એવું માગવું ના, પર એક હું માગું વેણ;
એકદા તારે બારણે આવીશ પાઠવ્યા વિના કે'ણા:
જાગતો ના હામ હોય હેયામાં! જોઉં તો તારું જોર!
ચેતજે રાજા! મનમાળામાં પેસતાં કોઈ ચકોર!”

આત્માને પરમાત્મામાં વિલીન કરી દેવાની કવિની અભીષ્ટા સહદ્ય ભાવકને ચોક્કસ સ્પર્શી શકે છે. આ કાવ્ય ‘શાંતિનિકેતન’માં જ લખાય છે. આથી રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની અસરમાંથી એ બાકાત રહી જ ન શકે, એ સ્વાભાવિક છે. ઈશ્વર ઘણીવાર ભક્તને કશીય જાળ કર્યા વિના અચાનક આવી જાય છે. ભક્ત તો નિંદ્રાધીન છે પણ કપૂરની સુવાસ જેવી પ્રસરતી મહેંકથી એનાં આવ્યાની જાંખી થાય છે. શ્રીધરાણીએ અહીં એક વિરહાતુર ભક્તની મનઃસ્થિતિને કુશળતાથી આલેખી છે. ભક્ત-

4

કાવ્યાનુશીલન

આત્મા તો ઈશ્વરના-પરમાત્માના વિરહમાં લીન રહે છે. ભક્તને ઈશ્વરની અનુભૂતિ સર્વત્ર થતી રહે છે. અહીં એક ભક્ત ઈશ્વરને જાણે કે આદ્ભુત આપે છે કે, મારો એ અપરાધ છે કે, તું આવ્યો ત્યારે હું ઉંઘતો હતો, મને જાણ પણ ન કરી, તેમ હું પણ એક દિવસ તારે દ્વારે કોઈપણ સંકેત આપ્યા વગર આવી જઈશ. વિષાદ બાદ અનુભવાતો ભક્તનો આકોશ આ કાવ્યને કલાત્મકકૃતિ બનાવે છે.

કવિને પ્રકૃતિ પ્રયે ભારે અનુરાગ છે. ‘ભરતી’-એમનું ઉત્તમ પ્રકૃતિ સૉનેટ છે. કવિને પ્રકૃતિના રોભ્ય અને રૌદ્ર-ઓભ્યરૂપ સ્પર્શ છે. અહીં કાવ્યમાં સંરચનાને બે સ્તરો (Double strulura) છે. કવિ હદ્યમાં જે જુવાળ જગ્યો છે તેને મૃતસ્વરૂપે આલેખવા માટે કવિએ દરિયાની ભરતીનું પ્રતિરૂપ આપતાં કવિ કહે છે:

“સહસ્ર શત ઘોડલા અગમ પ્રાન્તથી નીકળ્યા,
અફાટ જલથિ પરે અદમ પાણીપન્થા ચડયા;
હણો-હણાહણો: વિતાન, જગ, દિંગજો ધૂજતા,
ઉડે ધવલ ફેન શી વિભર કેશવાળી છટા!”

આ પ્રચેડ ભરતી સહસ્ર શત હજારો અશ્ચની જેમ અગમપ્રાન્તથી નીકળે છે. આ વિશાળ સમુદ્ર પર આ અશ્વો જેવા તાકાતવર છે તેને ‘પાણીપન્થા’ જેવા શબ્દ દ્વારા ધસમસતા કલ્પીને ઈન્દ્રિયગોચરતાનો અહેસાસ કરાવ્યો છે. અહીં ‘હણો-હણાહણો’ જેવા શબ્દો શ્રુતિગોચર બન્યાં છે.

શ્રીધરાણીની નવ્યકવિતાની મોહની અનેરો આનંદ-રોમાન્ય સર્જે છે. ‘શુક’ કાવ્ય સંઘેડા ઉતાર જેવું બન્યું છે. સંધ્યાની સોનેરી ભાત

“અતુગાંદીયુગાની અરુણાઈના સૂર પ્રગટાવતા ત્રણ કવિઓ”

જાંખી થતા રાત્રિનો ઉધાડ થાય છે. સાથે જ કવિના હદ્યનો ઉધાડ થતાં જાણે અપૂર્વ ચમત્કાર સર્જય છે જુઓ -

“રાત્રિનો મોતીશાળ થાળ
હીરામોતી ઝાકળમાળ;
સુરસરિતાની રેતી ઘણી,
કોણ બધામાં પારસમણી?
જળકે શુક.”

ઉધા તણી નથડીનું નંગા,
સ્નોહ સરીખડો તોનો રંગા
મલકે શુક!”

અહીં સંધ્યાશુક કે પ્રભાતશુક કે પછી બન્ને-કાવ્યાંતે કવિએ પ્રભાતશુકની ઘૃતિને ‘ઉધા તણી નથડીનું નંગા’ કહીને અપૂર્વચિત્રમાં મઠી લીધી છે. મલક-મલક થતી શુકની તેજસ્વિતાને કવિએ અહીં ‘જળકે શુક’, ‘જળકે શુક’, ‘મલકે શુક’- જેવા શબ્દો દ્વારા પ્રગટાવી છે. અહીં કવિની અભિવ્યક્તિની નજીકત અને લયમાધુર્ય કાવ્યને કલાત્મકતા બક્ષે છે. શ્રીધરાણીની કવિતામાં ઈન્દ્રિયગ્રાહ્યતા એમણે રચેલાં શબ્દચિત્રમાં દશ્ય-શ્રાવ્ય બને છે. શ્રીધરાણીના હાથે આવા ઘણાં નયનરખ્ય ચિત્રો સર્જયા છે. ‘જંજાવત’ કાવ્યમાં શ્રીધરાણીએ સૂચિના અનેક રમ્યને સુંદર ચિત્રો આલેખ્યાં છે. શ્રીધરાણી આ ચિત્રો દ્વારા અંતઃશ્રુતિને સતેજ કરતાં કહે છે:

“મધૂર નાચે મતા હૈયે,
આભ પંખે પાથરી;

કાટ્યાનુશીલન

કપોત કૂજ કુંજ કુંજે
પાંખમાં પાંખો વણી;
આમલીની ડાળ વીંજે વીંજણા!
“સૃષ્ટિના તાંડવ મહીં તમ તાલ પૂરો!”

સાદ દે મહેરામણા!”

અત્યંત કૌશલભર્યા લયહિલ્લોળથી કવિએ કૃતિને અનોખો નાટ્યાત્મક ઉઠાવ આપ્યો છે. ‘ભાંગો ભોગળા!’ ‘ભાંગો ભોગળા!’ જેવી હાકલમાં થતો નાટ્યાત્મક ઉઘાડ ઘણો આકર્ષક બન્યો છે. અહીં વાયુ મહેરામણના એક કરણ તરીકે આવે છે. ‘સાંકળ સહુ ખખડાવી જાય સમીરણા’ થી આખી સૃષ્ટિ ઉપર એની અસર થાય છે. કવિ હદ્ય કહી ઉઠે છે :

“નિસર્ગ નાચ્યો,
શુષ્ક પર્ણ સરી પડ્યાં;
પૃથ્વી નાચી,
માટીના થર ઊત્યા;
યોમ નાચ્યું,
હદ્ય દૂમા આંસુડાં થઈ ઓગણ્યા:
એક માનવ ના ઊઠ્યો, એને મીઠી આત્મપ્રતારણા!
“સૃષ્ટિના તાંડવ મહીં તમ તાલ પૂરો!”
સાદ દે મહેરામણા!”

કવિએ અહીં માનવજીવનમાં - વાસ્તવિક જીવનમાં ડેક્કિયું કરાવ્યું છે. આખી સમણિ, નિસર્ગ, પૃથ્વી, યોમ - બધા જ નાચે છે પણ એક માણસ

“અનુગાંધીયુગની અરુણાઈના સૂર પ્રગટાવતા ત્રણ કવિઓ”

માત્ર આ વિશ્વસંગીત સાથે ભળતો નથી. અહીં ‘પાનખરના ઓઢણા’ અને ‘વન-ચમન ગાય હુલામણા’ જેવી પંક્તિઓ કે પછી ‘મહેરામણની ઘોષણાનું પુનરુચ્ચારણાદિમાં શ્રીધરાણીની કવિવિશક્તિ સોણે કળાએ ખીલી છે.’

તો, શ્રીધરાણીની ‘પાપી’ કાવ્યકૃતિ પણ ઘણી ધ્યાનાર્હ બને છે. અહીં આલેખાયેલો કવિનો ખગોળપ્રેમ કળાગત બન્યો છે. કાકાસાહેબ કાલેલકરના લલિતનિબંધોમાં અનુભવાતી અવકાશયાત્રાનો આનંદ જેવો આનંદ આ કલાકૃતિમાં પમાય છે. કોઈ સરળ વાર્તા કહેવાતી હોય એટલી જ સહજ કથનાત્મક ટબે અહીં આ કાવ્યનું આલેખન કરી તેને રસપ્રદ બનાવ્યું છે. આ કૃતિની રમતિયાળ અને લહેકતા લયમાં સધાતી અનુભૂતિ ઘણી હદ્યંગમ બને છે. અહીં શ્રીધરાણીએ ઘરથી-ગમથી માંડીને છેક બ્રહ્માંડ સુધીની વાત કરી છે. અહીં નિહારિકાઓની વાત પણ ઘણી રોચક લાગે તેવી છે. જુઓ -

“કોટિ કોટિ નિહારિકા ધૂમે

કોટિ પ્રકાશના ગોળ:

કોટિ પ્રકાશના ગોળ;

નવલખ તારલા લોકવાણીના

સૂરજ રાતા ચોળ:

એવું અંતરીખ તણાયું,

અનન્તનું ગેબ ચણાયું.”

કવિ ‘કાન્ત’ના ખંડકાવ્યોમાં અનુભવાતી નાટ્યાત્મકતા શ્રીધરાણીના

કાવ્યાનુશીલન

અનેક કાવ્યોમાં દણિગત થાય છે.

શ્રીધરાણીના કાવ્યોમાં ઈન્દ્રિયગમ્યતાનો અનુભવ પણ એમની ઘણી કૃતિઓમાં જોવા મળે છે. ‘પાનખર’ રચનામાં ઈન્દ્રિયાનુભૂતિ હદ્યસ્પર્શી બને છે. કવિએ અહીં ખાલી ખાપર લઈને નાચી રહેલા સમીરરાજનું ચિત્ર ઘણું અસરકારક બન્યું છે. જાણે ક્ષણભર શાસ ખાતા વેગીલા વંટોળનૃત્ય કર્ણે સ્પર્શે છે. શ્રીધરાણી એવું ચિત્ર દોરતાં કહે છે:

“ડાળ ડાળ પાંડાં છૂટી છૂટીને
ધરણીની શુષ્કતા ઢાંકી રહ્યાં;
વાયુ-વંટોળના વર્તુલ મોઝારે
ગીઠી કંકાલ-નાચ નાચી ગયાં.”

અહીં “ડાળ ડાળ પાંડાં છૂટી છૂટીને” પંક્તિમાં આવતા પુનરાવર્તનોને કારણે જાણે પણ્ણો એક પછી એક ખરી રહ્યાં છે એની ઈન્દ્રિયગમ્ય અનુભૂતિ અવશ્ય થાય છે. અહીં મને પૂજારામ રાવળનું ‘શિશિર’ કાવ્ય યાદ આવે છે. શ્રીધરાણીના આ કાવ્યમાં ઔચિત્યપૂર્ણ આલેખન એટલું જ હદ્યસ્પર્શી બને છે.

શ્રીધરાણીની કવિતામાં ભાવના, વાસ્તવ અને રચના-સૌઝવ-ગ્રંથેયના ઉત્તમ નમૂનાઓ જોવા મળે છે. “ભથવારીનું ગીત”-માં કવિએ એક મુખધાના મુખકરભાવોને હદ્યંગમ બનાવ્યા છે. કવિ એક મુખધાના હૈયાના ઉમળકને આલેખતા કહે છે:

“સોથડે સિંદૂર : પ્રેમનાં આંજણ

“અનુગાંધીયુગાની અરુણાઈના સૂર પ્રગાટાવતા ત્રણ કવિઓ”

આંજ્યા આંખે મતવારી;
ઢેલડી જેવી હું થાન થાન નાચું
આવને મોરલા રબારી રે...હું...”
વા’લમનો છોગલે ગૂંથું ચંબેલડી
પીંછાં ગૂંથું હું સમારી;
જોઈ જોઈનો એ મુખ રણિયામણું
હૈયામાં ઊડતી કુવારી રે...હું.”

આ નાયિકા સાવ સાહજિકતાથી ગોધાશ-ઘણીની ભથવારી બની રહેવાનું સ્વીકારે છે. પ્રેમભાવ તો દરેકના હદ્યમાં હોય જ, એની અભિવ્યક્તિ કદાચ જુદી જુદી હોઈ શકે, પણ હદ્યનો ઉમળકો તો એક સરખો જ હોય. આ નાયિકા પિયુને ‘આંખો’ અને પોતાને ‘પ્રેમકયારી’, પિયુને ‘મોર’ પોતાને ‘ઢેલ’ તરીકે ગણાવે છે. શ્રીધરાણીની આ ભથવારીની કલ્યાન ગ્રામપરિવેશને અનુકૂળ અને પ્રતીતિકર બને છે. છતાં, અહીં નોંધવું જોઈએ કે એક ગ્રામીણ મુખધાના મુખે ‘પ્રેમના આંજણ’, ‘સ્નેહની સિતારી’ કે ‘ફૂલડાંની પથારી’ જેવી સંકલ્યાના થોડી વધારે લાગે છે. છતાં, પ્રણયની રસળતી ભાવાભિવ્યક્તિ ઘણી જ આનંદજન્ય બને છે.

શ્રીધરાણીનું શૉક્સપીરિયન સૉનેટ “પુરુષ અડતો સ્ત્રીને”માં પ્રણયની તાજગીમય ભાવાભિવ્યક્તિ હદ્યંગમ બની છે. કવિએ અહીં પ્રકૃતિના રણિયામણા વાતાવરણને પ્રણયના ઉદ્દીપક તરીકે આલેખ્યું છે. આવા વાતાવરણમાં પ્રણયરસિક હદ્ય આનંદમળ બની જાય છે. બીજા ચતુર્થમાં શ્રીધરાણીએ આ પ્રેમીઓની કીડાઓને થોડું અંતર રાખીને

કાચ્યાનુશીલન

આલેખી છે. જ્યારે ત્રીજા ચતુર્થમાં કવિએ આ આહ્લાદક વાતાવરણની આ બન્ને પાત્રો ઉપર કેવી અસર પડી છે તેનું કુશળ આલેખન કર્યું છે.
અહીં કાવ્યનાટક નાયિકાને અણા-ચિંતયો પ્રશ્ન પૂછે છે. :

“પ્રિયા! પ્રિયતમા! કહે, ક્યમ તું આટલા વર્ષથી
હતી વરી ચૂકી છતાંથ મુજથી રહી વેગળી?”
ત્યારે નાયિકા પણ માર્મિક ઉત્તર આપતાં કહે છે-
“તમેય...” હું ઉચ્ચરી, “ક્યમ ન વાંસળી સાંભળી?” અને
કાવ્યાંતે નાયક-નાયિકા ‘કદી ન અણગાં થશું! જીવશું એકડા અંકમાં’
કહીને આજીવન સાથે રહેવાના સ્વર્ણો સેવે છે.

‘વર્ષમંગલ’ - માં છ જેટલાં વર્ષાળીનો આપ્યાં છે આપણાં
‘રાષ્ટ્રીય શાયર’ જવેરચંદ મેધાણીએ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના વર્ષાળીનો
ભાવાનુવાદ આપ્યો, વાંચીને - સાંભળીને આપણા મનના મોરલાઓ
ટહૂકવા લાગે તેવું હદ્યસ્પર્શી ગીત છે. અગાઉ નોંધું તેમ, શ્રીધરાણી
પણ મેધાણીજની જેમ ‘શાંતિનિકેતન’માં રવ્યા છે. શ્રીધરાણીના આ
ગીતમાં અંધારી રાતમાં વાણીઓ સાથે થતા વીજના ચમકારાનું અદ્ભુત
આલેખન મનોગમ્ય બને છે. અહીં વર્ષાને જે અભિસાર આદર્યો તેનું
ફાટફાટ થતું સૌન્દર્ય આલેખતાં કવિ કહે છે :-

“ફાટ ફાટ થાતાં સામાં સરોવર,
નદીઓનાં નીરમાં ધોઘવા દડે;
દિલના દરિયાવની માજા મુકાણી,
કોઈયાં કદંબ બે હેલે ચડે!

“અતુગાંદીયુગની અરુણાઈના સૂર્ય પ્રગાઢવતા ત્રણ કવિઓ”

આજ અભિસાર શો વર્ષાને આદર્યો,
વાદળે વાદળે પગ આથડે;
અંગાંગમાંથી ઊઠે અવાજ સો
અંતરના બોટમાં પડધા પડે.”

શ્રીધરાણીની કવિતામાં કલ્યાણની માત્રા વિશેષ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.
તેમના દશ્ય, શ્રાવ્ય, સ્પર્શ અને શ્વસનના કલ્યાણો જુદી જ જાત
(Pattern) રચે છે. પ્રાકૃતિક પદાર્થોમાં તારક, સમીર, સમુદ્ર, પુષ્પ,
જાકળ, કપોતાદિ નવ્યકલ્યાણોમાં કવિની કવિત્વશક્તિના નવ્ય ઉન્મેષો
જોઈ શકાય છે. ‘પતંગિયું અને ચમેલી’માં જુઓ કવિનો બાળસહજ
કલ્યાણા-

“પતંગિયું નો ચંબોલી
એક થયાં નો બની પરી.”

અહીં પરી અને પતંગિયું દાણિગોચર અને શ્વસનગોચર બન્યાં છે. આવી
કલ્યાણ માત્ર શિશુસહજ - બાલસહજ ન બની રહેતા અબાલવૃદ્ધ સૌને
આકર્ષે છે. શ્રીધરાણી બાધ્યજગતને પામવા માટે સ્પર્શેન્દ્રિયતાને અનુભવ
કરાવતાં ‘પાંચીકડાં’માં બાલસહજ એવી તરંગામિશ્રિત કલ્યાણ સાદી-
સીધી બાનીમાં લયાન્વિત કરતાં કહે છે -

“તારા સામર્થિના સાતા
પાંચીકડાની કેવી જાત?
હમણાં લાવું, ગમશે હેન?
મૂકીશ ને તું તારું હેન?”

કાચ્યાનુશીલન

મેધધનુની સારી પહેરીને ફરવાની કવિની બાલસહજ કલ્પનામાં અનેરો રોમાન્ચ સર્જય છે. “હું જો પંખી હોત” - કાવ્યમાં પણ કવિની બાલસહજ કલ્પના મનોગમ્ય બની છે. અહીં વિસ્તરવાની અને વિહરવાની બાલસહજ અભીપ્સા સીધી-સાદીબાનીમાં આલેખાઈ છે. જુઓ :

“પ્રભુ પાથર્યા લીલમડા શા
ખેતર-વાઢ મહીં વિચરું
ટહુકું મીહું અનાંત વ્યોમે,
પૃથિવીમાં હું આશ ભરું.
નૂતાન જ્યાં ત્યાં ભરતું જોતા!
આશા! હું જો પંખી હોતા!”

લીલાછમ્ ખેતરમાં ફરતા ફરતા અનંત વ્યોમે મીહું ટહુકવાની બાળસહજ ને તરંગમિશ્રિત કલ્પના વારંવાર મમરાવી ગમે તેવી છે. જુઓ બીજુ એક બાલસહજ કલ્પના :

“બાલસૂર્ય શા લાલ ગુલાબે
વાયુ ઘૂલી ભરતો તોય;
ધોવા કાજે કોણ પધારે?
જો જાકળ ના પડતી હોય!
તો હું તો અશ્રુએ ધોતા!
આશા! હું જો પંખી હોતા!”

શ્રીધરાણી સૌન્દર્યલક્ષી કવિ છે. એમની પાસે ભાષાની સરળતા અને અભિવ્યક્તિની નજીકત છે. તો લયમાધુર્ય પણ ઠાવકુછે. એમની કવિતામાં

“અતુગાંદીયુગાની અરુણાઈના સૂર પ્રગાટાવતા ત્રણ કવિઓ”

ગાંભીર્ય છે તો બાલસહજ કલ્પના પણ છે. ‘કૂકડાનું ગીત’ ઘણું લોકપ્રિય બનેલું ગીત છે. કવિ કલ્પના જુઓ કેવી સહજ છે ને છતાં એમાં રહેલો કવિતવનો ચમત્કાર ભાવકને મંત્રમુગ્ધ બનાવી મૂકે છે.

“અમે તો સૂરજના છીડીદાર,
અમે તો પ્રભાતના પોકાર... ધૂવ,
સૂરજ આવશે સાત ઘોડલે
અરુણારથ વહાનાર!
આગે ચાલું બંકી બાંકો
પ્રકાશ-ગીત ગાનાર! અમે.”

સહજ કલ્પનાસૂચિને ચિત્રસમેત તાદેશ કરી આપતી આ કૃતિ ઘણી લોકભોગ્ય બની છે. પ્રભાતના પહોરને જાણે સજીવન કરી દે છે. ‘કૂકડો’ શબ્દ સાંભળતાં જ ‘સૂરજના છીડીદાર’ની કલ્પના સાકાર થાય છે. શ્રીધરાણીના આવા બાલસહજ કલ્પનાને આનંદ આપે તેવાં કાવ્યો એમની કવિપ્રતિભાનો એક ઉન્મેષ છે.

આગળ નોંધું તેમ, શ્રીધરાણીની કવિતામાં કાન્તનાં ખંડકબ્યોમાં જોવા મળતી નાટ્યાત્મકતાના અંશો જોવા મળે છે. ‘સર્જક શ્રેષ્ઠ આંગળાં’ એમનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. ઉમાશંકર જોશીના ‘કલાનો શહીદ’ યાદ અપાવે તેવું કાવ્ય છે. ‘સર્જક શ્રેષ્ઠ આંગળાં’ માં કવિએ એક સાચા કલાકારની ખુમારીને આબાદ આલેખી છે. જુઓ કાવ્યની નાટ્યાત્મક શરૂઆત -

“બેટા! અહીં એ છરી કંન ન આણો?

કાલ્યાનુશીલન

વદી ફરી વૃદ્ધ નમી ઉભો થયો;
પડી મૂકી શાળ અપૂર્વ વાણે,
ધરી ભીનાં નેન નીચાં, શમી ગયો.”

વણાટના એક વૃદ્ધ કલાકારને - હસ્ત કલાકારને છરીની શી જરૂર પડી?
એ વિચાર સાથે શરૂ થતો કાવ્યનો ઉપાડ ભાવકને સતેજ બનાવે છે.
વિચારશીલ બનાવી મૂકે છે. કવિએ તરત જ વૃદ્ધની પ્રક્રિયાનું વર્ણન કર્યું
છે. તાજા-વાજા જોડતો એ અધવચ્ચે જ શાળ પડતી મૂકીને ઉભો થઈ
જાય છે. જે આંગળીએ સુંદર વસ્તો બનાવ્યા ઘણાંના શરીરને ટાઢ-તાપથી
રક્ષણ આપ્યું. ઘણી સુંદરીઓના સૌન્દર્યને વધાર્યું પણ, આજના યંત્રયુગમાં
આ કલાકાર નિરાધાર-ગુલામ બની ગયો છે. આવા વિધાદથી
ભાવનાશીલ આ વૃદ્ધ કલાકાર પોતાના આંગળાં પર છરીના ઘા મૂકે છે.
શ્રીધરાણી અહીં સૌન્દર્યગત (Aesthetic) અંતર રાખીને કહે છે -

“રહી ગયા હસ્ત વહેંત પાંગળા!
નીચે પડ્યાં સર્જક શ્રેષ્ઠ આંગળાં!”

ઉપજાતિ ઇંદમાં રચાયેલી આ કૃતિમાં શ્રીધરાણીની કવિત્વશક્તિનો સુપેરે
પરિચય મળે છે. વક્તવ્ય અને અભિવ્યક્તિ ઉભય દ્રષ્ટિએ આ કૃતિ
સર્વાંગસુંદર રચના બની છે.

કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી ગાંધીયુગના કવિ છે, ભલે એમની ઘણી
કૃતિઓમાં અનુગાંધીયુગની અસ્લાણાઈના સૂર સંભળાતા હોય તોય. હા,
એમની કવિતામાં રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના માનવતાવાદ સૌન્દર્યવાદની
પ્રબળ અસર જિલાય હોય છતાં, એમની ઘણી કવિતામાં ગાંધીપ્રેરિત

૧૫

“અનુગાંધીયુગની અસ્લાણાઈના સૂર પ્રગટાવતા ત્રણ કવિઓ”

વિચારભાવના પ્રગટ થઈ છે. તેમની ‘મંદિર’ રચનામાં કવિએ
અત્યંજોદ્ધારની ગાંધીપ્રેરિત વિભાવનાને કુશળતાથી આલેખી છે. અહીં
કાવ્યમાં આવતી નાટ્યત્મકતા અને ચિત્રત્મકતા પણ ઘણી ધ્યાનાર્હ બની
છે જુઓ -

“આંખડી બે અની - કોડિયાં જેવી,
શીંગાડી દીપક-વાટ;
કામદુધાની બેટડી રેણુ,
સંતનો ઉર ઉચાટ:
ટણાણા ઘંટડી બોલે,
દિશાનાં બારણાં ખોલે!”

જોકે, આટલી સુંદર શરૂઆત પદ્ધી ધીમે ધીમે આગળ વધતા આ કૃતિ
નબળી પડતી જાય છે. અહીં કવિએ ગાંધીપ્રેરિત વિચારધારાને વધુ મહત્વ
આપ્યું છે. અહીં શ્રીધરાણી એક કવિ નહીં પણ સત્યાગ્રહી તરીકે દશ્યમાન
થાય છે.

‘પૂજારી’ કાવ્યમાં ગાંધીજી અને રવીન્દ્રનાથ બન્નોની
વિચારધારાનો સમન્વય રચાયો છે. અહીં લયની અને અભિવ્યક્તિની
સબળતા આ રચનાને સુંદર બનાવે છે. અહીં નાટ્યત્મક એકોક્રિસ્ટસ્વયમ્
ઈશ્વરની છે. ધાર્મિક કિયાકંડેમાં પ્રવેશી ગયેલાં દાલાપણા-બોદાપણા
સામે જે અવાજ ઉઠાવ્યો છે. કવિ પૂજારીની લાલચા તથા ભાવવિષોણીકિયા
પર પ્રહાર કરતા કહે છે :-

૧૬

કાચ્યાનુશીલન

“ધંટના નાદે કાન ફૂટે મારા,
ધૂપથી થાસ રૂંધાય;
ફૂલમાળા દૂર રાખી પૂજારી,
અંગ મારું અભડાય:
ન નૈવેદ્ય તારું આ!
પૂજારી પાછો જા!”

ઈશ્વર તો પ્રેમનું પ્રતીક છે. એને કોઈપણ પ્રકારના બંધનો ગમે ખરા? ઈશ્વર શું માત્ર ચાર દિવાલોની વચ્ચે જ કેદ હોઈ શકે? અહીં આ ધંટનાદ કે નૈવેદ્યના તિરસ્કાર પાછળ ગાંધીપ્રેરિત કર્મયોગની ઉદાત્તભાવના પ્રગટ થાય છે. અહીં પૂજારીની ભગવાન પ્રત્યેની સાચી ભાવના નથી પણ ખરો પૂજારી તો કવિ કહે છે તેમ છે :

“ખેડૂતનો અંગ માટી ભરાતી
અર્ધ્ય ભર્યો નખમાં;
ધૂપ ધર્યો પરસોવો ઉતારી
ધંટ બજે ઘણમાં :
પૂજારી સાચો આ!
પૂજારી પાછો જા!”

આવો વિચાર તો ગાંધીજીની વિચારધારાના કારણે જ પ્રગટી હોય એ સ્વાભાવિક છે.

‘દેવ’ કાવ્યમાં પણ ગાંધીપ્રેરિત વિભાવનાની સીધી અસર જિલાઈ છે. અહીં શ્રીધરાણીએ સાદા વિરોધના બે ચિત્રો આલેખ્યાં છે. આ કાવ્યમાં

“અનુગાંધીયુગની અરુણાઈના સૂર પ્રગટાવતા ત્રણ કવિઓ”

‘હું’ અને ‘એ’ બે પાત્રો મંદિરે જાય છે. ‘એ’ મંદિરમાં જઈ દેવદર્શનનો લ્હાવો લઈ ધન્યતાનો અનુભવ કરે છે જ્યારે ‘હું’ મંદિરના દ્વાર પાસે કકળતી નાડીનો સાદ સાંભળે છે. જુઓ ‘એ’ દેવદર્શનને કારણે ધન્યતાની લાગણી અનુભવે છે તે,

“ધંટ વાગે ને શંખ ફૂંકાયે
ફોરતા ધૂપસુવાસ!

ધન-સોનાના ઠગલા થાતા
દેવનાં પગલાં પાસ!
પ્રભુનો પ્રેમ વધાવા
આવે સૌ ધન ધરાવા!”

હવે જુઓ ‘હું’ ને થતી સંતોષની લાગણી :-

“હળવે મેં શાણગાર ઉતાર્યા,
આપી દીધા અલંકાર;
લૂગડાં દીધાં સર્વ ઉતારી,
લાજ ન ઢાંકી લગાર:
મેં તો મારા દેવ વધાવ્યા!
આંસુડાં હર્ષનાં આવ્યાં!”

‘હું’ મંદિરના ઓટલે-દ્વારે ઊભેલા બુલ્લુકિતો પ્રત્યે હમદર્દી થતાં પોતે જે દેવને અર્પવા લાવ્યા હતાં તે આ લોકોને આપી દે છે. દીન-દલિત પ્રત્યેની ગાંધીપ્રેરિત આદરભાવના સુંદર રીતે આલેખાઈ છે.

ગાંધીજીને કેન્દ્રમાં રાખી વ્યક્તિવિષયક પણ કેટલીક કૃતિઓ

કાચ્યાનુશીલન

શ્રીધરાણીએ આપી છે. ‘ગાંધીજને’ તો માત્ર સોળ વરસની વયે જ અત્યંત વેધક પંક્તિઓ આલેખતાં કહે છે :-

“દાહભરી અંખો માતાની,
તેનું તું આંસુ ટપક્યું,
બળી રહ્યું અંતરમાં કિન્તુ
સૌ પાસો મીઠું મલક્યું.”

આવા મા ભારતના પનોતા પુત્ર ગાંધીજાએ વિશ્વભરમાં પ્રેમ અને શાંતિ, સત્ય અને અહિસાનો જે સંદેશો રેલાયો, આવા પનોતા પુત્રને પામી ભારતમાતા ધન્ય ધન્ય બની ગઈ છે. કવિ મહાત્માને વંદન કરતા કહે છે:

“વંદન ઓ કુદરત સંદેશ!
ધન્ય થયો તું ભારતદેશ!”

ઈ.સ. ૧૯૭૨માં બ્રિટિશ સરકારે દલિતવર્ગને અલગ મતાવિકાર માટે અલગ મંડળની રચના કરી, ભારતીય પ્રજામાં - હિન્દુધર્મમાં ભાગલા પડાવવાની જે રીતિ અખત્યાર કરી હતી તેની સામે ગાંધીજાએ મરણાંત ઉપવાસ શરૂ કર્યા ત્યારે આખો દેશ પ્રૂજ ઉઠ્યો હતો. કવિ ગાંધીજની સ્થિતિને આલેખતા ‘પળે પાછો’ નામની રચના કરે છે. બે હજાર વર્ષ પહેલા ઈશુને અજ્ઞાની લોકોએ વધ્યસંભ પર જરી દીધાં આવી સ્થિતિ આજે ફરી નિર્માણ થઈ રહી છે એવી દહેશત કવિ વ્યક્ત કરતાં કહે છે -

“પણ્યો આ કોણ પાછો જ્યાં, પણ્યા’તા એક દિ’ઈસા?

૧૬

“અનુગાંધીયુગની અરુણાઈના સ્વરૂપ પ્રગટાવતા ત્રણ કવિઓ”

ભૂંસાયેલા પદે ચાલી, ભરે બ્રહ્માંડની દિશા!”

ઈશુ અને ગાંધીજની બન્નેની સ્થિતિ ઘણો ફરક છે. ઈશુને લોકોએ વધ્યસંભ પર જરી દીધા હતાં જ્યારે ગાંધીજ તો સ્વેચ્છાએ ‘દેહ કેરા વિલીન’માં જઈ રહ્યા છે. ઈશુને ખીલાથી જરી દેતા તેઓ ક્ષણ-બે-ક્ષણમાં મૃત્યુ પામ્યાં હશે, જ્યારે અહીં ‘ગાંધીને તો ટીપે ટીપે, અંગ દેવું બધું ગણી’. ગાંધીજની સ્થિતિને હૂંબહૂ આલેખી છે.

‘મોહન પગલા’માં ચૌદ જેટલા ખંડમાં ગાંધીજના જીવનને, ભાવનાને, કાર્યને કુશળતાથી આલેખ્યું છે. અહીં રાષ્ટ્રપ્રીતિના ભાવવસ્પદનો પણ સુપેરે આલેખાયા છે. શરૂઆતના ખંડમાં કવિએ રાષ્ટ્રીયલડતને નેતૃત્વ પૂરું પાડ્યું તેની વાત છે. આનો સમયગાળો ઈ.સ. ૧૯૭૦ની આસપાસનો છે. ત્રીજા ખંડમાં અજ્ઞાન અને ગુલામીથી ઘેરાયેલા ભારતની પૂર્વભૂમિકાનો વાસ્તવિક ચિતાર અહીં આલેખાયો છે. સીધા-સાદા, લીમડાવાળા ફળિયામાં સુકલારી જેવો પુરુષ ધીરેધીરે સળવળે છે તેનું ચિત્ર કવિએ અહીં કુશળતાથી કંડાર્યું છે. શ્રીધરાણીની ભાવ સંવેદનની પ્રભાવકતા તેમજ એમાં અનુભવાતી ચિત્રાત્મકતા ઘણી ધ્યાનાર્હ બની છે જુઓ કવિની ભાવાભિવ્યક્તિ -

“ઉંચા ઉંચા ગિરિશિખરથી વાય ઉના નિસાસા,
કોટિ કોટિ જીવન સરજ્યાં, વાંઝણી તોય માતા!
જાગી ઉઠ્યો જબક: નમણાં નેનમાં દુઃખ થીજ્યાં,
ચારે બાજુ નજર કરતો, એકલો, ગાલ ભીજ્યા.”

૨૦

કાવ્યાનુશીલન

ભાવવિકાસ અને અભિવ્યક્તિની બાબતમાં કવિને ઘણી સફળતા મળી છે. ‘કોરિયાં’ના વ્યક્તિવિશેષ કાવ્યોમાં સુતિ અને અર્થનોભાવ કેન્દ્રસ્થાન છે. કવિહદ્યની ઋજુતા અને આત્મીયતા આવા કાવ્યોમાં સહજ રીતે ઉદ્ગાર પામી છે.

‘મુક્તિગાન’ રચના એક ઉદ્ભોધકનાત્મક કૃતિ છે. આ કાવ્યમાં કવિએ પ્રજાજનો તેમજ ગુલામો અને દીનદાલિત પીડિતોને ઉદ્ભોધન કર્યું છે. ‘આવો ગુલામો’ અહીં રાષ્ટ્રીય એકતાનું પણ ગૌરવ આલેખાયું છે. ગાંધીયુગના ઘણા કવિઓ ઉપર માર્ક્સવાદની અસર દેખાય છે. અહીં દાલિતવર્ગ પ્રત્યેની સહાનુભૂતિ તેમજ તેમને જાગૃત કરવાની બુલંદ હંક પણ અહીં સંભળાય છે. તો “સપૂત” જેવી રચનામાં મધ્યકાલીન યુયુત્સાનું પોતાના સ્નેહીજનોને જિંદગીના છેલ્લાં જુહાર કરીને ખાપણ માથે બાંધીને નીકળી પડે છે એમ આજાદી જંખતા લડવૈયાઓ પણ નીકળી પડે છે. કવિ અંગ્રેજોને ‘જાલીમો’ કહે છે જુઓ :

“જીવશે ન જીવવા દઈ સાપૂત જાલીમો!
મારશેય, મુક્તિમહેલ તો ચણાય રાખનો!”

શ્રીધરાણી ઈ.સ. ૧૯૮૪માં પરદેશ ચાલ્યા જાય છે. ત્યારબાદ છેંક ચૌદ વરસ પઢી ભારત પાછા ફરે છે. આ પરદેશ નિવાસ દરમ્યાન કવિને અંગ્રેજ ભાષા અને સાહિત્યનો પરિચય થાય છે. પરદેશથી આચ્છા પણીથી એમની કવિતાની સંવેદના થોડી બદલાય ગઈ છે. ‘આઠમું દિલ્હી’ એક સુંદર રચના છે. એને આપણે ચાર ભાગમાં વહેંચી શકીએ, પ્રથમ ખંડમાં કવિએ દિલ્હીની ભવ્યતા આલેખી છે. બીજા ખંડમાં દિલ્હીનો ઇતિહાસ,

“અનુગાંધીયુગની અરુણાઈના સૂર પ્રગાટાવતા ત્રણ કવિઓ”

ત્રીજા ખંડમાં દિલ્હીનું મહત્વ અને ચોથા ખંડમાં વર્તમાન દિલ્હીની પરિસ્થિતિનું ડૂબઢૂ ચિત્રણ કર્યું છે. ‘થર પર થર ખડકાયા’ થી કવિએ ‘ગઈકાલ તણી ધૂળ ઊઠે’ કહીને ભારતના ભાવિની ઉજ્જવળતા પ્રતિ અંગૂલિનિર્દેશ કર્યો છે. ત્રીજા ખંડમાં દિલ્હીનું મહત્વ આંકતા કવિ કહે છે:

“ગંગાએ કાશીને આપ્યું એક અનુપ મહત્વ.
દિલ્હીએ જમનામાં વેર્ધી ગંગાનાં સૌ તત્ત્વ.
જગ્નાનું સ્થળ સર્વશ્રેષ્ઠ આ, આવે વીર ચતુર.
વેપારીનાં આવે ઘોડા-પૂર;
અને કાશ્મીરી નૂર;
મીર દેશના દૂર”

ત્રણ ખંડો પછી કવિએ ચોથા ખંડમાં પોતાનો અસંતોષ વ્યક્ત કર્યો છે. જુઓ કવિનો આજની દિલ્હી પ્રત્યેનો આણગમો -

“ભવિષ્યની કોદાળી જ્યારે નમશે
નવી પેઢીઓ હટશે કે અવગણશે
જોત્યાં સુધીમાં વિશ્વ નહિ શૂનકાર-
એક ચરુના નકી થશે ટંકાર.
રૂપિયા, પૈસા નયા નીકળશે;
ભાતભાતાની મહોરો મળશે;
નહિ જડશે તાજની છાપ.
જડશે ચંદ્રક એક અનોક

કાચ્યાનુશીલન

નહિ જડશે શુદ્ધ વિવેક!"

આજાદી પૂર્વની આપણી સ્વાતંત્ર્યની કલ્પના કરુંભૂસ તૂટી જાય છે.
‘આઈમું દિલ્હી’ માં વિવિધ પરિમાણે કવિની સર્જકતાનો પરિચય મળે છે.

ગુજરાતી કવિતામાં કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી જે અનેક નવ્ય ઉન્મેષો પ્રગટાવ્યા છે તેનાથી ગુજરાતી કવિતા એમને કાયમ માટે યાદ કરતી રહેશે. ગુજરાતી કવિતામાં સૌન્દર્યરાગિતા અને ઈન્દ્રિયગમ્યાનું આવું આલેખન શ્રીધરાણી પૂર્વે ભાગ્યે જ થયું છે. આથી એમ ચોક્કસ કહી શકાય કે, અનુગાંધીયુગની પૂર્વપીઠિકા આ કવિની કવિતાઓ દ્વારા પણ રચાઈ છે.

પ્રહલાદ પારેખ

બીજા મહિના કવિ છે - પ્રહલાદ પારેખ ઈ.સ. ૧૯૪૦માં પ્રહલાદ પારેખ ‘બારી બહાર’ કાવ્યસંગ્રહ લઈને આવે છે ને જાણે ગુજરાતી કવિતાની આભોહવા જ બદલાય જાય છે. પ્રહલાદ પારેખના ‘બારી બહાર’માં રચના સૌષ્ઠવ, છંદ, લય, સૌન્દર્યલક્ષીતા, ઈન્દ્રિયગ્રાવ્યતા તેમજ અનુભૂતિ અને અભિવ્યક્તિ-આદિમાં ઘણું નાવીન્ય કળાય છે. પ્રહલાદ પારેખ મુખ્યત્વે પ્રકૃતિ અને ઊર્મિનો કવિ છે. શ્રી પારેખની કવિતામાં કયાં નવા ઉન્મેષો પ્રગટવાં છે? તે જોતાં પહેલાં ફરી ગાંધીયુગની કવિતાને સંક્ષેપમાં જોવી જરૂરી છે. ગાંધીયુગની કવિતામાં બુલંદ સામાજિક સંપ્રક્ષતા, દીન-દલિત પ્રત્યેની કરુણા, દેશદાઝ, અસમાનતા કે પછી ક્ષૂદ્રવસ્તુ જોઈને આ યુગનો કવિ ચિંતનના ચાકે

૨૩

“અનુગાંધીયુગની અરુણાઈના સૂર પ્રગટાવતા ત્રણ કવિઓ”

ચરી જાય છે. જ્યારે પ્રહલાદ પારેખ આ તમામ બાબતોને પૂજીતઃ સ્વીકારવાને બદલે પ્રકૃતિના નરવા સૌન્દર્યના રૂપને બાલસહજ માણે છે. આ કવિ પોતાની કવિતામાં વિશેષતઃ આંતરચેતનાના ચંકમણોનો આબેદૂબ ચિતાર આપે છે. એમની કવિતામાં સૌન્દર્યને પામવાની પ્રબળ જંખના અને ધખના છે.

આ સંગ્રહ નામધારી બીજું જ કાવ્ય ‘બારી બહાર’માં વર્ષોથી બંધ પડેલી બારીને ઉઘાડતા કહે છે:

“ વર્ષોની બંધ બારીને આજ જ્યારે ઉઘાડતો.

‘આવ’, ‘આવ’, - દિશાઓથી સૂર એ કર્ણ આવતો.”

વર્ષોથી બંધ રહેલી હૃદયરૂપી બારી ઉઘાડતા કવિને દિશાઓ દિશાઓથી ‘આવ’, ‘આવ’, નો નાદ સંભળાય છે ને પેલા અપરિહાર્ય સાદ સાથે ગતિ કરવા લાગે એવું ઈન્દ્રિયગમ્ય ચિત્ર ભાવકને અપૂર્વ સૌન્દર્યપાન કેફ ચડાવે છે. અહીં મનની બારી ખૂલતા કવિચિત્તમાં ચેતોવિસ્તાર થાય છે. બારી ખૂલતા મનની ક્ષિતિજો વિસ્તરવા લાગે છે અને એનો નશો કવિના અંગાંગે વ્યાપી જાય છે. કવિનો આ અનુભવ બે-શક વિલક્ષણ છે. કાન્તના ‘સાગર અને શાશી’ કાવ્યમાં અનુભવાયેલો આનંદોલ્લાસ અહીં ‘બારી બહાર’ માં પણ અનુભવાય છે. પ્રહલાદ પારેખનું આ સંવેદન માત્ર લખવા ખાતરનું નથી, પણ એમાં તીવ્ર સંવેદનાના ભાવને ધૂટી ધૂટીને સૌન્દર્યાનુભૂતિનો અહેસાસ કરાવ્યો છે. ‘બારી બહાર’માં આલેખાયેલું અંતરંગને સ્પર્શતુ પ્રકૃતિદર્શન ભાવકને અનુભૂતિના ઊંડાણ સુધી બેંચી જાય છે. પ્રહલાદ પારેખનું તો જાણો એક જ લક્ષ્ય છે તે છે -

૨૪

કાવ્યાગ્રશીલન

સૌન્દર્યભૂતિને પામવી. ચો દિશાએથી આવતો સૌન્દર્યનો છાક જાણો કે,
 ‘અહાલ્યેક’ જગાવે છે, તેનું પાન કરતા કવિ ગાય છે,:
 હાજરીની વિશે

“સુધાભરી તારક-ઘાલીઓને

આકાશથાળે લઈ રાત આવે;

ਪੰਖੀ, ਵਨ੍ਹੋ, ਨਿਰੰਗ, ਮਾਨਵੀਨੇ

પાઈ દઈ એ સધળું ભૂલાવે

મેં યે પીધી રજનિકરથી લેઈનો એક ઘ્યાલી;

અંગર્ણે એ મદુ ચડી જતો. આંખડી બંધ થાતી.

તો યે સૌનો. ઉર મહીં સણાં. ‘આવ’નો એક સાદું:

ના બારી. ના ઘર મહી રહું. જાઉં એ સર્વ સાથ ”

આખા કાવ્યમાં પ્રકૃતિના વિધુ વિધુ ચિત્રાંકનો ઘણાં ધ્યાનાર્દ બને છે. અહીં કવિનો પ્રકૃતિપ્રેમ દશ્યનિર્માણશક્તિનો સુપેરે પરિયય મળે છે. કાન્તની યાદ અપાવે તેવા લાંબા કાવ્યોમાં ભાવ પ્રમાણેના છંદપલટા પ્રદૂલાદ યોજ્યા છે. પ્રદૂલાદ પારેખની કવિ તરીકે વિશેષતા એ પણ ખરી કે, જેટલા સિફતપૂર્વક છંદ યોજી શકે છે એટલા જ લયપલટા પણ. કવિ બારીએ ઉભા આકાશેથી ઉત્તરતું કિરણ, ઉઘડતા પુષ્પોની સુવાસ, પંખીઓનું ગાન, વહેતા ઝરણાનો નાદ, અમણ કરતી વાદળીઓ, ગિરિવર, જલધિદલ, વીજ, મેઘ અને ધનુ, કુસુમગાન - આ સૌ તત્ત્વો કવિચિત્રને લૂભે છે. અહીં કવિ પ્રકૃતિના અનવદૃતુપને તથા એની સૌન્દર્યઆભાને આ કંઠ માણે છે, હૈયામાં થતો હર્ષાલ્લાસ કવિતાની આ પંક્તિઓમાં જુઓ :

24

“અનુગામીયુગની અલણાઈન સૂર પ્રગટાવતા ત્રણ કવિઓ”

“ਪਾਸੋਥੀ ਕੋ ਜਰਣਾ ਵਹਿਤੁਂ; ਵਾਤ ਅੇ ਜਾਧ ਕੇ’ਤੁ:

કેવું આભે ભ્રમણ કરતી વાદળી માંહી રે'તું;

કેવું છુપ્યું ગિરિવર તણા ગહેરે થો અશબુદ્ધ

છુટ્યું કેવું જલધિજલનો સાંભળી ‘આવ’ શરૂ.

• • • • • • • • • • • • • • • •

ଓঁ যে জোয়ং. - গান্ধারিমাং বাদলি এক জাতি:

સમ્વાઙ્મી શી મદ્દલ ડગલે માર્ગ એ કાપતી'તી:

વાતો કે'ટી ઘડીક વીજની મેઘ કેરા ધનની

ધ્યાત્રા કેવી વિજન વનની પર્વતોચી રણોચી”

અહીં તાજગીભર કલ્પના પ્રકૃતિના આ સુંદરચિત્રોને સજીવતા અને ગતિ અર્પે છે. ગાંધીયુગની કવિતામાં પ્રકૃતિ અવશ્ય છે. પણ, પ્રફુલ્લાદ પારેખની પ્રકૃતિકવિતામાં અનુભવાતો સૌન્દર્યનો છાક, એનો ઇન્ડ્રિયગમ્ય સ્પર્શ ગાંધીયુગની પ્રકૃતિ કવિતામાં ભાગ્યે જ અનુભવાય છે. પ્રફુલ્લાદ પારેખને થતો સૌન્દર્યનો અનુભવ કોઈ એક દિશાનો નથી, આ કવિ તો ચો-દિશાએથી સૌન્દર્ય આવકારે છે. જે ગાંધીયુગની પ્રકૃતિ કરતા નૂતન પરિમાણ રચે છે.

તો એક શેક્સપીરિયન શૈલીમાં લખાયેલું ‘સૂર્યોદય’ સૉનેટ પણ ધણું ધ્યાનાર્થ બન્યું છે. કવિએ અહીં સૂર્યોદયની એના દશ્યની હૃદયંગમ કલ્પના કરી છે. પ્રભાતના પ્રથમ કિરણનું ઉદ્ય થતા ક્ષિતિજ પર કોઈ અજબની તાજગી-ચેતના જાગી ઊઠે છે. કવિ કલ્પનાને મૂર્તરૂપ બક્ષતા કહે છે.-

1

કાચ્યાનુશીલન

“અપાર જલ સિંહુનાં નિકટમાં હતાં વિસ્તર્યાં
અને તિમિર રાતનાં ગગનથી હતાં ઓસર્યાઃ
પ્રતીક શુચિતા તણાં- અહીં તહીં ઝો તારલા;
સૂતેલ દૂંટિયુ વળી, ક્ષિતિજ ઉપરે વાદળાં.”

પ્રહ્લાદ પારેખની કવિતામાં આવતી સૌન્દર્ય લહેરી ભાવકના સંવિદ્ધને
પણ સ્પર્શે છે. આ કવિની વિશેષતા એ છે કે, તેઓ ઠેર ઠેર સુરેખ રમતાં
ચિત્રો મૂકીને સૌન્દર્યાનુભૂતિને સાંદર્શય બનાવે છે. કવિ અહીં તારાઓને
શુચિતાનાં - શુદ્ધતાનાં પ્રતીક તરીકે ઓળખાવતા ‘પ્રતીક શુચિતા તણાં -
અહીં તહીં ઝો તારલા’ કહીને અનોખું કવિકર્મ પ્રગટાવે છે. પ્રહ્લાદ
પારેખે અહીં સૂર્યોદય નિમિત્તે આલેખેલા કેટલાક દશ્યો કેવા સજીવ લાગે
છે જુઓ -

“તહીં ક્ષિતિજ ઉપરે અજબ ચેતના જાગતી,
અને વિવિધ રંગને પળપણે નભે છાંટતી;
સુવર્ણ તણી લીટીઓ સકળ વ્યોમમાં આંકતી,
જણાય નભ સાગારે ભરતી તેજની આવતી.”

સિંહુના મિલનની રેતી પર પડેલી સ્મરણભાત ભુસાય નહીં તેવું વિચારી
'વહે પવન મંદ વેગે અતિ' આકાશમાં પાંગરતી રંગાવલી અને તેજ
કિરણોનું વર્ણન પણ ઘણું હદ્યસ્પર્શી બન્યું છે. કાવ્યાન્તો કવિ કહે છે, -
“ઉંગે, પ્રભવસ્થાન એ સકલ ચેતનાનો, રવિ :
અપાર જલની સહુ હસી રહે તરંગાવલિ!”

જગતના પાલક એવા સૂર્યદિવનો કવિએ અહીં મહિમા આંક્યો છે. કાવ્યમાં

૨૭

“અતુગાંધીયુગની અરુણાઈના સૂર પ્રગટાવતા ત્રણ કવિઓ”

પ્રયોજાયેલ સજીવારોપણ કાવ્યભાવને વધુ કલાત્મકતા બક્ષે છે. પ્રહ્લાદ
પારેખની કવિસુઝનું પરિચાયક આ સૉનેટ સૂર્યોદયની મનોરમ કલ્પના
દ્વારા જે સજીવતાનો સંસ્પર્શ કરાવે છે તે અનન્ય છે.

પ્રહ્લાદ પારેખનું ‘અવધૂત’ જેવું કાવ્ય પણ ઘણું હદ્યસ્પર્શી
બન્યું છે. આ કવિ પાસે અગાવ નોંધું તેમ પ્રકૃતિચિત્રોનું નિર્મિશુ કરવાની
અજબની શક્તિ છે. ‘બારી બહાર’ કાવ્યસંગ્રહમાં અનેક પંક્તિઓ ઠેર
ઠેર નયનરખ્ય ચિત્રો સર્જયા છે. આ કાવ્યમાં નહાનાલાલની યાદ તાજી
થાય તેવી વિરાટ અવધૂતની કલ્પના કરી છે. મહાકાળરૂપી આ અનાસક્ત
અવધૂતના અનંત ઊડતા ઉપરણો છે - સ્વયમ્ભુ માતરિશા, ને શંખ છે
મેઘ. જુઓ કવિ કલ્પના -

“અસીમ અવકાશ માંહી નીરખું મહાકાળનો,
વિરાટ અવધૂતનો, પરમાં અનાસક્તાનો;
અનંત મહી ઊડતો ઉપરણો રહે વાયુનો,
અને કદીક મેઘ-શંખ ધરી હાથ એ ઝૂંકતો.”

આ અસીમ અવકાશમાં વાતમ એવા મહાકાળરૂપી અવધૂતે ઉપરણો
વાયુના ધારણ કર્યા છે ને શંખ મેઘનો ઝૂકી રહ્યો છે. આ અવધૂતને કવિએ
'નાચ તો નીરખું તારલાસંગમાં', કદી 'પ્રયંત પૂર'માં તો કદી 'ચંડ
વંટોળ'માં, તો ક્યાંક ભરતીના હુંગરે કૂદતો અમૂર્તરૂપને મૂર્તરૂપ બક્ષું
છે. પ્રહ્લાદ પારેખે અહીં પ્રકૃતિના વિધુ વિધુ દશ્ય સાથે આ મહાકાળરૂપી
અવધૂતનું જે સાયુજ્ય રચ્યું છે તે એટલું જ કલાત્મક પણ બન્યું છે.

કવિએ ગીજા ચતુભ્રમાં ‘ભયાનક વગાડતો કદીક વાધ-

૨૮

કાચ્યાનુશીલન

જવાલામુખી' કહીને સરોવર, અવનિ, નદી, નિર્જરો આદિને નાચતા આલેખે છે. કવિ અંતિમયુગમાં કહે છે:

“ઉમંગભેર કોઈ પાગલ ઊઠી મને નાચતો
વિરાટ અવધૂતને નીરખીને અનાસકત આ.”

અહીં અંતિમયુગમાં કવિની સૌનેટમાં જે અસાધારણ ચોટ આવવી જોઈએ એવો અહીં કશો ચ્યમતકાર અવશ્ય રચાતો નથી છતાં, કવિએ અહીં વિરાટ અવધૂતની જે કલ્યાણ કરી છે તે ઘણી હૃદયંગમ બની છે. અહીં કવિએ દીરેલું વિરાટ અવધૂતનું મનોરમ શાંદચિત્ર ગાંધીયુગની કવિતામાં ભાગ્યે જ કળાય છે.

‘આજ’ જેવું કાવ્ય પ્રહૂલાદ પારેખની પ્રથિતયશોદાયી કૃતિ છે. અહીં કવિ કાન્તનું ‘સાગર અને શશિ’ અવશ્ય યાદ આવે છે. પ્રહૂલાદ પારેખે પોતાની ઉત્કટ અનુભૂતિને અભિવ્યક્ત કરવા ઈન્દ્રિયવ્યત્યયનો જે પ્રયોગ કર્યો છે તે અપૂર્વ છે. અહીં અભિવ્યક્તિ અને અનુભૂતિ ઉભયમાં આનંદોલ્લાસની પરાષા પ્રગટે છે. આપણને સૂર્ય, ચંદ્ર, સરોવર, પર્વતો, ઝરણા, સમુદ્ર, શરદપૂર્ણિમા - જેવા અનેક પ્રકૃતિતત્ત્વોના સૌન્દર્યનો કેફ ચેદે છે અહીં કવિને અંધારાનો મીણો ચઢ્યો છે. ખુશબોભર્યા અંધકારથી આખી સમાણ્ય જે રસોલ્લાસ અનુભવે છે. તેનું અભૂતપૂર્વ ઈન્દ્રિયગમ્ય અનુભવ પ્રહૂલાદ પારેખ અહીં આલેખે છે. જુઓ અંધકારનો મધમધાટ કેવો ઈન્દ્રિયગમ્યતાનો અનુભવ કરાવે છે.-

“આજ અંધાર ખુશબો ભર્યો લાગતો,
આજ સૌરભ ભરી રાત સારી;

૨૬

“અનુગાંધીયુગની અરુણાઈના સૂર પ્રગટાવતા ત્રણ કવિઓ”

આજ આ શાલની મંજરી ઝરી ઝરી,
પમરતી પાથરી દે પથારી”

આજ અંધકારમાં જે તાજગી તગતગે છે એનાથી કવિચિત જ નહીં આખી સૂચિ મધમધતી થઈ જાય છે. જગતના નિત્યકમ પ્રમાણે રાત-દિવસ, અજવાણું-અંધારું તો કાયમ જ હોય છે. પણ આજનો અંધકાર તો કવિને ખુશબોભર્યો લાગે છે. આજ રાત જાણે સુગંધિત બની ગઈ છે. શાલીની મંજરી ઝરતાં જાણે કે પમરાટની પથારી પથરાઈ ગઈ હોય એમ અહીં ચાકુષની અનુભૂતિ ગ્રાણેન્દ્રિય બને છે. કવિએ અહીં ગ્રાણેન્દ્રિય અને ચક્ષુનું અદ્ભુત સાયુજ્ય રચીને અનેરું કવિત્વ નિર્મું છે. આનંદની આ ક્ષણોને આસ્વાદકમ બનાવી છે. આ આનંદ તો છે દૈવાધીન. પ્રહૂલાદ પારેખ માત્ર અંધારને ખુશબોભર્યો આલેખીને અટકી જતા નથી એ તો આખી રાતનેયે સૌરભભરી બનાવી મૂકે છે એવી સુગંધનો ઈન્દ્રિયગમ્ય અનુભવ કરાવે છે. કવિને આ બધું અપાર્થિવ લાગે છે. કવિનું આ સંવેદન માત્ર ગ્રાણેન્દ્રિય બનવાને બદલે શ્રવણેન્દ્રિય પણ બને છે. કવિ અહીં મહેકતા તારલાઓનું પણ અનુપમ દર્શન કરાવ્યું છે. એમ ચોક્કસ કહી શકાય કે, આ ગીતમાં શરૂઆતની આઠ પંક્તિમાં જે સૌન્દર્યસમાપ્તિ છે તે નવમી પંક્તિથી સમાપ્તિયોગ રચે છે. જુઓ આ પંક્તિઓ, -

“ક્યાં, કયું પુષ્પ એવું ખીલ્યું જેહના
મધમધાટે નિશા આજ ભારી?
ગાય ના કંઠ કો, તાર ના ઝણ ઝણો:
કયાં થકી સૂર કેરી ફુવારી?”

૩૦

કાવ્યાનુશીલન

અહીં કોઈ એવું પુષ્પ ખીલ્યું છે કે જેના મધમઘાટથી રાત્રિ પણ આહ્લાદક બની ગઈ છે. પણ સવાલ એ છે કે એ આવ્યું ક્યાંથી? આનો જવાબ સમાધિયોગમાંથી જ મળે. કોઈ કંઠ ગાતો નથી કે ક્યાંય તાર વાગતા નથી તો પછી આ સૂર ક્યાંથી? એનો જવાબ કવિ જ કાવ્યાંતે આપે છે.

“હદ્ય આ વ્યગ જે સૂર કાજે, હતું,
હરિણ શું, તે મળ્યો આજ સૂર?
ચિત્ત જે નિત્ય આનંદને કલ્પાતું,
આવિયો તે થઈ સુરભિ-પૂર?”

અહીં તૃપ્તિના ભાવની સાથે પૃથ્વાનો ભાવ પણ ગોપિત તો છે જ. હદ્ય જેના માટે વ્યગ બન્યું હતું તે જ આ સૂર છે. આ આનંદ તો સુરભિપુર થઈને પ્રગટાવ્યો છે.

પ્રહ્લાદ પારેખને પ્રકૃતિતત્વ પ્રતિ અનેરો અનુરોગ છે. તેમણે ‘વર્ષા’, ‘આયો મેહુલિયો’, ‘શાને?’, ‘થાયે છે થેઈ થેઈકાર’, ‘શાવણ’ - જેવા કાવ્યો નિમિત્તે પ્રકૃતિના અનવધને અવનવાંદ્રપોને ઉમંગબેર આલેખ્યાં છે. પ્રહ્લાદ પારેખને વર્ષાત્રણતુ પ્રત્યે વિશેષ આસક્તિ છે. એટલે એમની આ વર્ષા નિમિત્તેના કાવ્યોમાં પ્રકૃતિના સૌંદર્યનો અનેરો છાક અનુભવાય છે. ‘થાયે છે થેઈ થેઈકાર’ જેવાં ગીતમાં ગગન અને ધરાનું ઐક્ય રચતી કવિકલ્પના અનેરું કાવ્યપરિમાણ પ્રગટાવે છે. અહીં વર્ષા અને વીજના ગીતની અસરથી મોરલા થનથન નાચવા લાગે છે, જરણાંઓ રૂમજૂમવા લાગે છે. વર્ષા તો આખી સૂચિ પર આનંદની હેલી વરસાવી રહી છે. આ આનંદની હેલીથી જે થેઈ થેઈ કાર થઈ રહ્યો છે

39

“અનુગાંધીયુગની અરુણાઈના સૂર પ્રગટાવતા ત્રણ કવિઓ”

તેની સુંદર કલ્પના કરતા કવિ હલકબેર ગાઈ ઉઠે છે:

“કેવું અજબ છે આ વર્ષાનું જંતર! એને બાંધા છે લખલખ તાર;
એ રે અનેકમાંથી એક જ ઉઠે છે આ હૈયા હલાવતો ઝંકાર!
ધરા ને ગગનમાં થાયે છે થેઈ થેઈકાર!”

આ વર્ષારૂપી કોઈ અજબનું જંતર વાગી રહ્યું છે. હૈયાને આનંદમગન બનાવી મૂકે એવો કોઈ મીઠો આલાપનો ઝંકાર થતા હૈયું હાથ રહેતું નથી, એ થૈંડ થૈંડ નાચી ઉઠે છે. કવિએ અહીં પવનનો પાવો, વીજનો ચમકાર અને ધરતી પર ચાલી રહેલ વણજીરના અદ્ભૂત દશ્યો સજ્યાર્યા છે. કવિતા અહીં કેટલુંક વર્ષાન તો નૃત્યાત્મક લાગે છે. નૃત્ય અને લય અહીં અનેરું કલાસૌન્દર્ય રચે છે. ધાણું મનોગમ્ય બન્યું છે.

પ્રહ્લાદ પારેખ માનવમનના નાજુક-અજુ ભાવરસ્પંદનોને, પ્રકૃતિના નરવા સૌન્દર્યને બાળસહજ વિસમયથી માણે છે. કવિહદ્યમાં વિસ્તરતા સંવેદનને કવિ કશ્યમધુર લયમાં સહજભાવે ગોપે છે. માનવધર્મની ગોપનશીલતા, લાગણીતત્વ પ્રતિનું આકર્ષણ પ્રહ્લાદ પારેખ સુપેરે આલેખે છે. અત્યંત છટકણાભાવોને ‘હૈયું’ જેવી રચનામાં સહજ ને રમતિયાળપણે આલેખતા કવિ ગાઈ ઉઠે છે :-

“વજજર જેવા અને થાવું, કૂલ સમા યે બનવું સાથ:
ક્યાં વજજર? ક્યાં કૂલદું? તને બનેનો કરવો મેળાપ.
બિન્દુનું ગાવું છે ગાન, સિન્ધુની યે લેવી તાન:
દોસ્તી સૌ સંગાથે કરવી, નાનાં વા એ હોય મહાન.”

આ બધું કહી દેવાની તાલાવેલી કવિને ભારે છે, એ પોતાને રોકી શકતા

32

કાચ્યાનુશીલન

નથી, એ જાલવા માગતા છતા એ હાથતાળી દઈને છટકી જાય એવા નાજુકભાવોને કવિએ અસરકારક રીતે આલેખ્યાં છે.

માનવહદ્યની લીલીછમ લાગણીઓને સહજ રીતે આલેખવામાં આ કવિને અપૂર્વ સિદ્ધિ મળી છે. પ્રહ્લાદ પારેખનાં ગીતોમાં એક જાતની ઝજુતા છે, શિશુસહજ રમતિયાળપણું છે. એમનાં ગીતોમાં લયનું અનેલું કામણ છે. માનવતાવાદના પ્રણોતા રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે જે સૌન્દર્યલક્ષીતા અનુભોધી તેની અસર સમગ્ર ભારતીય કવિતા પર પડે છે. અહીં ‘બારી બહાર’માં જે સૌન્દર્યનો સૂર રેલાયો છે તેનાં મૂળ છેક શાંતિનિકેતન સુધી પહોંચે છે. કવિની ઉત્કટ સૌન્દર્યરચાગિતા એમનાં ગીતોમાં કલાત્મકરૂપ ધારણ કરે છે. પ્રહ્લાદ પારેખનાં ગીતોમાં ઇન્દ્રિયબ્યત્ય અને કલ્પનાના જે પરિમાણો રચાયા છે તે અભૂતપૂર્વ છે.

‘વરસે અનરાધાર’ ગીત ઘણું કર્ણમંજુલ ગીત છે. અહીં આભધરાનું એકાકાર થતું રૂપ માર્ગમરાતના અંધારામાં કોઈ એકલ અવધૂત મેહુલાના લખલખ તારને બજાવી રહ્યાં હોઈ એવું મનોહર ચિત્ર દોરતાં કવિ કહે છે, -

“વરસે અનરાધાર

રે મેહુલિયો વરસે અનરાધાર.

માર્ગમ તે રાતનાં અંધારાં વેરાયાં ને સૂનો પડ્યો છે સંસાર;
એકલ અવધૂત ઓલ્યો ઊભો મેહુલિયો બજવે છે લખલખ તાર

રે મેહુલિયો વરસે અનરાધાર.”

‘કામિની’ જેવા ગીતમાં ચિત્ર-શ્રવણ દ્વારા કવિએ સૌરભપ્રીતિના

“અતુગાંધીયુગની અરુણાઈના સૂર પ્રગાટાવતા ગ્રણ કવિઓ”

મધમધાટને ઇન્દ્રિયગમ્બ રીતે આલેખ્યો છે. તો ‘દરિયાને’ ગીતમાં કવિએ દરિયાને ફીકીર કહીને સંબોધી તેને કાંઠે રચાતા સૌન્દર્યના લખલૂટ ખજાનાને ભાવક સામે ઠાલવે છે. કવિએ અહીં સૌન્દર્યના અનવદતત્વોને આગવી રીતે ઉપસાવ્યા છે. સાચે જ, પ્રહ્લાદ પારેખની કવિતામાં પ્રકૃતિતત્વોના સુરેખચિત્રો અનાયાસે જ ઉપસી આવે છે, એટલાં જ અનાયાસ ઉપસી આવે છે મનોગતભાવ. ‘એક છોરી’ ગીતરચનામાં કવિએ એક મુગ્ધાના મુગ્ધભાવોને કુશળતાથી આલેખ્યાં છે. પ્રિયકાન્ત માણિયારનું ‘એક સોળ વરસની છોરી’ ગીત પણ ઘણું જ લોકપ્રિય બન્યું છે. અહીં પ્રહ્લાદ પારેખ એક મુગ્ધાના દેહસૌન્દર્યને આલેખતાં જે કલ્પનાઓ કરી છે તે આસ્વાદક્ષમ છે. જુઓ-

“ એક છોરી.

કોરી ગઈ અંતર માંહી દેરી.
આંખો તણાં બે નિજ ટંકણાંથી,
ને હાસ્ય કેરી લઘુ લે હથોડી,
કોરી ગઈ અંતર માંહી દેરી
એ એક છોરી.

આવી, અનો અંતર કોરી કોરી,
દેરી બનાવી,

બની ગઈ દેવ સ્વયં પધારી!”

અહીં એક મુગ્ધાનું દેહરૂપ ઘડતરની કવિ કલ્પના ભાવકના અંતરમાં

કાલ્યાનુશીલન

રોમાંચ ઊભો કરે છે. કવિ એના માટે ‘દેરી’ શબ્દ વાપરે છે. અહીં પ્રહ્લાદ પારેખે મુંધાના મૌગદયને ઔત્સુક્યથી પોતીકી મુદ્રા ઊભી કરી જે ગાંધીયુગની કવિતામાં ક્યાંય જોવા મળતી નથી.

‘વિભાવરી’ જેવા ગીતમાં કવિએ રાત્રિના આહ્લાદકરૂપને ઘણું કલાત્મક બનાવ્યું છે. પ્રહ્લાદ પારેખની કલ્પનાસભર તાજગી વિભાવરીને સુશોભિત કરી મૂકે છે. જાણે કે, કોઈ પ્રષ્ણયોત્સુક આ વિભાવરીના ઝાંઝરમાંથી ઝાંકળના મોતી ખરી રહ્યાં હોય એવી સુંદર કલ્પના કરે છે. જુઓ કવિએ આલેખેલું આહ્લાદકરૂપ, -

“વિભાવરી, તારક સર્વ ગુંઠી
અંધારરંગી નિજ ચૂંદીમાં,
સેંથો રચીને નભ-ગંગ કેરો,
ધરી શશીપુષ્પ પ્રકુલ્લ, વેણીમાં.”

કોઈ અભિસારિકા સરખી પિયુને આલિંગવા જેમ મત ચાલે ચાલી જતી હોય એવી સુંદર કલ્પના અહીં સાકારિત થતી અનુભવાય છે. અહીં વિભાવરીની કલ્પનામાં કવિએ મુંધાના મુંઘકરૂપ જેવું રાત્રિનું રૂપ આલેખ્યું છે. કોઈ મૂઢુ મૂઢુ અંગુલિ ફેરવીને શાંતિ તણું બીન બજાવતી જતી આ અભિસારિકા પહાડો, જંગલો, નિર્જરો - આદિમાં મુંઘતાના સૂર રેલાવતી છિવાઈ જાય છે. પ્રકાશની આંખો પ્રાચિમાં ખૂલેને અંધકારમાં અટવાતી, શાંતિતણું બીન બજાવતી રાત્રિ વ્યાકુળ બનીને જાણે કોઈ પિયુને મળવા દોડી જતી હોય એવું ચિત્રાત્મક દર્શય કવિએ અસરકારક બનાવ્યું છે. પ્રહ્લાદ પારેખે અહીં માનવહદ્યની લાગણીઓને એના

“અનુગાંધીયુગની અરુણાઈના સૂર પ્રગાટાવતા ત્રણ કવિઓ”

મુલાયમભાવોને પણ અહીં સહજ રીતે આલેખ્યાં છે. જુઓ કવિની અભિવ્યક્તિ :

“પ્રકાશ-નોનો પ્રિય પ્રાણ કેરાં
ધીમે ધીમે પૂર્વ મહીં ખૂલે છે;
ત્યજી દઈનો નિજ બીન, રાત્રિ
વ્યાકુળ હર્ષે દિશ એ ઘસે છે.
લંબાવતો જ્યાં, પ્રિય, રશમહસ્ત,
રાત્રિ ઘરે જીવન ત્યાં સમસ્તા!”

રાત્રિ જાણે કે, પ્રકાશમાન થઈ ઊઠી છે. અહીં પ્રેમોમત્ત વિભાવરીની કવિકલ્પના સહજ અને સ્વાભાવિક છે. અહીં કવિએ કોઈપણ પ્રકારનું પાંડિત્ય દર્શાવ્યા વિના ખૂબ સરળ છતાં પ્રહ્લાદ પારેખ રાત્રિનું અનુપમરૂપ કલાત્મક રીતે આલેખી શક્યાં છે.

પ્રહ્લાદ પારેખની આવી સૌન્દર્યાનુભૂતિ કરાવતી રચનાઓના આલેખન રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની અસર તો અવશ્ય કળાય છે. આ ઉપરાંત પાંડિત્યુગના કવિ કાન્ત અને સંસ્કૃત કવિ કાલિદાસની અસર પણ ક્યાંક અવશ્ય જોઈ શકાય છે. પ્રહ્લાદ પારેખ વિશે ડૉ. દક્ષાબેન વ્યાસ નોંધે છે:

“સૂક્ષ્મ સંવેદનશીલતા, નાજુક છટકણાભાવોની મૂઢુ માવજતા,
શિશુસહજ મૌગધ અને ઔત્સુક્ય, નિખાલસ-પોતીકી ભાવાભિવ્યક્તિ
અને સ્વયંભૂ કલ્પનાવ્યાપારને સહારે થતો ઈન્દ્રિયવ્યત્યય પ્રહ્લાદની
રચનાઓને સ્વચ્છ અને સુરેખ બનાવે છે. વાણીનું રમતિયાળ, રસળતું,

કાચ્યાનુશીલન

લાલિત્યમય પોત એમને અન્ય કવિઓથી જુદા પાડે છે.”

પ્રહ્લાદ પારેખની કવિતામાંથી પસાર થતાં આ વિધાન યથાર્થ કરે છે. પ્રહ્લાદ પારેખ રૂપકની પરિભાષામાં કે સજીવારોપણ દ્વારા અથવા વર્ણનના વૈશિષ્ટ્ય કે પાંછીના લસરકાથી પ્રહ્લાદ પારેખને સુરેખ શબ્દચિત્રો બનાવવાનું વિશેષ ફાયું છે. આ અર્થમાં પણ ગાંધીયુગની પ્રકૃતિ-પ્રણય કવિતા કરતાં પ્રહ્લાદ પારેખની કવિતા વિશેષ પ્રકારની સૌન્દર્યાનુભૂતિનો અવિભાવ રચે છે.

‘મારા રે હૈયાને તેનું પારખું’ પ્રેમની આધ્યાત્મિકતાનું અને અધ્યાત્મ પ્રેમનું સુંદર ગીત છે. આ ગીતમાં પ્રગટો સૂર શાંત શબ્દમાં અને સ્વસ્થ સંગીતમાં વહ્યો છે. આમ તો આ ગીતમાં બે વિભાગ પડી જતા દેખાય છે. એકમાં અંતર નથી જાણતું તેની વાત અને બીજામાં હૃદયને થતી પરખની વાત. તેમ છતાં આ બન્ને વચ્ચે કવિએ કોઈ વિરોધાભાસ રચ્યો નથી. કવિ શરૂઆતમાં કહે છે :

“ક્યારે રે બુઝાવી મારી દીવડી, ક્યારે તજ મે કુટિર,
કઈ રે ઋતુના આભે વાયરા, કઈ મેં જાલી છે દિશા:
નહીં રે અંતર મારું જાણતું.”

આ દીવડી બજાવી? ક્યારે કુટિર ત્યજ? કઈ મોસમ કે કઈ દિશા છે ? એની પણ, અંતરમાં કોઈ જાણ નથી તેનું કહી ગીજ અંતરાથી કહે છે -

“વગડે ઊભી છે નાની ઝૂંપડી, થર થર થાયે છે દીપ;
તહીં રે જોતી મારી વાટડી, વસતી મારી ત્યાં પ્રીત:
મારા રે હૈયાને તેનું પારખું :”

“અતુગાંધીયુગની અરુણાઈના સૂર પ્રગટાવતા ત્રણ કવિઓ”

કવિને આ અંધકારની પાર એક નાની અમથી ઝૂંપડીનો અહેસાસ છે. જાણે થરથરતો દીવો તેની રાહ જોઈ રહ્યો છે. એની કવિના મનને અવશ્ય જાણ છે. હૃદયનું પારખું એટલે બંધબારણાંની અંદર અને બહાર થતો આખા વિશ્વનો અનુભવ. આધ્યાત્મિક પ્રેમને આલેખતા આ ગીતમાં પ્રહ્લાદ પારેખે લયનું સુંદર આલેખન ઘણું મનોગમ્ય બન્યું છે. અહીં રવીન્દ્રરંગી સૌન્દર્યના દર્શન થાય છે.

પ્રહ્લાદ પારેખ પોતાના મનોગતભાવને ભાવક સમક્ષ ખુલ્લા મૂકવા વિશિષ્ટ વર્ણનનો આશરો પણ લે છે. એમનાં ઘણાં કાચ્યોમાં આંતરગ્રાસ કે વર્ણસંગાઈ કાવ્યને કલાત્મકતા બક્ષે છે. ‘અવધૂતનું ગાન’ રચનામાં અવધૂતનું નિરૂપણ કવિએ અવાજની મદદથી સાંદર્શ્ય કરતાં કહે છે -

“એક લંગોટી, એક ભંભોટી હાથમાં છે એકતારો;
એક હરિનું નામ છે હોઠે, ગાનનો એક ઝુવારો;
હૈયે અમારે ગાનનો એક ઝુવારો.”
ગાનના તારે ધરણીની સાથે સાંધીએ ઊંચા આભ;
ગાનથી નાના હૈયાની સાથે કરીએ એક વિરાટ;
અમારાં ગાન એ મિલનવાટ.”

પ્રહ્લાદે અહીં ઉચ્ચારણબળથી જ એનું ગાન શ્રાવ્ય બનાવ્યું છે. આવી દશ્ય-શ્રાવ્યની ઈન્દ્રિયગમ્ય અનુભૂતિ કવિતામાં સૌરભ્રીતિનો અનેરો મધમઘાટ પ્રસરાવે છે. પ્રહ્લાદ પારેખનાં ગીતોમાં જે વિશેષતા જોવા મળી છે તે એક પ્રકારની ઋજુતા ને બાલસહજતા એમનાં ગીતોમાં

કાવ્યાનુશીલન

અનાયસે પ્રગટે તે છે. પ્રહ્લાદનાં ગીતો એકવાર આસ્વાદ કર્યા પછી ભાગ્યે જ ભૂલી શકાય એવા છે. પ્રહ્લાદનાં ગીતોમાં ભાવની તીવ્રતા સહેલાઈથી સાધી શક્યાં છે.

પ્રહ્લાદ પારેખ સૌન્દર્યનો પૂજારી છે. કુદરત સાથે તેનું નૈકટ્ય એમની અનેક કવિતામાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. આવો કવિ બનાવટી ફૂલોને જુએ છે ત્યારે એને એમના પ્રત્યે દયા-અનુકંપા જગી ઉઠે છે. યંત્રસંસ્કૃતિની કૃત્રિમતા સામેનો એમનો રોષ એમની સૌન્દર્યપ્રીતિને કારણે જ આવે છે. ‘બનાવટી ફૂલોને’ કાવ્યમાં કવિ રોષ ઠાલવતાં કહે છે :

“પરંતુ જાણ્યું છે,
કદી વા માણ્યું છે,
શશીનું, ભાનુનું, ક્ષિતિજ પરથી ભવ્ય ઊગવું?
વસંતે વાયુનું રસિક અડવું વા અનુભવું?
ન જાણો નિંદું છું,
પરંતુ પૂછું છું :
તમારા હૈયાના ગહન મહીં યે આવું વસતું :
દિનાન્તે આજે તો સકલ નિજ આપી ઝરી જવું?”

અહીં ફૂલોને રંગ અને આકાર તો મોહક છે પણ બગીચામાં જે ફૂલ કુદરતી રીતે શોભે છે એવો વૈભવ અહીં યંત્રસંસ્કૃતિમાં બનેલા આ કૃત્રિમ ફૂલોમાં નથી.

કૃષણે જંખતી રાધાના ચિત્રને ‘પસંદગી’ જેવા કાવ્યમાં કલાત્મક રીતે આવેયું છે. કૃષણ તો સર્વવ્યાપી છે. રાધા કૃષણને શોધવા ચોમેર

36

“અતુગાંદીયુગાની અરુણાઈના સૂર્ય પ્રગટાવતા ત્રણ કવિઓ”

ઘૂમી રહી છે. ત્યાં જ એને “એક અચંબો” આ સૌનેટનો અભિજીત નાયક પોતાની પ્રિયાને ભલે હદ્યથી તો વિદાય આપી શકતો નથી. ઇતાં પોતાની પ્રિયાને કોઈ સુંદર પાત્ર મળે તો એની સાથે માળો ગૂંઠી લેવાનું સહજભાવે જણાવે છે. કાવ્યનાયકના હદ્યની જુઓ નિર્મણ અભીસા :

“કદી નહિ કહું, મને જ સ્મરણે સદા રાખજે,
અનો નયનપંથનું અવર વિશ્વ તું ત્યાગજે;
પરંતુ ગગનાંગણે, અવનિમાં, અનો સિંહુમાં,
મળે અધિક જે તનો મુજ થકી, ઉર થાપજે.”

પોતે જે રીતે હથ્યાં, મજ્યાં એ બધું એક સ્વમ ગણીને ભૂલી જવાનું જણાવે છે. કોઈ સારા સાથી સાથે જિંદગીના રથને આગળ વધારવાની સાચી શુભેચ્છા આપે છે. કવિનું આ સૌનેટ ખરેખર નખશીખ-નકશીદાર સૌનેટ બન્યું છે. અહીં કવિએ પોતાના આંતરમનને કુશળતાથી ઉદ્ઘાટિત કર્યું છે. તો ‘વાતો’ પણ એક નકશીદાર, શેંકસ્પીરિયનશૈલીવાળું સૌનેટ છે. અહીં પ્રહ્લાદ પારેખ પ્રણયરસની અપાર્થિવમૃહુતાની કલાત્મક અને ઇન્દ્રિયગ્રાધ માવજત કરી છે કે નિરકાર કૃતિ પોતે જ એક અલંકારરૂપ બની રહે છે. કાવ્યનાયકને લાગે છે કે જાણે નાયિકાના હદ્યમાંથી અવિરત વહેતો પ્રેમનો ઝરો તો આખા જગત માટે વહેતો હોય એમ લાગે છે. આખી સૂછિ એને પામવા તલપાપડ થઈ ગઈ છે, આથી તે પોતાની પ્રિયાને વારંવાર ‘હજુ ધીમે’ વાતો કરવાની શિખામણ આપે છે. જુઓ :

“હજુ ધીમે ધીમે, પ્રિય સખી! તહીં ઝાડ ઉપરે
સૂતેલા પંખીને કથની જરી જો કાન પડશે,

40

કાદ્યાનુશીલન

પ્રભાતે ઊઈ એ સકલ નિજને ગાન ધરશે:
કથા તારી મારી સકલ દિશ માંહી વહી જશે.”
આખું કાવ્ય કાનમાં ન કહેવાતું હોય એવો ફૂસફૂસાટ અહીં ભાવકને
સંભળાય છે.

પ્રહ્લાદ પારેખની કવિતામાં માનવતાના ગુણગાન પણ
હદ્યસ્પર્શી બને એ રીતે આલેખાયા છે. માનવની અવગણના અને
અયેતનની પૂજા કવિ હદ્યને હલાવી મૂકે છે. સંપન્ન સમાજ છતાં તેનાથી
થતો જોવા મળે છે. કૃષણને ખોળી કાદવા કહેનારી સભિને રાધા કહે છે.

“ખરી છે વાત તારી એ, સખી, મેં કૃષ્ણ શોધવા
મારાં આ નયણાંને મે ઘણીયે વાર મોકલ્યાં;
પરંતુ એમ કે'તાં એ, જોઈ આવી ફરી ફરી:
તહીં ના એક છે કૃષ્ણા, સેંકડો કા'ન છે તહીં;
રચી છે રાસલીલાને, ઘણીયે ગોપીઓ લઈ.”

તો ‘ઘાસ અને હું’ કાવ્યમાં પ્રહ્લાદ પારેખ પ્રકૃતિ સાથે
કવિચિત્રનું સાયુજ્ય અસરકારક રીતે ગુંથે છે. કવિ સૌન્દર્યની સુખદ
અનુભૂતિ આલેખતા કહે છે :-

“સાંજ વેળા તેજ, છાયા, ઘાસ, સૌથે
મળીને ખેલતાં :
સાદ પાડી ચિત્તને મારા ય, સંગે લઈ જતાં!
એમના એ ખેલને જોઈ રહું;
ને હર્ષપુલકિત થઈ જાઉ.

૪૧

“અનુગાંધીયુગની અરુણાઈના સૂર્ય પ્રગટાવતા ત્રણ કવિઓ”

પુલકનો એ જોઈનો લાગો મનો
કે ઘાસ જુદે રંગો, મારે અંગ,
નાનું રૂપ લઈ વ્યાપી રહ્યું!”

પ્રકૃતિસંગે રમતું કવિચિત્ર જે સૌન્દર્યાનુભૂતિ અનુભવે છે તે અપૂર્વ છે.
પ્રહ્લાદ પારેખની કેટલીક વિશેષતાઓમાં એમની જાહુઈ સરળતા પણ
ખરી. ‘જાણીતી અજાણી’ જેવી રચના પણ ઘણી ધ્યાનાર્થ બની છે. અહીં
કવિહદ્યનો ઉદાત્સનેહ આલેખાયો છે. અજાણી છતાં જાણીતી એવી
નાયિકા માટે પ્રેમ-નેહ જન્મે છે. તેનું નામ શું છે? એની પણ કવિને
ખબર નથી છતાં કવિ એને ભૂલવા તૈયાર નથી. કવિ કહે છે.

“કિન્તુ આજે નથી એ : મુજ મન મહીને, એ નથી એમ થાતું;
એવું ક્યારે ન જાણું, મુજ મન બધું રે બાલિકાએ ભર્યુંતું!
જાયે ત્યારે જ થાયે : હદ્ય મહીં હતો આવિયો સ્નેહ આ તો
એના જાતાં વળી કાં હદ્યભરી, અરે, જાય તેનો જ થાતો?”

આમ છતાં કવિ હદ્યને અતૃપ્તિ વાગોળી વાગોળીને હિજરાઈ જવા દેતા
હોય એમ નથી લાગતું. અહીં કવિએ સ્નેહતત્ત્વને કુશળતાથી આલેખ્યું
છે. આ સ્નેહ ઉદાત્સનેહ છે. તો ‘વિદાય’ જેવા સોનેટમાં પણ આવી જ
ભાવના આલેખાઈ છે. પ્રહ્લાદ પારેખની ઘણી કવિતામાં આવા
સાત્ત્વિકભાવો સુપેરે આલેખન પાખ્યાં છે. ‘વિદાય’ સોનેટના નાયકની
આવી સાત્ત્વિક નિર્મણ નિખાલસતા ભાવકને સીધી જ સ્પર્શી જાય
છે. દુર્વ્યવહાર જોઈને પ્રહ્લાદ પારેખ કહી ઉઠે છે-

‘હાથીને મણા, કીરીને કણા; એવું, ભાઈ, મનાય:

૪૨

કાચ્યાનુશીલન

કીડી કેરા કણાને, જોઉં છું, હાથી તણી જાય!
એની મનો લાગો રે નવાઈ!
શબનાં સરધસ નીકળે, નહિ લે જીવતાં કેરી ભાળ;
પૂતળાં કેરી પૂજા થાતી ને માનવ ઠેખાં ખાય!
એની મનો લાગો રે નવાઈ!”

માનવ તો ઈશ્વરનું શ્રેષ્ઠ સર્જન છે. કવિ જીવતા માનવની જે રીતે ઉપેક્ષા થાય અને પૂતળાં કેરી પૂજા થાય, એ જોઈ કવિનું ચિત્ત થથરી ઊઠે છે. આ ગીતમાં સંભળાતો સૂર એ સંપૂર્ણપણે ગાંધીયુગનો છે. પ્રહ્લાદ પારેખનું હૃદય માનવપારિજીતના સૌરભથી છલકાઈ જાય છે. કવિ હૃદય માનવીનું હૃદય છે. માનવ સાથે રહેવાનું કવિને જે સદ્ગ્રામ પ્રામ થયું છે તેનું ચુણગાન કરતાં કવિ ગાય ઊઠે છે-

“રૂદું એથી આંહીં રહું માનવીની સાથમાં :
કદી વળી સમજશે એ જ મારી વાતમાં.
અને યાદ આવે : કોઈ કવિ તણું ગાણું છે:
માનવીની સાથ રે'વું, સો'વું એય લહાણું છે.”

‘રખડવા નીકળ્યો છું’ માં નિરુદ્ધે ભ્રમણ કરવાની અભીષ્ટા ઘણી કલાગત નીવડી છે. અહીં કેવળ રખડપણીમાં કવિ કોઈ સ્વાર્થ કે પ્રપંચ વિના કેવળ રખડતા પ્રકૃતિના નયનરમ્યરૂપને માણે છે. પ્રહ્લાદ પારેખ પ્રકૃતિમાં વેરાયેલા તડકાના ચોસલાને ખાવાની ગગડાવી જવાની મનીષા પ્રગટ કરતાં ગાઈ ઊઠે છે :

“એકાદ બે બટકાં લઉં એને ભરી,

૪૩

“અતુગાંધીયુગની અરુણાઈના સૂર પ્રગટાવતા ત્રણ કવિઓ”

ને પછી તેની ઉપર
માટી તણી સોડમ ભરેલી હવા
ગટગટાવી લઉં જરી.”

અહીં વર્ષા નથી પણ કેવળ વાદળાં છે. એનો મહિમા કવિ આંખ અને હૃદય બન્નેથી માણે છે. હવાની ગતિ શીતલ અને ધીમી છે જે હૃદયમાં ઈન્દ્રિયગમ્ય અનુભવ કરાવે છે. કવિ સતેજ ઈન્દ્રિયો સાથે જીવતો કવિજીવ છે. અહીં એક પ્રકારની હળવાશ અને આસાયેશનો પણ અનુભવ છે. કવિની આવી અનુભૂતિ ભાવકના સંવિદ્ધને પણ સ્પર્શી જાય છે. અહીં શીતળ ધીમી ગતિની હવા, હરિયાળાં મેદાન, તડકાના ચોસલાં, સીમાનું માધુર્ય, આદિ સૌન્દર્ય આંખ અને હૃદયથી પીવાની અભિલાષા ઘણી કલાત્મક બની છે. આ કાવ્ય વાંચતા રાજેન્દ્ર શાહનું ‘નિરુદ્ધેશો’, નિરંજન ભગતનું ‘ફરવા આવ્યો છું’ જેવા કાવ્યોની યાદ આવી જાય છે. ઈન્દ્રિયગમ્ય કલ્યાણના તાજગીપૂર્ણ વિનિયોગની દર્શિએ આ કાવ્ય ઘણું નોંધનીય છે.

પ્રહ્લાદ પારેખ અનેક નવ્ય કલ્યાણના બળે ભાવકોને એના સૌન્દર્યરૂપનો સહજ અનુભવ કરાવે છે. પ્રહ્લાદ પારેખ ‘અકારણ અશ્વ’ કાવ્યમાં અદ્ભુત કલ્યાણની તાજગી કરાવે છે. પ્રહ્લાદ પારેખ તારાઓને આંખો સાથે સરખાવે છે. આકાશમાંથી ખરતાં તારાઓને કવિએ અશ્વબિન્દુ તરીકે કલ્યાણ છે. જુઓ કવિના કલ્યાણના -

“વેળા જતાં ક્ષણ, નીરખ્યું આભને ગાલ થૈને
હેતું વેગો ધરણીદિશમાં તારલા-અશ્વબિન્દુ;

૪૪

કાચ્યાનુશીલન

ને આ કચાંથી, કયમ નયનમાં આવતું અશુ, મારા?

મિથા પ્રશ્નો સકલ, બનતી સત્ય એ અશુધારા.”

કવિની આ કલ્પનામાં ઘણું ઔચિત્ય પણ જળવાય રહે છે. કલ્પનાની તાજગી ભાવકના આંતરમનને પણ રસદ્વતું બનાવી મૂકે છે. આ દષ્ટાંતોમાં માત્ર કલ્પનાનો વિલાસ જ નથી, અહીં તો કાચ્યગત ઔચિત્ય પણ એટલું જ પ્રતીતિજ્ઞનક બને છે. પ્રફ્લાદ પારેખની કવિતામાં ચંદ્ર, તારા, અંધકાર, ધરતી, પવન, પર્વત-વગેરે સુંદર કલ્પનાઓથી ચાકુષ થયા છે. આ બધાં પ્રકૃતિતત્વોની કલ્પના ઘણી કળાગત પણ બની છે. ‘ચાંદરણાં’ જેવા કાચ્યમાં પોતાની ઓસરીમાં વેરાયેલા ચાંદરણાંને જોઈ કવિ હૃદયંગમ કલ્પના કરતાં કહે છે :

“અહીં પડેલાં મુજ ઓશરીમાં,
નિહાળતો ચાંદરણાં રહું હું :
પ્રકાશનાં પુષ્પો ભરી લઈને
છાબે, હશે કોઈ ગઈ અહીંથી:
પડી ગયાં એ મહીંથી હશે આ
સહુ તેજ પુષ્પો?”

કવિએ અહીં પ્રકાશનાં પુષ્પોની કલ્પના દ્વારા અનેરુ કવિત્વ પ્રગટાયું છે. પુષ્પ સૌન્દર્યનું પ્રતીક છે. તેમ પ્રકાશ શાન અને પવિત્રતાનું પ્રતીક છે. પ્રફ્લાદ પારેખે આ ઉભય તત્વોનો સુભગ સમન્વય રચ્યો છે. અહીં ‘તેજ પુષ્પોની છાબ ભરી લઈ જતી સ્ત્રીની કલ્પના પણ ભારે આકર્ષક છે. આ તારલાં કવિની સુખની સ્મૃતિ બનીને, અંતરને હસાવતાં કવિ હૃદયે

૪૫

“અતુગાંદીયુગની અરુણાઈના સૂર પ્રગટાવતા ત્રણ કવિઓ”

મધુર ધ્વનિ રેલાવી રહ્યાં છે. પ્રફ્લાદ પારેખના બીજા એક કાવ્ય ‘આઠમચાંદની’માં પણ કેટલીક મધુર કલ્પનાઓ હૃદયંગમ બની છે. કવિના ચિત્તમાં પડેલી કેટલીક મધુર સ્મૃતિઓ આજ આવો વૈભવ જોઈને જાણે કે, બહાર રમવા નીકળી પરી છે. આઠમની રાત્રે કવિ વિજનપથ પર ઘર તરફ જઈ રહ્યાં છે. રસ્તામાં વીજળીના દીવાનો પ્રકાશ જગહળાં છે છતાં, કવિ હૃદય એક મધુર કલ્પનામાં સરી પડે છે, જાણે કે, રોશનીના દીવા બુઝાઈ ગયા અને આંતરવૈભવ છલકી ઉંઠે છે. જુઓ કવિની કલ્પના-

‘જરી જરી હું મલકી રહ્યો’તો,
થંભી ગયો ત્યાં, ચમકી ગયો હું :
એ વીજદીવા સહુ એક સાથ
ગયા બુઝાઈ!
પળેક વીતી ચમકેલ ચિત્તનીઃ
બીજા પળે આઠમ-ચાંદનીની
છટા નિહાળું રમણીય-મુંધ,
આનંદ ધેલો..!!’

કવિ અહીં ‘આનંદધેલો!’ કહીને અટકી ગયા છે. છતાં ભાવક એનો અર્થ તરત પાભી જાય છે. આમેયે આનંદની આટલી પરાકાણ પછી ભલા કશું વિચારવા જેવું બાકી રહે ખરં? પ્રફ્લાદ પારેખે અહીં ચાંદનીના તેજ જે રીતે માણ્યું - અનુભવ્યું તેને કલાત્મકડુપે આલેખ્યું છે. કવિને આ આઠમની ચાંદનીનું તેજ સૌભ્યને શીતલ લાગે છે. જે મન નિર્બણ બનીને

૪૬

કાચ્યાનુશીલન

શું અનુભવે છે! જુઓ -

“એ શાંત એકાંત સમી બનોલી
સૃષ્ટિ મહીં ત્યાં મુજ અંતરેથી
આનંદમૂર્તિ, નભની પર શી,
ચાલી બહાર -
.....
જાગી ગઈ કોઈ અપૂર્વ ચેતના
મુજ રોમરોમે;
અંખો મહીં આ મુજ, હર્ષ કેરાં
ચળકંત મોતી.”

એ શાંત એકાંતમાં જે અલૌકિકતાના દર્શન થાય છે. આઠમની ચાંદની નિભિતે કવિને થયેલો અદ્ભુત આનંદમાં ભારોભાર કવિત્વ પડ્યું છે. કવિએ આ આનંદને અત્યંત સહજભાવે આદેખ્યું છે. આવી અભિનવ કલ્પના દ્વારા કવિ ભાવકોને સૌન્દર્યલોકમાં અવગાહન કરે છે. અહીં આઠમની ચાંદની નિભિતે કવિ ચિત્તમાં વ્યામ મધુર કલ્પના કવિની કવિત્વ શક્તિનું ઘોટક પણ બને છે. અગાઉ નોંધ્યું તેમ, પ્રહ્લાદ પારેખની કવિતામાં આવા સૌન્દર્યની અભિનવ કલ્પનાઓ અપૂર્વ છે. પ્રહ્લાદ પારેખની કવિતામાં જે ઈન્દ્રિગમ્ય અનુભૂતિઓ પડી છે તેમાં માત્ર જૌતિક અનુભવ જ નથી પણ રહસ્યમય અને આધ્યાત્મિક અનુભવની ઝાંખી પણ સહજ રીતે થાય છે.

‘સિંધુને’ કાવ્ય પણ ધાર્શું આસ્વાદક્ષમ બન્યું છે. આમ જોવા જઈએ

૪૭

“અનુગાંધીયુગની અરૂપાઈના સૂર્ય પ્રગટાવતા ત્રણ કવિઓ”

તો આ કાવ્ય એક સંવાદકાવ્ય જેવું છે. કવિ પ્રથમ કરીમાં સિંધુને પૂછે છે-

“અમાવાસ્યા આજે, ગગનપથ ચંદા ન વીસરે;
તરંગોના શાનો તુજ શરીર રોમાંચ ઉપડે?
અનો શાનો આજે ખડક પર તું દીપ જગવે?
વધા’વાને આભ કવણ પગલાં રત્ન જગવે?”

આજે અમાસ હોવા છતાં, આકાશમાં આજે ચંદ્ર ઊગવાનો નથી છતાં સિંધુના શરીરે આવો રોમાંચ કેમ સર્જયો છે? શા માટે ખડક પર દીપનો જગમાટ? શા માટે આવા તરંગોના મોજ ઉછાળે? કવિને આવો પ્રશ્ન થાય એ સ્વાભાવિક છે. આમ તો સમુક્ર પણ જાણો જ છે કે, આજે ચંદ્રોદય થવાનો નથી છતાં એને પૂર્ણિમાના મિલનની મધુરસ્મૃતિ એને જે રીતે પ્રહૃતિલિત કરી દે છે, તેનાથી એ આજ ઉલ્લાસાનુભૂતિ પ્રગટાવી રહ્યો છે. જુઓ સિંધુનો પ્રત્યુત્તર :

“અમાસે જીવું છું પરમ સુખથી એ સ્મરણાના
અને પૂર્ણિમાએ ભરતી સુખની છે, મિલનના.”

ચંદ્ર નથી છતાં સિંધુના હૈયામાં પૂનમનો જે સંસ્મરણો છે તે જ આવો ઉલ્લાસ પ્રગટાવે છે. પ્રકૃતિકાવ્યમાં પણ કવિએ માનવજીવનના એક સનાતન રહસ્યને અહીં ઉદ્ઘાટિત કર્યું છે. એક વાત તો સ્પષ્ટ છે કે, પ્રહ્લાદ પારેખના પ્રકૃતિકાવ્યો શુદ્ધ પ્રકૃતિકવિતા છે છતાં, તેમાં માનવભાવો પણ કવિએ એટલા જ કવિકર્મ વડે ગુંધી દીધાં છે. કવિ માટે પ્રકૃતિનું અવનતુંરૂપ કોઈ ભાવિ, જરતત્વ નથી, પણ એના અસ્તિત્વ સાથે સઘન રીતે ગુંથાય ગયેલું જીવંત ને ચૈતન્યમયતાત્વ છે. પ્રહ્લાદ પારેખની

૪૮

કાવ્યાનુશીલન

પ્રકૃતિકવિતા એમની કવિત્વશક્તિનું ઉત્તમ નિર્દર્શન છે. આ પ્રકૃતિતત્ત્વની સાથે કવિએ માનવહદ્યના અનેક ભાવોને કુશળતાથી આલેખ્યાં છે. આ કવિતાઓમાં કવિની ચિત્રનિર્માણની શક્તિનો ઉત્તમ ઉન્મેધ જોઈ શકાય છે. આવો આવિર્ભાવ ગાંધીયુગમાં ભાગ્યે જ કળાય છે.

‘આપણે ભરોસે’ ગીતમાં કવિએ આત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચેના સંબંધને આલેખ્યો છે. આત્મા એ જ પરમાત્માનું સાચું રૂપ છે. આપણે માત્ર ‘રામભરોસે’ જેવા શબ્દનો ઉપરછલ્લો પ્રયોગ કરીએ છીએ. રામભરોસે રહેવા કરતા કવિ ખુદભરોસે રહેવાની વાતને આલેખે છે. માણસ મહેનત ન કરે અને ખુદાને ભરોસે બેસ્તી રહે તો કંઈ વળો ખરું? કવિ કહે છે તેમ -

“ખુદનો ભરોસો જેને હોય નાહિ રે તેનો
ખુદાનો ભરોસો નકામ;
છો ને એ એકતારે ગાઈ ગાઈ કહે,
તારે ભરોસો રામ!
એ તો ખોડું રે ખોડું પિછાણીએ.”

ઇશ્વર આપણાંથી જુદો હોઈ જ ન શકે. પ્રહ્લાદ પારેખે અહીં એકદમ સાદી અને સારળ બાનીમાં જીવ અને શિવ વચ્ચે કોઈ અંતર નથી, એ ભાવને ઘૂંઠી ઘૂંઠીને ગાયો છે.

પ્રહ્લાદ પારેખ પાસેથી પ્રશ્નયવિષયક સુંદરરચનાઓ પ્રામથાય છે. ઘણીવાર તો એમની પ્રશ્નયકવિતા અને પ્રકૃતિકવિતા અભિજ્ઞપણે પ્રગટે છે. પ્રહ્લાદ પારેખની પ્રશ્નયકવિતાની વિશેષતા એ છે કે, એ સીધી

“અતુગાંધીયુગની અરુણાઈના સ્વર પ્રગટાવતા ત્રણ કવિઓ”

જ રીતે પ્રેમના ભાવોને પ્રગટાવવાની બદલે કવિને રહસ્યમય સંકુલ ભાવો ગાવા વધુ ગમે છે. પ્રહ્લાદ પારેખનું ‘માગણી’ કાવ્ય આ દંદિએ તપાસવા જેવું છે. માનવગમનની માનવહદ્યની વિવિધ ભાવસ્થિતિઓ ગાવાનું આ કવિને વિશેષ ગમે છે. માનવની આ મોટી કમનસીભી છે કે એ ઈચ્છે તેવું બધું જ કરી શકતો નથી. કવિ કાવ્યનાયકનું મનોગત આલેખતા કહે છે :

“આવે ત્યારે દઈ નવ શાકું અંતરે જે ભર્યું તે,
જાયે ત્યારે સાહી નવ શાકું અંતરે જે રહ્યું તે:
દેવાનું હું દઈશ સમજુ, એમ માની લઈનો,
માગું છું કે - નવ નીરખતો રાહ નિષ્ફર થૈને:”

આવા આલેખનમાં કાવ્યનાયકની વેદના, મૂજવાણ, આરજૂ, કવિએ સહજભાવે આલેખી છે. પ્રેમભાવને આલેખતી ‘વાતો’ રચના પણ ધ્યાનાર્થ બની છે. આ એક શેક્સપિરિયન સૉનેટ છે. અહીં કવિએ બે પ્રેમીઓના મિશ્ર સંલાપને સુંદર કલ્યનાલીલાથી ચાકુષ કર્યો છે.

પ્રહ્લાદ પારેખની આવી રચનાઓમાં સહજતા અને નિખાલસતા સહજભાવે પ્રગટે છે. પ્રકૃતિના નયનરમ્ય ચિત્રો આલેખનાર આ કવિ માનવગમનના હદ્યના ચિત્રો આલેખવામાં પણ એટલો જ પાવરધા છે. પ્રેમની લાગણીઓ તો લજામજીના છોડ જેવી છે એને અડવા જતા એ શરમાઈ કરમાઈ જાય. આવી મુલાયમ લાગણીઓને પ્રહ્લાદ પારેખે સલુકાઈથી આલેખી છે. ‘લહાણું’ કાવ્યમાં આલેખતાં કહે છે:

“સુંદરતા જોઈ મારું મન જ્યારે કોળી ઊંઠે,

કાલ્યાનુશીલન

અફસોસ! પકડવા તેનો બાહુ લોક છૂટે.

.....
એમને તો દિલ નહીં; અને, ધારો, દિલ હશે:
માનવીના દિલ સાથ મેળ એનો જામશે?”

પ્રહ્લાદ પારેખની કવિતામાં માનવહૃદયની લાગણીઓના સ્પર્શ અસ્પર્શ
ભાવોને ગાવામાં કૃતકૃત્યના અનુભવે છે.

પ્રહ્લાદ પારેખ પાસેથી કેટલીક કૃતિ એવી પણ મળે છે કે જે
માત્ર અનુવાદ ન બની રહેતા અનુસર્જન બની રહે છે. પ્રહ્લાદ પારેખે
રવીન્દ્રનાથનાં કેટલાંક કથાકાવ્યો, બંગાળી ઢળનાં ગીતો, વગેરેના
અનુસર્જનો આઘ્યાં છે. આ ઉપરાંત, કાન્ત અને કાલિદાસ જેવા કવિઓની
પણ એમના પર પ્રબળ અસર છે. પ્રહ્લાદ પારેખના વ્યક્તિત્વને ઘડવામાં
શાંતિનિકેતનનો ફાળો પણ અનન્ય છે. રવીન્દ્રનાથના વર્ષામંગલ કે
શાંતિનિકેતનના વર્ષાઉત્સવોની પ્રેરણા લઈને કવિ ‘વર્ષા મંગલ’નાં ગીતો
આપે છે. આવા ગીતોમાં રવીન્દ્રશાઈની અસર જોવા મળે છે. જુઓ
રવીન્દ્રશાઈમાં આલેખાયેલું રવીન્દ્રસંગીત -

“નિશીથ અંધકાર:

જરમર જરે શ્રાવણ ધાર.

નિશીથ...

આજ આ તિમિર મેઘસૂરે
જાગી જાયે મન દૂરે દૂરે
અધીર ખોજે એ કોનાં દ્વાર

૫૧

“અનુગાંધીયુગની અરુણાઈના સૂર પ્રગટાવતા ત્રણ કવિઓ”

કોને તે કારણો આ અભિસાર?

નિશીથ...”

‘સરવાણી’ પ્રહ્લાદ પારેખનો બીજો કાવ્યસંગ્રહ છે. જે
ઈ.સ. ૧૯૪૮માં પ્રગટ થાય છે. સરવાણીની કવિતામાં નિસર્જસૌન્દર્યની
અનહદ અનુભૂતિનો સાક્ષાત્કાર થતો પમાય છે. કવિએ અહીં ધણી
રચનાઓમાં અગમ્ય રહસ્યમયતાને કુશળતાથી આલેખી છે. આ
કાવ્યસંગ્રહમાં કવિ પર અન્યનો પ્રભાવ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

પ્રહ્લાદ પારેખ સાચા અર્થમાં અનુગાંધીયુગની અરુણાઈનો સૂર
રેલાવનારો પ્રથમ મહત્વનો કવિ છે. પ્રહ્લાદ પારેખની કવિતા માત્ર
કોઈ એક જ ઇન્દ્રિયને સ્પર્શતી નથી તે આંખ, કાન, નાકની કવિતા પણ
બને છે. ભાવની ઇન્દ્રિયગ્રાહ્યતા, સૌન્દર્યનુભૂતિ એમની આગવી
વિશેષતા છે. પ્રહ્લાદ પારેખે માનવહૃદયના સૂક્ષ્મભાવોને સધન રીતે
આલેખ્યાં છે. સૂક્ષ્મ સંવેદનશીલતા, નાજુકભાવોનું આલેખન, મૌખ્ય
અને નિખાલસતા તેમજ સ્વકીયમુદ્રા ધરાવતી ભાવાભિવ્યક્તિ આ કવિની
વિશેષતા છે. તો કેટલીક મર્યાદાઓ પણ અવશ્ય છે, ભાષાની કચાશ
ઇંદોની શિથિલતા - જેવા દોષો જોઈ શકાય છે. છતાં, આ મર્યાદાઓને
બાદ કરતા આ કવિ પાસેથી જે વૈયક્તિક પ્રતિભા પ્રગટે છે તે અનન્ય છે.

આટલી ચર્ચા પછી એટલું અવશ્ય કહી શકાય કે, પ્રહ્લાદ પારેખે
જે સૌન્દર્યલક્ષીતા, સૌન્દર્યાભિમુખતાના દર્શન કરાવ્યાં છે તે પછીના કવિ
હરિશ્ચંદ ભણ્ણમાં પણ વિકસે છે, ને ત્યાર પછીથી અનુગાંધીયુગના બે સમર્થ
કવિમાના રાજેન્દ્રશાહમાં વિશેખપણે પ્રગટે છે. અંતે ઉમાશંકર જોશીના

૫૨

કાચ્યાનુશીલન

શબ્દોમાં કહું તો -

“... આમાં એમણે જે ઋજુકરણ સુંદર કવિતા આપી છે એ માટે જે આપણે એમના જેટલા ઋણી રહીએ એટલું ઓછું છે. મને એમની કૃતિઓનો અભ્યાસ કરવાની તક મળી તેને પરિણામે જે વસ્તુઓ કહેવા જેવી સૂજી તે અહીં રજૂ કરી છે. ભાઈશ્રી પ્રહ્લાદ પારેખની કૃતિઓનો વાચકોને રસાસ્વાદ કરાવવા ઉપરાંત નવીનતર કવિઓની - અને નવીનોની પણ રચનાઓને આ રીતનો અભ્યાસ કરવાની વૃત્તિને પોષણ મળશે એવી આશા પણ સાથે સાથે ખરી.”

ઉમાશંકર જોશીની આ આશા ઈ.સ. ૧૯૪૦ માં ‘બારી બહાર’ની પ્રસ્તાવનામાં રજૂ કરી અને તે સાર્થક થાય છે.

હરિશ્ચંદ્ર ભંડ આ ગાળા ઘણાં મહત્વના કવિ છે. સૂરતના ઓલપાડ ગામના મોતાળા બ્રાહ્મણ એવા આ કવિની કાવ્યપ્રવૃત્તિ પ્રહ્લાદ પારેખની સાથે, એમના એક વર્ષ અગાવ શરૂ થઈ જાય છે. ઈ.સ. ૧૯૪૦માં “બારી બહાર” પ્રગટ થયો એ પૂર્વ હરિશ્ચંદ્ર ભંડનો મુરલી ઢાકુર સાથે “સફરનું સંઘ્ય” પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યો હતો. બીજા જ વર્ષે હરિશ્ચંદ્ર ભંડને “કેસૂડો અને સોનેરો” તથા “કોજાગ્રિ”નું પ્રકાશન થાય છે. હરિશ્ચંદ્ર ભંડનો યશોદાયી કાવ્યસંગ્રહ “સ્વમ પ્રયાણ” એમનું મરણોત્તર પ્રકાશન છે. આ કાવ્યસંગ્રહમાં કાવ્યસંગ્રહોની કેટલીક રચનાઓ પણ સમાવેશ પામી છે. “સ્વમપ્રયાણ” કાવ્યસંગ્રહથી આ કવિ ઘણી ઘણી મેળવે છે. હરિશ્ચંદ્ર ભંડની કવિતામાં ગાંધીપ્રેરિત સમાજાભિમુખતા ક્યાંય દેખાતી નથી. એ રીતે આ કવિ ગાંધીયુગના

“અનુગાંધીયુગની અરૂપાઈના સૂર પ્રગટાવતા ત્રણ કવિઓ”

કવિઓ કરતા જુદ્ધો પડે છે. તેમના ઉપર શ્રીધરાણી, બ.ક.દાકોર, રિલ્કે, હોલ્ડરલિન, દાન્સે, બોંડલેર - જેવા કવિઓની ચોક્કસ અસર જોઈ શકાય છે. જોકે, એમના સમકાળીન પ્રહ્લાદ પારેખની કોઈ ખાસ અસર એમની કવિતામાં કળાતી નથી, છતાં બન્નેની કવિતા છંદપ્રભુત્વ, રચના સૌષ્ઠવ, ઈન્દ્રિયગ્રાહ્યતા - આદિમાં ઘણું સાખ્ય દેખાય છે. શ્રીધરાણી કવિત્વસૂજની સાથે શબ્દોનું નિર્માણ કરનારા કવિ છે તો પ્રહ્લાદ પારેખ મુખ્યત્વે પ્રકૃતિ અને ઊર્ભિના કવિ છે જ્યારે હરિશ્ચંદ્ર ભંડની કવિતામાં અનુભૂતિની તીવ્રતાનો પ્રબળ આવેગ અનુભવાય છે. તેમની કવિતા પ્રેમ અને પ્રકૃતિની સાથે સાથે અધ્યાત્મનો ભાવ પણ સુપેરે ગુંથાયો છે. એમની કવિતામાં ઊંડાણ અને વિસ્તારનું સાયુજ્ય છે. હરિશ્ચંદ્ર ભંડની કવિતામાં, એમની અભિવ્યક્તિમાં પદ્ધની સફાઈ ને છંદની શિસ્તબદ્ધતા છે. પ્રણય, પ્રકૃતિ, વિધાદ, ધર્મ જેવા વિષયો એમની કવિતામાં વિશેષપણે અનુભવાય છે. હરિશ્ચંદ્ર ભંડ અંતર્મુખી કવિ હોઈ એમની કવિતામાં આત્મલક્ષીતા વિશેષ જોવા મળે છે. ડૉ. આર. એમ. વેગડા હરિશ્ચંદ્ર ભંડની સર્જકતા વિશે નોંધે છે:

“...હરિશ્ચંદ્રની કવિતામાં નિર્ભેણ કાવ્યત્વ સાથે કવિનું સ્વત્વ અનુભવાય છે. ઘુંટાઈને આવતું કવિત્વ અને પરિપક્વ સૂજપૂર્વકની અભિવ્યક્તિ હરિશ્ચંદ્રને સમયની પાર લઈ જવાની ક્ષમતા ધરાવે છે... આ કવિમાં અનુગાંધીયુગની કવિતાનો અસ્લાણોદય છે.”

હરિશ્ચંદ્ર ભંડનાં પ્રણયકાવ્યો ઘણાં ઘાનાઈ બન્યાં છે. ઉમાશંકર જોશી હરિશ્ચંદ્ર ભંડની કવિતાનો મુખ્ય તાર પ્રણય તથા ધર્મને ગણાવે

કાવ્યાનુશીલન

છે. હરિશંદ્રની કવિતામાં પ્રણયની ઝંખના અને ધખના બન્ને છે. કવિએ વૈશ્વિક એવી પ્રણયજ્ઞભનાનો એની અબૂજ વેદનાનો સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો છે. કવિની આવી ઝંખના સાચુકલી છે. હરિશંદ્રની કવિતા અભિવ્યક્તિ અને વિષય પરત્વે વિશેષતઃ આત્મલક્ષી પ્રકારની છે. આપણે હરિશંદ્ર ભહ્ના જીવનમાં ડોક્યુનું કરીએ તો આવશ્ય પ્રતીત થાય કે, એમનું જીવન વેદનામય છે. દુઃખ, દર્દ અને વેદનાથી એમનું વ્યક્તિત્વ નિર્મયું છે. પ્રવીષ દરજ એમની કવિતા માટે ‘કરુણમધુર સરોદનું ગાન’ એવો શબ્દમયોગ કરે છે. એમની કવિતામાં રૂદન છે પણ કરુણ મધુર. એમાં રોતલપણું કે રૂદિશા નથી. એમની કવિતામાં વેદનાની સાથે એક અનોખી ખુમારી પણ પ્રગટે છે. ‘સ્વર્ણ પ્રણાય’ની પ્રથમ રચના ‘મારા ઉરે કોઈ અબૂજ વેદના’માં જુઓ કવિની અબૂજ વેદના -

“મારા ઉરે કોઈ અબૂજ વેદના
વર્ષો થયાં અંતર કોરતી હતી;
યુગાન્તરોની અણાઈ વાંછના
મથી રહી સર્જન પામવા નવાં.”

અહીં પ્રસન્નતા પણ છે જોકે, તે ક્ષાળજીવી છે. કવિ માટે ‘અબૂજ વેદના’ યુગ્યુગાન્તરોની છે. અહીં કવિની અણાઈ વાંછના સતત ગતિમાટેની છે - ઉર્ધ્વગતિ માટેની છે. અહીં કવિની આંસમાં આંસુ અવશ્ય છે. પણ તેથે થીજી ગયેલાં છે. આ તો જાણે વેદનાને લઈને જ જન્મેલા કવિ છે, ને છતાં હરિશંદ્ર ભહ્નની કવિતાની વિશેષતા એદે કે, એમાં ક્યાંય રોદણાવેડા તો નથી જ નથી. આ કવિ તો જાણે વેદનાને ગાન્દુપે અવતારવાની

“અતુગાંદીયુગની અરુણાઈના સૂર્ય પ્રગટાવતા ત્રણ કવિઓ”

અભીષ્ઠા સેવે છે. ‘લેબન્મને’ કાવ્યમાં ગરમાળા નિમિત્તે કવિ કંઈક આવી જ અભિલાખ પ્રગટ કરતાં કહે છે :

“ક્ષમા ન માગું હું, જીવન અમ શાંતિવિમુખ આ
ધસ્યું જાયે કોઈ જરણ સમ વેરાન રણમાં.”

અહીં પીળા હળદર જેવા પુષ્પો કવિના આંતરભાવને સુપેરે પ્રગટાવે છે. કવિએ અહીં પ્રણયજીવની વૈફલ્યતાનું ગાન કર્યું છે.

હરિશંદ્ર ભહ્નની કવિતામાં આનંદની છાકમછોળ નથી પણ કોઈ પરદા પાછળ રહેલ વિષાદ આ ઉત્ત્વાસ તત્ત્વનું નિગરણ કરી લેતો હોય એમ લાગે છે. હરિશંદ્ર ભહ્નની અનુભૂતિ એ કાન્તાની અનુભૂતિ સાથે ઘણું સાખ્ય ધરાવે છે. આ બન્નેમાં જો કોઈ તફાવત હોય તો તે છે માત્ર અભિવ્યક્તિમાં. આ કવિ હદ્યના ભાવોને વ્યક્ત કરવા પ્રકૃતિનો સહારો લે છે. આ કાવ્યમાં લેબન્મનનું પુષ્પ તેને આલંબન પૂરું પાડે છે.

ઉમાશંકર જોશી હરિશંદ્ર ભહ્નનાં કાવ્યોને ‘પાણીદાર મોતીસમા’ કહે છે. હરિશંદ્ર ભહ્નની કવિતામાં માત્ર લાગણીના ઊભરા જ ઠલવાયા નથી પણ એ પછીથી જે પરિસ્થિતિ સર્જય છે તેનું હૂબ્બૂ આદેખન છે. એક સામાન્ય ઘ્યાલ એવો છે કે, લાગણીઓના ઊભરા ઠલવાયા પછી લાગણી-ભાવ ઠરેલ કે નીતરેલા નીર જેવું સ્વર્ણ બની જાય છે. આ બાબત હરિશંદ્ર ભહ્નની કવિતાને લાગુ પાડી શકાય છે. રિલે જેવા કવિએ ઘૂંટાયેલી, નીતરાં નીર જેવી સ્વર્ણ ને તંહુરસ્તીની લાલીથી ભરપૂર કવિતા આપી છે. આ કવિએ રિલેને વાચ્યા હોઈ એની અસર હરિશંદ્ર ઉપર પડે એ સ્વાભાવિક છે. અગાઉ નોંધું તેમ, હરિશંદ્ર ભહ્નની કવિતામાં

કાલ્યાનુશીલન

માત્ર પ્રેમના ઊભરા નથી પણ ઊભરાઓ શમી જતા તે માત્ર ઉદ્ગાર રહેવાને બદલે કલાકૃતિરૂપે રૂપાંતરિત થઈને પ્રગટે છે. ‘પ્રણય ખાતર પ્રણય’માં કવિ પ્રેમના વ્યાપકરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરાવતા કહે છે :

“બધા પ્રેમે માર - જીવનસખી, મૈત્રી, જનનીના
થવા બંધુપ્રેમે - શિશુ ઉર મહીં જે નવ પ્રીધચું
મને સહેજે લાધ્યું નથી વીસરવું-મુંધ પ્રણયે;
શુચિ સૌન્દર્યોની પરખ તુજ આંખો મહીં મળી.
અ રાગી - આસક્તિ, પ્રણયરતિની સિદ્ધિ ય મળી.”

કવિનું પ્રણયનું સંવેદન વ્યાપકપણે અહીં શુદ્ધ પ્રણયભાવે આલેખાયું છે. આ કાલ્યમાં કવિનો શુદ્ધ પ્રણય, સંયત ભાષા અને શિખરિણીનું સાયુજ્ય ધ્યાનાર્થ બને છે. ‘શુચિ સૌન્દર્યની પરખ...’ માં કવિને જે આંખો થકી જગતને જોવાની - એના સૌન્દર્યને પામવાની દાણિ મળી છે, એવી વ્યક્તિ સાથેની એકરૂપતા કવિની મરુભૂમિમાં પ્રેરણા બની વરસવાની અભીષ્ટા સુપેરે વણાઈ છે. કવિનું વ્યક્તિત્વ જ એવું છે કે, તે સામેના વ્યક્તિના માનવીના જીવનનું માંગલ્ય જંખે છે. સર્વત્ર માંગલ્ય જંખનારા આ કવિ દ્વિપક્ષે નિરામયતા ઈચ્છા કરે છે “જીવન મંગલ તારું નિત્યે” માં કહે છે.

“માનાં મારું જગાવ્યું, અવ ઓ કુમારી,
થાજો શુભે, જીવન મંગલ તારું નિત્યે.”

કવિ સામેના પાત્રનું જીવન મંગલમય બને તેવી પ્રાર્થના કરે છે તેમાં કવિ વ્યક્તિગત બંધનોથી મુક્ત બન્યાં હોય એવું પ્રતીત થાય છે.

“તને અવિક શેં ન ચાહું” હરિશ્ચંદ્ર ભરુની ઉત્તમ પ્રણયરચના

“અતુગાંદીયુગાની અરૂપાઈના સૂર પ્રગટાવતા ત્રણ કવિઓ”

છે, એવું નથી પણ ગુજરાતી કવિતાની ઉત્તમ પ્રણયરચનાઓનો સંશય કરવો હોય તો આ કૃતિને અવશ્ય સ્થાન આપવું પડે. હરિશ્ચંદ્રની કવિતામાં વિષાદ અવશ્ય છે પણ આ વિષાદ માત્ર નિષ્ફળતાનો નથ પણ પ્રેમનું જે શુચિ સંપન્નરૂપ છે તેને વિષાદની પડ છે તેઓ વિસારતા નથી. કવિ અહીં વધુ સંતુલિત દેખાય છે. વિષાદને અપનાવ્યા પછી કવિને નવી દાણિ મળે છે. ‘તને અવિક શેં ન ચાહું..’ કહીને પોતાને જે અરાગ ઉત્પન્ન થયો તે આંખો નિર્જર બની ગઈ તેનું અસરકારક આલેખન કર્યું છે. કવિને પ્રણય દ્વારા વિશ્વના રહસ્યો શોધવાની અદ્ભુત શક્તિ મળી છે. કવિને તો બસ આટલું જ અભિપ્રેત છે :

“સુદૂર રહી પીયૂષો પ્રણયનાં તું વર્ષાવજે
અને જીવનમાં સદા ય શુચિ ભાવથી પ્રેરજે.”

પ્રેમરસાયન પીધા પછી કવિને કોઈ અભીષ્ટા રહેતી નથી. કવિ પ્રેમનો કોઈ અનુદાર કરતા નથી. આમેયે વળી પ્રેમને તે કોઈ બંધન હોઈ શકે ખરા? પ્રેમ કોઈ બંધનમાં બંધાતો નથી. પરસ્પરનું સ્વાતંત્ર્ય જ પ્રેમને અપેક્ષિત છે. ‘પ્રેમના બંધને’ કાલ્યમાં પ્રેમ વિશેની કલ્યાન જુઓ :

“પ્રેમનાં બંધનો મારે કોઈને બાંધવા નથી;
પ્રેમમાં બંધનો હોય પ્રેમ તે પ્રેમ રે નથી.”

કવિની અદ્વૈતની જંખના નરનારીને ઘણાં નજીક લઈ આવે છે. સ્ત્રી-પુરુષ ઊભયને એકબીજા માટે આકર્ષણ હોય છે. સ્ત્રી-પુરુષ એકબીજા વિના અધૂરા છે. આ બન્ને માત્ર એક બીજા માટે છે. આથી જ કવિ જાણે છાતી ઠોકીને કહે છે:

કાવ્યાનુશીલન

“કોણે સબ્ધિ! કેને ભૂરકી નાખી, હું નર ને તું નારી,
અન્યે અન્યને કામણ કીધાં એક વિના બીજું ખાલી.”

હરિશ્ચંદ્ર ભણની અભિવ્યક્તિ જેટલી સરળ ને સહજ છે તેટલી જ અસરકારક પણ છે. કવિએ અહીં સ્ત્રી-પુરુષના અવિનાભાવિ સંબંધની વાતને પોષક કલ્પનો દ્વારા કલાત્મક રીતે આલેખ્યાં છે.

હરિશ્ચંદ્ર ભણની કવિતામાં પ્રણયની ભરતીનો જુવાળ પણ છે જ છતાં, એમાં પ્રણયની ઝંખનાની તીવ્રતા અને કરુણતા તારસ્વરે રેલાયા કરે છે. આ કવિ ૧૮૨૭માં શરૂઆતની કવિતામાં “હૈયે છુપાઈ લટ કેશની કેંવિભેરી” કહે છે પણ ધીમે ધીમે પ્રણયલીલાના રસના પૂર ઓસરે છે. કવિ એ પછીથી પ્રણયકાવ્યો અવશ્ય આપે છે પણ તેમાં પ્રણયલોકના સૂક્ષ્મ અવલોકનો છે ને આવી પ્રણયકીડાની જગ્યાએ હદ્યની વિગલિત દશા “આંખો ભરી ભરી પીધો”માં સુપેરે આલેખ્યાઈ છે જુઓ

“આંખો ભરી ભરી પીધો રસ રૂપનો એ
ને જે વધ્યો નયનના જલમાં વહ્યો’તો
ને એ જ માત્ર તમને સહુનો જણાયું.”

હરીન્દ્ર દવે આ કવિને ‘વિષાદની વસંતનો કવિ’ કહે છે એ એમની કવિતામાંથી પસાર થતા યથાર્થ લાગે છે - ‘જોઈશ આ હદ્ય ભીતર’ કાવ્ય ઘણી નોંધનીય રચના છે. પ્રણય વિશેષમાંથી જાગેલી આ વેદનાને કવિએ અસરકારક રીતે આલેખ્યા છે જુઓ -

“એ જાય ક્યાં, ક્યમ ભૂલે દિવસોની મૈત્રી
જ્યારે હવે નવ રહી ઉડવાની હામ?”

“અતુગાંદીયુગની અરુણાઈના સૂર પ્રગટાવતા ત્રણ કવિઓ”

તો ખોળલે લઈ રમાડચું, હવે ખસોડે
શાને પૂછે હદ્યનો નહિ બીજુ વાર?”

અહીં કલાપીના ‘તે પંખી ઉપર...’ કાવ્યની યાદ અવશ્ય આવી જાય છે. જોકે, હરિશ્ચંદ્ર ભણે અહીં કાવ્યાંતે વિશુદ્ધ પ્રણયની સ્મૃતિને વિશિષ્ટ આકાર આપીને કલાત્મકતા બધી છે. ‘ચિર વિષાદ ભર્યા’ કાવ્યમાં પણ કેન્દ્રસ્થાને તો પ્રણય છે. અહીં પણ કવિની આંખમાં વિષાદની અબૂજ વેદના તરવરતી દેખાય છે. છતાં, કવિ મનને હળવું ફૂલ કરવાની મથામણ કરતા હોય એમ કહે છે :-

“ચિર વિષાદ ભર્યાં નયનો મહીં
તૃષ્ણ સમું હળવું ઉર શે થશે?
ઉદ્ધિ-મર્મરમાં ભૂલવું બધું;
પ્રણય! જા, સધળું સણગી ગયું...
કટક જીવનમાં સ્મરનું લઈ
પ્રણય એક જ વેળ પધારજે,
જીવનમાં ફરી એમ તું આવતાં
હર થઈ દહ્યો, થવું ખાક વા.”

હરિશ્ચંદ્ર ભણ કામ અને પ્રેમના ભેદને જાણ્યા પછી પ્રેમના સૂક્ષ્મ સંવેદનોને અવલોકવા તરફ વળે છે. ‘દિગન્ત મહીં’ જેવા નાનકડા કાવ્યમાં પ્રણય કે તેની વિધુ વિધુ ભાવસ્થિતિઓ હદ્યની વિગલિત સ્થિતિનું સ્થાન કેવી રીતે લે છે તેનું આલેખન કરતા કહે છે, -

“દિગન્ત મહીં આથમ્યો સૂરજ, તેમ હૈયે ય તે,

કાવ્યાનુશીલન

ઇવાઈ અવ મ્લાનિ, ગ્લાનિ ભરતી દશેદિશને

અફાટ રૂદને ધુએ ઉદ્ઘિ પાય પૃથ્વી તાજા.”

પૃથ્વી છંદમાં રચાયેલ આ મુક્તકમાં હરિશ્ચંદ્ર ભહે કાવ્યવેદનાના વૈશ્વિકરૂપને કલોચિત બનાવ્યું છે. અહીં ઉદ્ઘિના કલ્યનમાં કવિની કવિત્વશક્તિનો સાક્ષાત્કાર થતો પમાય છે. ‘પ્રણયદાનની ગાઢી’ એમની એક ઉત્તમ પ્રેમકવિતા છે. અહીં કવિ પ્રેમના વિમર્શન તરફ ઠળતા પમાય છે અને અને વ્યાપક પરિપ્રેક્ષયમાં મૂલવે છે. કાવ્યારંભે કવિ કહે છે -

“મુજ હદ્યના ભાવો જાણી, અજાણ બની રહી
તુજ નયનની વિદ્યુત શાને હતી વરસાવતી?”

આવા માર્મિક પ્રશ્નથી નાયક પોતાના પ્રેમના પ્રતિધોષને વ્યક્ત કરે છે. પોતાના તરફથી પ્રેમનો જે ધોધ વહે છે તેવું સામેના પાત્ર તરફથી બનતું નથી. અંતે અરૂપ રૂપની ગાથાની કે સનાતન પ્રેમની વાત કરતા કવિ માર્મિક સૂચન કરતા કહે છે-

“વિધિવશ મળે સૌઅે, સૌઅે છૂટાં વિધિથી થવું;
જીવતર મહીં થોડું જીવી, ધણું ન બગાડવું;
ગત વીસરવું, ભાવિ સાચું પુનઃ સરજાવવા.”

અહીં પ્રણયજનો માટે વિધિ-નિયતિ જ મહત્વની પુરવાર થાય છે.

હરિશ્ચંદ્ર ભહુનાં વાસ્તવિકતાનો સહજ સ્વીકાર કરવાની હામ છે. કવિ હકીકતોનો ઐહિક જીવનનો સહજ સ્વીકાર છે. કવિ હકીકતોથી દૂર રહીને સૌન્દર્યના ગુણગાન કરતા નથી. પ્રણયની વિધુ વિધુ અવસ્થા રજૂ હરિશ્ચંદ્ર ભહુની કવિતામાં પ્રકૃતિ ઘણી સહાયક નીવડે છે. ‘સાધના’

99

“અતુગાંદીયુગની અરુણાઈના સૂર પ્રગાટાવતા ત્રણ કવિઓ”

કવિ હકીકત વાસ્તવિકતાથી દૂર રહી શ્રદ્ધાને ટકાવી રાખવા માગતા નથી. જુઓ આ પંક્તિમાં તેનો બુલંદ પડ્ઘો-

“સૌદર્યમાં અચલ રહે નહિ મારી શ્રદ્ધા
કે ફેંકીને જડ સુષુપ્ત શરીર એનું.”

હરિશ્ચંદ્ર ભહુની કવિતામાં આત્મસંવેદન સૌન્દર્યના પરિવેશમાં નિરૂપાય છે. હરિશ્ચંદ્ર ભહુની કવિતામાં ફરિયાદ નથી પણ વિષાદનું ધનસ્વરૂપ છે. એમની અભિવ્યક્તિની વિલક્ષણતા જ એમને જુદાં તારવી આપે છે. ‘રાધા’ કાવ્યમાં રાધાની કૃષ્ણ માટેની આંતરવ્યથામાં અતૃપ્તિ અને આ અતૃપ્તિને યુગનો નહીં પણ યુગો-યુગોનો છે. કૃષ્ણ શોધમાં યમુના કિનારે ફરતી રાધા કૃષ્ણપુરુષને ઉરગોરસ આપવા આતુર છે. જુઓ રાધાની પ્રતિક્રિયા -

“સખી શું પૂછે મુજને ઘડી ઘડી?
એ પ્રીત એ અમૃતનેન - માધુરી
અતૃપ્ત આજન્મ નિહાળતા હજ
કહે મુરારિ મળશે તને તહીં?
હૈયે જડી મૂરત લાખ યુગથી
તો યે શભ્યો ના ઉરદાહ મારો.”

મૈથિલી કવિ વિદ્યાપતિના કાવ્યાધારિત આ કાવ્યમાં પ્રણયની ઉદાત્તભાવના અહીં રજૂ થઈ છે.

ધણીવાર હરિશ્ચંદ્ર ભહુનાં કાવ્યોમાં પ્રેમજંખનાની સાથે ધર્મજંખના પણ એકરૂપ થતી જણાય છે. ધર્મભાવનાના અનુષેંગો

92

કાવ્યાનુશીલન

પ્રેમભાવના પ્રગટી હોય તેવી કવિની કાવ્યસાધના છે. હેયામાં પેલ ૪૩, અચેતન ચેતનાને સૌંદર્યનો સ્પર્શ થતાં તેમાં ચેતનાનો ધબકાર થાય છે. આ અંગે ડૉ. આર. એમ. વેગડા નોંધે છે :

“એમની સંયોગશૂંગારની કવિતામાં વિરહની સૂક્ષ્મ સેર પસાર થતી હોય છે. એમની સાધના અદ્વૈત માટેની છે. પરંતુ દ્વૈત જ મુખર બનીને પ્રત્યક્ષ થતું રહ્યું. એમનો સંયોગ શરીરની ભૂમિકાએ અટકી જતો નથી. એમને મન શરીર તો કેવળ ધર્મ માટેનું સાધન જ છે. ધર્મનું સાધન એવા શરીરમાં જે આત્મા વિરાજમાન છે, તેની સાથેનું અનુસંધાન રચવા કવિ મથે છે.”

હરિશ્ચંદ્ર ભહુ પોતાની કવિતામાં આત્મલગ્નના અદ્વૈતની વાત કરે છે. કવિને તો સ્વત્વ પ્રામ કરી સાધનાને ફળીભૂત કરવાની સતત જંખના રહે છે. ‘સાધના’ કાવ્યમાં એનું સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ જોઈ શકાય છે :

“એ આત્મલગ્ન હું સાધી શકું કદાપિ?” કવિની પ્રેમસાધના આ રીતે આગળ વધે છે. કવિની આવી સાધના એમના અનેક કાવ્યોમાં વ્યાપકરૂપ બહાર નીકળીને કહે છે : “તને ચાહું છું હું? જગ સકળનો છું જ પ્રણયી.” હરિશ્ચંદ્ર ભહુ પોતાની વેદનાને બિનંગતરૂપે આલેખે ને તેથે આટલું જ કલાત્મક પાણ બને છે, એ જ આ કવિની ઉપલબ્ધ છે. વસંતતિલકામાં લખાયેલું ‘ઉર દોલ’ કાવ્ય એનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. આ કાવ્ય સાદગીભર્યા સૌન્દર્યનું ઘોટક બને છે જુઓ -

“જાણ્યા ન મુખ ઉરભાવ, ન પંથ પૂછ્યો,
યાત્રી સામે રખડતા વનમાં, જનોમાં;

“અનુગાંધીયુગની અરુણાઈના સૂર પ્રગટાવતા ત્રણ કવિઓ”

પ્રસ્થાનને વરસ કેંક વીત્યાં, હવે તો
ભૂલ્યા અમે પૂજનઅર્થના વિધિઓ.
યાત્રા કરી જીવનતીર્થની એક માર્ગો,
ભાથું લઈ તપનું, મંદિરમાંહી આવી
બાળ્યો બધો ધૂપ અમે સુખદુઃખનો ત્યાં;
યાત્રી હવે જગતમાં ધૂમરેખ જેવાં.”

પ્રથમ ચતુર્થમાં કવિ પોતાની જાતને આ જગતના એક યાત્રી તરીકે ઓળખાવી, પાછળ છૂટી ગયેલા પોતાના ભૂતકાળની વાત કરે છે. અહીં કવિએ ‘સ્વ’માંથી ‘સમઈ’ સુધી પહોંચવાની મથામણ કરી છે. જગતની વચ્ચે કવિ પોતે જ પોતાને ‘યાત્રી’ તરીકે કલ્પીને પોતાની જીવનયાત્રા વિશે અભિપ્રાય બાંધતાં નિર્લેય કથન કરે છે ને તેથે કલામય બને છે.

પ્રકૃતિથી ઉદ્ભવતા સંવેદનો એમની પ્રણયકવિતા સાથે પ્રગાહ સંબંધ ધરાવે છે. એમની કવિતામાં પ્રેમભાવ પ્રકૃતિની અનુષ્ઠાનિક અનાયાસે જ પ્રગટે છે. મંદાકાન્તા છંદમાં લખાયેલું એમનું ‘મેઘ’ કાવ્ય આ દસ્તિએ તપાસવા જેવું છે. આ કાવ્ય માત્ર પ્રકૃતિકાવ્ય જ બની રહેતું નથી, પ્રકૃતિની સમાનતા એમાં માનવભાવ - પ્રણયભાવ સુપેરે ગુંથાયા છે. નભમાંથી વરસતા મેઘને જોઈને કવિના હદયમાં જુઓ કેવો ભાવ જાગે છે :

“આકાશો આ નભ મહીં તને વર્ષતાં જોઈ જોઈ
પૃથ્વી જૂનાં જનઉર ઊઠે આશ વિશ્લેષભાન
આ હૈયેયે સ્મરણ ઊઠતાં જન્મજન્માંતરોની
આશાનાં કે વિરહ દુઃખનાં તે પ્રમાણી શકું ના. ”

કાચ્યાનુશીલન

આકાશમાંથી વરસતા વરસાદને કારણે ધરતીના હેઠે આનંદની રેલી-હેલી ચેતે છે, તેમ માનવહદ્યમાં પણ એવો જ આનંદોલ્ફાસ પ્રગટે છે. આ ઘનવર્ષણ માત્ર પૃથ્વીના હૈયાની જ નહીં પણ માનવના હૈયાની પણ દાહને પણ શરીર જાય છે. આ કવિની વિશેખતા એ છે કે, તે વાસ્તવિકતાને ઉવેખીને સૌન્દર્યમાં શ્રદ્ધા ટકાવી રાખવા માગતા નથી. ‘સાધના’ રચનામાં એનો આવિર્ભાવ જુઓ :

“સૌન્દર્યમાં અચલ રહે નહિ મારી શ્રદ્ધા
કે ફેંકીને જડ સુષુપુ શરીર એનું”

સંયોગની ક્ષણો કવિ માટે સૌન્દર્ય પામવાનું માધ્યમ બને છે. હરિશ્ચંદ્ર ભજુની કવિતામાં શુદ્ધ પ્રકૃતિ કવિતા કહી શકાય એવી રચના ઘણી ઓછી મળે છે. આ કવિને પુષ્પો ઘણાં પ્રિય છે. પણ આ પુષ્પો પણ માનવહદ્યના સુકુમારભાવોને આલેખવામાં કવિને મદદરૂપ બન્યાં છે. અગાઉ ઉલ્લેખ કર્યો તેવા ‘લેબર્નમન’ કાવ્યમાં કવિએ ઉનાણા અને ગરમાળાના પીળાંચણાં, ‘રણ અને ઝરણ’ જેવા નયનરખ્ય ચિત્રો દોર્યાં છે. પીળાં ફૂલોની લટકતી હાંલ્લીઓની જેમ ઝુમખાઓને આલેખતાં કવિ કહે છે :

“ઉનાળાના તાપે સડક પરથી હું તુજ નીચે
જતાં, ફૂલો પીળાં હળદર સમાં જે રવડતાં
ઉડી આવ્યાં તારાં મુજ અનુભૂતિના સ્મરણમાં
લઈ રાખ્યાં; આજે કંઈ દિવસ વીત્યે નજરમાં”
ગરમાળાના વૃક્ષ નીચેથી પસાર થતાં ફૂલો પર નજર પડતા કવિ અતીતમાં

94

“અતુગાંદીયુગની અરુણાઈના સૂર્ય પ્રગટાવતા ત્રણ કવિઓ”

ખોવાય જાય છે. તો કવિએ “સખ્ય” કાવ્યમાં પારિજીત અને કપાસના ફૂલો વચ્ચેનું સખ્ય કલ્પયું છે આ બન્ને ફૂલ અલગ અલગ ઋતુમાં ખીલે છે. કપાસ એ શિશિર ઋતુમાં ખીલે છે તો પારિજીત એ શરદઋતુમાં ખીલે છે. કવિ પારિજીત વિશે કહે છે :

“સમીરનું જોર, અખાઢ મેઘનો
ધરિત્રીનો ભીજવતો પ્રપાત
શમે, ભરે આર્ડ મધુર ગંધથી

મારા વાડા મહીનો નભ કલગી સામો ગર્વિલો પારિજીત.”
અહીં કવિનું કવિત્વ સોળે કળાએ ખીલી ઊઠ્યું છે. હરિશ્ચંદ્ર ભહે અહીં પારિજીતમાં બે ઉપમાનો પ્રયોજયાં છે. ‘નભ કલગી’ અને ‘ગર્વિલો’ દ્વારા પારિજીતનું આકાશમય ગૌરવ કવિએ અહીં કુશળતાથી આલેખ્યું છે. તો એની સામે કપાસ અંગે કહે છે :

“સાથી થઈને તહીં દેવ વૃક્ષનો
ઉભો હતો દેવકપાસ નાનડો,
લાવણ્ય હેમંતનું આથમે અને

લજજાઘેરી પધારે શિશિર તવ ખીલે નાનડો એ કપાસ.”
દેવવૃક્ષનો સાથી એવો કપાસ પણ અહીં કેવું લાવણ્ય પ્રગટાવે છે. તેની કવિએ સુંદર કલ્પના કરી છે. દેવવૃક્ષની ઊંચાઈ અને કપાસની લધુતા છતાં હેમંતના લાવણ્યની અનાકમક વિદ્યાય અને લજજા ઘેરી શિશિરના આગમનને કવિએ સલૂકાઈથી આલેખીને કવિકમનું ઉત્તમ ઉદાહરણ પૂરું પાડ્યું છે.

99

કાચ્યાનુશીલન

‘કેસૂડો અને સોનેરું’ રચનામાં કવિએ કેસુડાને નંદુવર સાથે અને સોનેરુને પાર્થસારથિ પીતાંબર સાથે સરખાવી કવિએ એમાં એકરૂપતા કલ્પી છે. અહીં કવિએ માત્ર પુષ્પોની બાધસુંદરતા કે તેમના ગુણો જ નહીં પણ કવિએ તે ફૂલોમાં આરોપિત કરેલા દિવ્યગુણોની પ્રશસ્તિની કલ્પના કરી છે તે કમનીય છે. યૌવનોલ્લાસના રંગે રંગાયેલ આ કવિ કેસુડાની કલગીધારી આનંદ પામે છે. સોનેરુને કવિ કેવી રીતે નિહાળે છે. જુઓ. “સ્મરણ” કાચ્યમાં -

“જોઉ મારા બાળને પ્રેમથી જે, સોનેરુને મેં દીઠો હેતથી એ.
એનાં પીળાં ફૂલ વેશાખ માંહે ખીલે છે ને એ વધાવે ગરીને
નાચે, રાચે મુજ ઉર લઈ અંજલિ અની ભાવે.”

હરિશંક્ર ભણું પાસેથી ઋતુઓના પણ કેટલાક મધુર શબ્દચિત્રો મળે છે. આ કવિને વસંતઋતુ વધુ પ્રિય હોય એમ લાગે છે. ‘વસંતવેશુ’ કાચ્યમાં કવિનો વસંત પ્રત્યેનો પ્રેમ અનાયાસે જ આલેખન પામ્યો છે. કવિ વસંત પ્રેમને પ્રગટાવતા કહે છે :

“ગ્રીષ્મમાં બળતા વિયોગને ગાજે-
વર્ષા આવે ત્યારે સ્મરણોમાં નહાજે,
એક વસંત સિવાય વસંતમાં
બીજું કાંઈ ન ગાજે.”

હરિશંક્ર ભણના ‘જીવને પ્રણય એમ હતો’માં બટમોગરાની સુગંધને ‘મિષ્ટ’ કહીને કવિએ ઈન્દ્રિયવ્યત્યય સાથે છે. પ્રેમની હયાતીમાં માનવીને કોઈ જરૂર રહેતી નથી. ઘણું બધું ભૂલી જવાય તો પણ પ્રણયતત્ત્વનું સ્પંદન

99

“અતુગાંદીયુગાની અરુણાઈના સ્રૂત પ્રગટાવતા ત્રણ કવિઓ”

જે રીતે અનુભવાયું છે તે ભાગ્યે જ ભૂલી શકાય. અહીં મોગરા વિશેનું કવિનું સ્પંદન જુઓ :

“મિષ્ટ ગંધ બટમોગરાની કો
બાગ માંહી પ્રસારી રહે બધે.”

‘ચિર વિખાદભર્યો’ હરિશંક્ર ભણની એક નોંધનીય રચના છે. અહીં કેન્દ્રમાં તો છે પ્રેમભાવ પણ કવિએ એને આલેખવામાં પ્રકૃતિનો ઉચિત વિનિયોગ કર્યો છે. કવિનું ચિત્ત પ્રણયની વિફલતાનો ભાવ અનુભવી રહ્યું છે. કવિ આ ભાવને કેસુડાની જેમ ‘વિજયભાવ’ કરવાની અભીલાખ સેવે છે. સમય વીતી ગયા પછી પ્રણય મળે તે શું કામનો? એ પદ્ધિથી બધું જ નિરર્થક લાગે છે જુઓ કવિની મનીષા :

“ફક્ત એક જ ફાગણ માસમાં
ભભકમાં સણગે અહીં કેસૂડો;
પ્રણય, એમ જ તું વિજયી થજે
ફક્ત યૌવનાની જ વસંતમાં-
ફરી પધારવું હોય, પધારજે
પ્રણય, તું અનિથિ લઈ આવજે.”

હાં, અહીં ફરી પધારવાનું કવિ પ્રણય ઈજન અવશ્ય આપે છે પણ તે સંશુદ્ધ પ્રેમરૂપે - પવિત્રપ્રેમરૂપે - Platonic love રૂપે.

‘અધિ ગુલાબ’ કાચ્યમાં પણ પ્રણયની વિફલતાનું આલેખન થયું છે. કવિએ અહીં ગુલાબને એક સબળ પ્રતીકરૂપે પ્રયોજયું છે. સુકાઈ ગયેલા ગુલાબને સંબોધીને કવિએ ભૂતકાળ અને વર્તમાનકાળના -

96

કાચ્યાનુશીલન

ગોબળના તારને તે દ્વારા સાધવાનો યત્ન કરતાં કહે છે. -

“અધિ ગુલાબ! સુકાઈ ગયું છતાં
પ્રણયના સ્મરણો તુજને દીધું-
‘અવ શું કામ, શું કામ’ સુણ્યા છતાં
‘પ્રતીક એ’ કહીને કરમાં મૂક્યું.”

હરિશ્ચંદ્ર ભણે અહીં ગુલાબને સ્મરણશેષતાનું કે નિષ્ફળ પ્રેમના પ્રતીક તરીકે કલાત્મક રીતે આલેખ્યું છે. કવિએ અહીં ‘ઉભય-લોચન લાજ ભર્યાં ઢે’માં આલેખેલી ચિત્રાત્મકતા પણ એટલી જ રોચક બને છે. અહીં પ્રતીકાત્મકતા, ચિત્રાત્મકતા, દૃતવિલંબિત, ઉપેન્દ્રન્રાજ, ઈન્દ્રજાતનું સાયુજ્ય ઘણું ધ્યાનાર્હ બન્યું છે. તો ‘પ્રથમાનારી’માં કવિએ પ્રકૃતિને નારી સ્વરૂપે આલેખી તેના પૂર્ણાનારીરૂપને સુપેરે આલેખ્યું છે. આ વિશ્વરૂપેણી એવી નારીને ચારે દિશાના આદ્ધા શેતવસ્ત્રોમાં ઢાંકીને કવિએ એના રૂપને આલેખ્યું છે. કવિ પ્રાતઃકાળનું ચિત્ર આલેખતાં કહે છે :
“પ્રાતઃકાળે સૂર્ય થૈને ચૂમું હું તારા હોઠો, ને સુહાગી કરું હું,
સાંજે જાતાં કેશ સંમાર્જ તારા બાંધુ મોતી તારકોનાં લલાટે.”

હરિશ્ચંદ્ર ભણી પ્રકૃતિ સાથેની આવી કલ્પના નાવિન્યપૂર્ણ છે. અપૂર્વ છે. કવિએ આ કાવ્યમાં પ્રણય અને પ્રકૃતિ વચ્ચે અનેલં સાયુજ્ય રચ્યું છે.

હરિશ્ચંદ્ર ભણી ‘કંદન’ રચના પણ આ દણિએ ધ્યાનાર્હ બની છે. આપણે ‘કાન્ત’, ‘કલાપી’માં સંભળાતું કંદન છે કે, આજ સુધી સ્ત્રીને તે હંદ્યેશ્વરી સમજતો હતો તે સ્ત્રી તો માયા સમાન છે. અહીં કવિની

“અતુગાંદીયુગાની અરુણાઈના સૂર પ્રગટાવતા ત્રણ કવિઓ”

મનોદશા વ્યક્ત કરતી પંક્તિઓ જુઓ -

“અરવ રવના સૂરે વિશે અનાહત નાદની
કરુણ મધુરી વાયે કોઈ અગોચર બાંસુરી.”

આ અરવ સૂર સાંભળવાની કવિને અભીષ્ટા તો છે જ. અરૂપ રૂપને પીવાની અદભ્ય તરસ ઉઠે છે. આ અરસરસને પામવાની કવિને પ્રબળ જંખના છે આથી જ કવિને પ્રશ્ન જાગે એ સ્વાભાવિક છે.

“શરીર-મન ને આત્માનાં એ અકારણ કન્દનો.

જાગ્યા ક્યાંથી, શમ ક્યાં, સતત જૂઝવતો પ્રશ્ન માગે જવાબ?”

આવો પ્રશ્ન કવિને લાગે છે કે જાગ્યાં લગી દૈત હશે ત્યાં સુધી કંદન રહેવાનું જ.

હરિશ્ચંદ્ર ભણી કવિતામાં પ્રગટાતું આધ્યાત્મિક સંવેદન સાવ સાંકડા પટનું તો નથી જ નથી. એમની કવિતામાં વિધુ વિધુરૂપે પ્રગટાતું આત્મજાગરણ ઘણું જ હંદ્યેસ્પર્શી બન્યું છે. તેમના ‘અનામીને’ કાવ્યમાં કવિની ખોજ ઈશ્વરની જાંખી કરવાની છે. કવિએ અહીં નિરંજન, નિરાકારી, અનામી એવા ઈશ્વરના સૂક્ષ્મને નિરાકારી તત્ત્વની કાવ્યમય કરે છે.

“ધરાની કૂખ, ને નારી કયારે કયારેક જણાતાં

તેમ આપણ બાનો એ જાણશું; અન્ય કોઈએ

જાણો ના તેમ તું આવી, અનામી! બીજ સોરજે.”

કવિએ ધરાની કૂખને પોતાના ચિત્ર સાથે ગુંથીને પ્રેમતત્વને વ્યાપક પરિપેક્ષ્યમાં મૂકી કવિએ અસાધારણ કવિત્વ દાખલ્યું છે. અહીં કવિની

કાચ્યાનુશીલન

અનામી તત્ત્વની ખોજ અને એનું જ રટણ કરવાની કવિની અભીષ્ટા અહીં સુપેરે પ્રગટે છે.

હરિશ્ચંદ્ર ભહુ મુખ્યત્વે સંધર્ષના કવિ છે. એમની કવિતામાં સંધર્ષની પરાકાણ અનુભવાય છે. એમનો સંધર્ષ માત્ર ધર્મકે પ્રણય માટેનો નથી પણ ઉભયનો છે. આવો સંધર્ષ કવિચિત્તને અકળાવી મૂકે છે ‘સ્વગત’ રચનામાં કવિચિત્તનું પ્રતિબિંબ સ્પષ્ટપણે પડ્યું છે. જુઓ -

“જે માર્ગ ત્યાગ, તપ, અર્પણ ને તૃપ્તાનો
આત્મા અને શરીરને અકળાવનારો,
ને તૃપ્તિનો અપૂરતી ગણી સીજારો,
એ માર્ગ છોડ જીવને અકળાવનારો.”

હરિશ્ચંદ્ર ભહુમાં દેહ અને આત્માની સભાનતા વિશેષ પ્રગટે છે. કવિએ અહીં એક જ પંક્તિમાં જુઓ તો ખરા કેટલું બધું એકસામટું કહી નાખ્યું છે. ‘જે માર્ગ ત્યાગ, તપ, અર્પણ ને તૃપ્તાનો’ આ સાધના ખરેખર વિકટ છે. ત્યાગ કર્યા પછી જ તપ થઈ શકે, તપમાં તો બધું જ હોમી દેવાનું - અર્પણ કરી દેવાનું હોય છે, છેલ્લે બધી જ તૃપ્તાઓ પર વિજયી થવાનું હોય છે. આ સાધના અધરું અનુષ્ઠાન છે. આત્મજ્ઞાન વિશેની આવી પરાકાણ ઘણી ઓછી ગુજરાતી કવિતામાં જોવા મળે છે. ‘ઉરદોલ’ રચનામાં પણ આવી જ સમર્પણભાવની અનુભૂતિ જિલાઈ છે. - જુઓ
“યાગ્રા કરી જીવનતીર્થની એક માર્ગ,
ભાથું લઈ તપનું, મંદરિમાંહી આવી
બાળ્યો બધો ધૂપ અમે સુખદુઃખનો ત્યાં,

“અનુગાંધીયુગની અરુણાઈના સૂર્ય પ્રગટાવતા ત્રણ કવિઓ”

યાત્રી હવે જગતમાં ધૂમરેખ જેવાં.”

હરિશ્ચંદ્ર ભહુના ‘સ્વગત’ પણ આવી જ દ્વિધામુક્તિની મથામણ આલેખાઈ છે. હરિશ્ચંદ્રની કવિતામાં આત્માનુભૂતિનો પ્રબળ આવિર્ભાવ પ્રગટે છે. કવિતા એ તો આત્માની પરિભાષા છે, એનો છેદ કરીને કવિતા લખી શકાય કે કેમ? એ એક મસમોટો પ્રશ્ન છે. આત્માથી અલગ રહી જીવન જીવવાનું પણ શકાય નથી. આવો જ ધ્વનિ એમના ‘ાંસુએ એક વેળા’ કાવ્યમાં તારસ્વરે પ્રગટે છે :

“આત્મા વેચી છિતાંયે જીવન મહીનું
શે માગતો કાવ્યબાની?”

હરિશ્ચંદ્ર અનુગાંધીયુગના સંકાન્ત કાળે ઉભેલા એક પ્રતિભાવંત કવિ હતા. હરિશ્ચંદ્ર ભહુની કવિતામાં ગાંધીપ્રેરિત વિભાવના ક્યાંયે દેખાતી નથી. હરિશ્ચંદ્ર ભહુની કવિતાના કેન્દ્રમાં તો છે માનવ પ્રેમ, પ્રણય, અધ્યાત્મભાવ તેમજ વૈશ્વિક ભાવનાઓ. આ કવિની કવિતામાં સૌન્દર્યલક્ષી અભિગમ સાથે વેદનાગ્રસ્ત વ્યક્તિત્વ સુપેરે પ્રગટ્યા કરે છે. અંતમાં શ્રી ઉમાશંકર જોશી શબ્દો નોંધું તો -

“હરિશ્ચંદ્ર રચનાઓમાં પ્રગટ થતાં છંદકેફ લયનું નાજુક કલામય સંયોજન,
વાળીની સધન વેધકતા, બહોળા માનવસંસ્કૃતિવિસ્તારમાંથી યોજેલા
સંદર્ભો બ્યાલો અને ઉપાડેલા વિષયો, અભિવ્યક્તિની સચ્ચાઈ સિદ્ધ કરવા
માટેનો અથાક કલાશ્રમ, પ્રેમની આરત અને આત્મચિકિત્સક વૃત્તિપૂર્વકનું
ધર્મશોધન - ‘સ્વજ્ઞાપ્રયાણ’ ની સામગ્રીને કાવ્યરસિકો અને
કાવ્યસૌન્દર્યશોધકો માટે કીમતી બનાવી રહે છે.”

સોરઠી લોકસંસ્કૃતિનો ધબકાર : રમેશ પારેખનાં ગીતો

ગુજરાતી સાહિત્યમાં જવેરચંદ મેઘાડીએ ઈ.સ. ૧૯૭૭માં ‘સોરઠ તારાં વહેતાં પાણી’ નામની સોરઠીજીવનને આલેખતી વાતાવરણપ્રધાન નવલકથા આપી; તે આપણી પ્રથમ પ્રાદેશિક નવલકથાનું માન મેળવે છે. આ નવલકથાના કેન્દ્રસ્થાને નાયક-નાયિકા નહિ પણ, સમગ્ર જનસમાજ છે. જો કે, આ પહેલાં ધૂમકેતુ સોરઠીજીવનને આલેખતી ટૂંકીવાતાંઓ આપે છે. ત્યારબાદ મંડિયા જેવા અનેક કથાકારોએ કથાસાહિત્યમાં સોરઠના જનપદને આલેખ્યો છે. કવિતાક્ષેત્રે દલપતરામ, કલાપી, કાન્ત, બોટાદકર, જવેરચંદ મેઘાડી, મનોજ ખંડેરિયા, શ્યામ સાધુ, અમૃત ‘ધાયલ’ જેવા અનેક કવિઓએ ગુજરાતી કવિતાક્ષેત્રે અમૂલ્ય પ્રદાન કર્યું છે. પણ, રમેશ પારેખે કવિતામાં જે રીતે સોરઠી તળપદા પરિવેશને રચ્યો છે, તેવો ભાગ્યે જ અન્ય કોઈ સોરઠી કવિઓની કવિતામાં દેખાયો છે. જવેરચંદ મેઘાડીને આપણે ‘લોકકવિ’ તરીકે ઓળખીએ છીએ, એ એમનાં સમગ્ર સર્જનને ધ્યાનમાં રાખીએ તો ઉચિત લાગે છે, પણ રમેશ પારેખની કવિતામાં સોરઠી પરિવેશ જે રીતે આલેખાયો છે તે કક્ષાએ જવેરચંદ મેઘાડીની કવિતામાં પણ નથી, એ સ્વીકારવું ધટે જ.

રમેશ પારેખ પાસેથી ‘ક્યાં’ ૧૯૭૦, ‘ખડિંગ’ ૧૯૭૮, ‘ત્વ’ ૧૯૮૦, ‘સનનન’ ૧૯૮૧, ‘ખમ્મા આલા બાપુને’ ૧૯૮૫, ‘મીરાં સામે પાર’ ૧૯૮૬, ‘વિતાન સુદ બીજ’ ૧૯૮૮, ‘જ અક્ષરનું નામ(સમગ્ર કવિતા)’ ૧૯૮૯, ‘લે, તિમિરા! સૂર્ય’ ૧૯૮૫, ‘ધાતીમાં બારસાખ’ ૧૯૮૮, ‘ચશ્માનાં કાચ પર’ ૧૯૮૮ જેવા કાવ્યસંગ્રહો તેમજ ‘હાઉક’ ૧૯૭૮, ‘ચી’ ૧૯૮૦, ‘દરિયો ઝુલ્લમ ઝુલ્લા’ ૧૯૮૮, ‘હસીએ ઝુલ્લમ ઝુલ્લા’ ૧૯૮૮, ‘ચપટી વગાડતાં આવડી ગઈ’ ૧૯૮૭ વગેરે બાળકાવ્યસંગ્રહો પ્રાપ્ત થયા છે. આ કવિને ગુજરાત અને દિલહી અકાદમીના, ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદના પારિતોષિકો પ્રાપ્ત થયા છે, તો ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રતિષ્ઠિત સુવર્ણચંદ્રકો પણ આ કવિને મળ્યાં છે.

રમેશ પારેખે ગુજરાતી કવિતાના અનેક કાવ્યપ્રકારો બેઝ્યાં છે, પણ એમની આગવી ઓળખ તો છે - એમનાં ગીતો. આ કવિનાં ગીતોએ ગુજરાતી કવિતામાં જાણે જાહુઈ દુનિયા રચી છે. આ કવિને અનેક વિશેષજ્ઞોથી નવાજવામાં આવ્યાં છે. શ્રી રાજેન્દ્ર દવે રમેશ પારેખ માટે ‘રૂમજૂમ કવિતાનો ઘટાટોપ વડલો’ કહે છે. તો શ્રી રમણલાલ જોશી ‘નિતાન્ત સૌન્દર્યથી મંડિત ગીતોના રચયિતા’ કહે છે. શ્રી ભગવતીકુમાર શર્મા રમેશ પારેખની કવિતાને ‘ગુજરાતી ઊર્ભિકવિતાનું શિખર’ ગણાવે છે. જ્યારે ડૉ. નીતિન વડગામાંએ એમના સર્જનમાં “લોકસંસ્કૃતિનો નૂતન આવિજ્ઞાર.” નિહાળ્યો છે. શ્રી વિનુ મહેતા ‘રમેશ પારેખ : શાઢો વાવીને જેણે કવિતા ઉગાડી છે’ એવું વિધાન કરે છે. જ્યારે રધુવીર ચૌધરી આ કવિને ‘સ્વભાવથી જ લોકકવિ’ ગણાવે છે. રજનીકુમાર

કાવ્યાનુશીલન

પંડ્યા રમેશ પારેખને ‘સંપૂર્ણ અભિવ્યક્તિનું વરદાન પામેલા કવિ’ કહે છે. જ્યારે સુરેશ દલાલ રમેશ પારેખની કવિ પ્રતિભાને ‘સર્જકતાથી ફાટફાટ થતો કવિ’ ગણાવી સન્માન બક્ષી, આ કવિની કાવ્યમય ઓળખ આપતાં કહે છે :

“રમેશ પારેખના શબ્દો

એ મીરાંની ભાવરી આંખ છે;

રમેશ પારેખના શબ્દો

એ આલા ખાચરને આવેલા મોતિયાની ઝાંખ છે.

ધોધમાર ગુલમ્હોર :

એ રમેશ પારેખનાં ગીત છે;

સ્તનમાં ટહુકેલા મોર:

એ રમેશ પારેખની કવિતાનું કુંવારું સ્મિત છે.”

રમેશ પારેખ મુખ્યત્વે રોમેન્ટિક, સૌન્દર્યલભ અને પ્રયોગશીલ વલણ ધરાવતો કવિ છે. રમેશ પારેખે ગુજરાતી કવિતાનાં અનેક સ્વરૂપો ખેડ્યાં છે. તેમાં, એક ગીતકવિ તરીકે તેઓ ખૂબ જ લોકપ્રિયતા મેળવે છે. એમનાં ગીતોએ ગુજરાતી કવિતામાં જાહુઈ દુનિયા રચી છે. આ કવિનાં ગીતોમાં ભાવ, અર્થ અને લયનું સૌન્દર્ય અપૂર્વ છે. એમનાં ગીતોએ ગુજરાતી ભાવકોને રીતસરનું વેલું લગાડ્યું છે. રમેશ પારેખની કવિતામાં સોરઠી પરિવેશ જે રીતે શબ્દબદ્ધ થઈ આવે છે તે જ આ કવિને લોકપ્રિયતા બક્ષે છે. આ કવિની કવિતામાં જે ઉન્મેષો પ્રગટ્યાં છે. રમેશ પારેખની કવિતામાં સોરઠી ભૂમિની, કવિના અતીતની, વતનની

સોરઠી લોકસંસ્કૃતિનો ધબકાર : રમેશ પારેખનાં ગીતો

મહેક અનાયાસે ભળીને આવે છે; આવાં ગીતોમાં આખો સોરઠ ભાવકની ચાકુસ થયા વિના રહેતો નથી. આ કવિની કવિતામાં સોરઠી ગામું છે ગઈકાલનું. એમની કવિતામાં તળપદો પરિવેશ, ગ્રામ્ય સંસ્કૃતિના સારાંનરસાં વિવિધભાવો કાવ્યમયરૂપે પ્રગટે છે. શ્રી ગુણવંત ભહુ રમેશ પારેખને ‘લોકકવિ’ તરીકે ઓળખાવી નોંધે છે :

“આ લોકકવિ પાસે સોનપંખીની ચાંચ જેવી રૂપાળી

કલ્યાનાઓ છે. ને એની કલ્યાનાસુદ્ધિમાં એક ભાત છે.

ક્યાંક ડંખ છે, ક્યાંક વેદના ઠાલવી છે પણ ક્યાંય

લોકકવિ એનાથી છેટો થાતો નથી.”

રમેશ પારેખનાં ગીતોમાં લોકજીવનના અનેકવિધ શબ્દચિત્રો મળે છે. લોકટાળ અને ભાવ રમેશ પારેખનાં ગીતોમાં લોકસંસ્કૃતિની - લોકપરંપરાની સુવાસ પ્રસરાવવાનું કાર્ય કરે છે. રમેશ પારેખનાં ગીતોમાં આવતો સોરઠી તળપદો પરિવેશ અને લોકસંસ્કૃતિનો આવિજ્ઞાર આ કવિને લોકપ્રિય બનાવે છે. રમેશ પારેખ આપણાં પ્રાચીન ભજનો, લોકગીતો, ગરબીઓના ભાવ અને લયની વિવિધ તરેહો પોતાના ગીતોમાં સ્વકીય પ્રતિભાથી વણીને અનેરું કાવ્યત્વ સર્જે છે, એટલું જ નહિં, એમાંથી એક અનેરું ધ્વનિ પોત (Sound Texture) પ્રગટાવે છે. એમનાં ગીતોની ગૈયત્રા એટલી બળુકી છે કે, તે ભાવકની અંતઃ શ્રૂતિને સંવેદે છે. રમેશ પારેખની વિશેષતા એ છે કે, તેઓ માત્ર પરંપરિતભાવો કે લયને આલેખીને અટકી જતા નથી પણ એમાં પોતીકી પ્રતિભાના બળે એમાં નવ્ય ઉન્મેષો પ્રગટાવે છે; એટલું જ નહીં, આ કવિ ભાવકના

કાચ્યાનુશીલન

મનોગત સંસ્કારને જાગત કરી જાણે જીબને ટેરવે રમતાં મૂકી દે છે.

આ કવિના પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ ‘ક્યાં’ ની બીજી જ રચના ‘ગોરમાને પાંચે આંગળીએ પૂજ્યાં’ ગીત ખૂબ જ લોકપ્રિય બન્યું છે. અહીં કાવ્યનાયિકા છે ગામડા ગામની. અહીં ‘ઉમંગનો ઉપડતો ઉછાળ’ માં કંઈક ખૂટ્યાની ઓછપની ધર્ઘના અને આરત ભાવકને ભાવવિહૂવળ બનાવવા સમર્થ બને છે. આ નાયિકા પોતાનો વણપ્રીછ્યો અભરખો એક ગોપવધૂ સમક્ષ ઠાલવતા કહે છે :

“ગોરમાને પાંચે આંગળીએ પૂજ્યાં ને નાગલા ઓછાં પડ્યાં રે લોલ,
કર્મખે દોથો ભરીને કંઈ ટાંક્યાં ને આભલાં ઓછાં પડ્યાં રે લોલ.
માંડવે મહેક મહેક જૂઈની વેલ કે જૂઈના રેલા દડે રે લોલ,
સૈ, મારે નેવાંનું હારબંધ ટોળું કે સામદું મોખે ચડે રે લોલ”

અહીં આપણી લોકપરંપરાની વ્રતકથાઓનો સંદર્ભ સાંપડે છે. કુમારિકાઓ મનગમતા ભરથારને પામવા ગોરમાના જે વ્રત કરે છે તેને કવિએ અહીં કલાત્મક રીતે ગુંધીને અનોખું ભાવવિશ્વ સર્જયું છે. અહીં ગીતમાં ભાવસૌન્દર્ય અને નાદસૌન્દર્યની સાથે-સાથે અર્થસૌન્દર્યમાં એકીસાથે પાંગરતું કવિકર્મ આસ્વાદક્ષમ બન્યું છે.

રમેશ પારેખનાં ગીતોમાં ભાવ અને વિચાર ઉભયનું ઊંડાણ તો જોવા મળે છે જ પણ એમનાં ગીતોની નરી સરળતા આ કવિને લોકપ્રિયતા બક્સે છે. “દરિયાઉં શમણે આવ્યા...” કવિની લોકપ્રિય બનેલી ગીતરચના છે. અહીં આલેખાયેલ પ્રણયાનુભૂતિના આવિજ્ઞારમાં લોકસંસ્કૃતિની મીઠી સુવાસ મહેક મહેંકી ઊઠી છે. આ ગીતમાં

સોરઠી લોકસંસ્કૃતિનો ધબકાર : રમેશ પારેખનાં ગીતો

કાવ્યનાયિકાને વિયોગની સ્થિતિ બાબુળ બનાવી મૂકે છે તેની વેદના અહીં તારસ્વરે અનુભવાય છે. અહીં કવિએ ‘એન કંઈ’ અને ‘બાઈ’ જેવા ઉદ્ભોધનથી સોરઠી ગ્રામ્ય સંસ્કૃતિનો પરિચય કરાવ્યો છે. જુઓ :
“એન કંઈ દરિયાઉં શમણે આવ્યા કે તો ય આંખ કોરી મોરી રે લોલ,
બાઈ, મારું નીંદરનું દૂધમલ મોતી કે દરિયા તાણી ગયા રે લોલ.
બાઈ, મારે મોખે કળાયેલ રાત કે નળિયાં ગહેક્યાં કરે રે લોલ,
ગહેકે ગહેકે આંગણાની પગથાર બે પાંદડાં બહેક્યાં કરે રે લોલ.”

અહીં આખો દરિયો શમણે આવ્યો છતાં આંખ કોરીમોરી રહ્યાંની અનુભૂતિ નાયિકાને ભાવવિહૂવળ બનાવી મૂકે છે. પ્રેમના આ ધસમસતા વહેણમાં એમની નીંદરનું દૂધમલ મોતી તણાઈ ગયું છે. આ ગીતમાં આવતો તળપદો પરિવેશ ધણો હદ્યંગમ બન્યો છે. અહીં એનકંઈ, દરિયાઉં, મોખ, લોલ, પગથાર, બહેક્યાં, નળિયાં, ગહેક્યાં, ખડબડ, ઝમરખ, કંચવો, ભાતું, ચોપાટ, ગોટમોટ, પિંડિયું, દૈયણા - જેવા શબ્દીમાં સોરઠીય ધબકાર સ્પષ્ટ સંભળાય છે. રમેશ પારેખની વિશેષતા એ છે કે, તેઓ ગ્રામીણ-તળપદા પરિવેશને બળપૂર્વક ખેંચીને પ્રયોજતા નથી પણ સહજ ને સ્વાભાવિક રીતે પ્રયોજે છે. આ ગીતમાં નાયિકાની વિષાદભરી મૂંજવણભરી સ્થિતિની અનુભૂતિને ભાવક સમક્ષ રજૂ કરવાનો કસબ અભિનંદનને પાત્ર છે.

‘સોનલદેને લખીએ રે’ અને ‘સખી, તમે કોને પૂજ્યાં કે-’ જેવાં ગીતોમાં સૌરાષ્ટ્રની લોકસંસ્કૃતિનો બળુકો અવાજ સંભળાય છે. રમેશ પારેખ આપણાં પરંપરિત લોકઢાળ-લોકલય પાસેથી ધાર્યું કામ કઢાવી

કાવ્યાનુશીલન

જાણે છે, એટલું જ નહીં પણ, એમાં પોતીકી પ્રતિભાના બણે અનેસું કવિત્વ પણ પ્રગટાવી જાણે છે. આ કવિનાં ગીતોમાં લયહિલ્લોળની ચારુતા આકર્ષણ જન્માવે છે. રમેશ પારેખને ગ્રામીણ તળપદા જીવનનો હૂબહૂ પરિચય છે. ગ્રામ્યજીવનનો અનુભવ એમનાં ગીતોમાં આકર્ષણ જન્માવે છે. કલાસર્જનમાં અનુભવનું ભાથું ઘણું મહત્વનું છે. અનુભૂતિમાં અભિવ્યક્તિનું એકાકાર થઈ જવું એ કલાકૃતિને કલાના ઉન્નતશુંગે સ્થાપે છે. આ કવિને લોકલય-ઢાળનો વારસો ગળથૂથીમાંથી મળ્યો છે. રમેશ પારેખની કવિતામાં લયનું ફાટફાટ થતું સરોવર એમની કવિતાનો પ્રાણ બને છે. આ કવિએ લોકગીતનો લયહિલ્લોળ આત્મસાત્ત કરીને પણી, એને સર્જનના સ્તરે પ્રયોજ્યો છે. આથી એમની કવિતામાં અનુભવાતું લયનું પ્રચ્છન્ન આવર્તન હૃદ બન્યું છે. અગાઉ નોંધ્યું તેમ, રમેશ પારેખની કાવ્યનાયિકાઓ મુખ્યત્વે લોકનાયિકા-ગ્રામીણકન્યા છે. રમેશ પારેખ આવી નાયિકાઓના મનોગતને લોકલયના સામંજસ્યથી આલેખી નિરાળું કાવ્યત્વ નિર્મિત છે. ‘સખી, તમે કોને પૂજ્યા કે –’ ગીતની આસ્વાદ પંક્તિઓ માણ્ણો :

“સખી, તમે કોને પૂજ્યાં કે આંસુડાં દડડડ દડી પડે રે લોલ;
સખી, તમે નીસરો બાવળ હેઠને તમને મોતી જડે રે લોલ.
સખી, મારા મેણાંના દરબાર કે ભરચુક ખાલી પડ્યા રે લોલ,
અમને ડંખ્યા એકલવાસ ને જેર તોય નથી ચડ્યાં રે લોલ.”

“જોરાવર ગ્રામ કન્યાનું ગીત” માં રમેશ પારેખે કાવ્યનાયિકાના મનોગતભાવોને માર્મિક રીતે આલેખ્યાં છે. ગીતમાં રહેલો જીનપદી

સોરઠી લોકસંસ્કૃતિનો ધબકાર : રમેશ પારેખનાં ગીતો

પરિવેશની તર-બ-તર કરી મૂકે એવી કાવ્યનાયિકાની મનોદશા, એનાં ચંચળભાવો ઘણાં હૃદયસ્પર્શી બન્યાં છે. અહીં કવિએ સોરઠીય જનપદના લાક્ષણિક Idiomsના વિલક્ષણ પરિચય કરાવ્યો છે :

“ઠોંસો મારું તો થાય ઢેં

એવા એક છોરા પર મરી પડું મેં!

આઈડી આઈડી કોળ્યું ચડે છુ એનું ઊતરેલું ડાયડિયું જોઈ,
નહીં તો એ છોરામાં એવું તે શું છે કે જે મારા બાવડામાં ન્હાય?

સાવળની ફટવે છે ફેં

ઈ હાથ મારા ખાઈ ગયા છોરાશી ભે?”

રમેશ પારેખ મુખ્યત્વે રોમેન્ટીક મિજાજના ઊર્ભિકવિ છે. એમનાં છોકરા-છોકરીના ગમતીલાભાવોનાં ગીતો પણ ઘણાં આસ્વાદક્ષમ બન્યાં છે. આવાં ગીતોમાં પ્રણાયની રંગદર્શિતા આલેખવામાં આ કવિને લોકપરિવેશ ખારસો ઉપયોગી નીવડે છે. લોકપરિવેશની સાથે એને અનુરૂપભાવ સર્જવાનો આ કવિ પાસે કીમિયા છે. ‘એક છોકરી પાસે એક છોકરો ગયો’. ગીતમાં રમેશ પારેખ પ્રણાયાનુભૂતિની રંગદર્શિતાને સિફતપૂર્વક આલેખે છે. આપણી લોકપરંપરામાં ગુણાયેલા કુમકુમઅક્ષત, કુંવારિકાઓની બોરડી પૂજવાની આસ્થા, કંટક અગિયારસના પૂજન પરચાની પારાયણ - જેવી લોકમાન્યતાઓને રમેશ પારેખ કાવ્યમયરૂપ બક્ષીને તેમાં કલાનું સર્જન કરે છે :

“એક છોકરી પાસે એક છોકરો ગયો એનાં પગમાંથી કંંટો કઢાવવા”

.....

૪૦

કાવ્યાનુશીલન

કંકુને ચોખા લઈ ગામની કુંવારિકાઓ બોરડીઓ પૂજવાને જાતી,
કંટક અગિયારસનાં પૂજનની, માત્યમની, પરચાની પારાયણ થાતી,
અણસમજુ છોકરીઓ કાચી કાચી મૂછોને માંડ્યા મરદાનગી ચડાવવા.

રમેશ પારેખનાં ગીતોમાં સોરઠીય જનપદ સહજ રીતે આવે છે.
આ કવિ સોરઠના તળપદા પરિવેશને પોતીકી રીતે આલેખી કવિતામાં
નવ્ય પરિમાણો રચે છે. જેમને લોકકવિ કહેવામાં જરાયે ખચકાટ ન થાય
એવા આ કવિએ પોતાની કવિતામાં સોરઠપ્રદેશની રુઢિઓ, પરંપરાઓ,
શ્રદ્ધા-અંધશ્રદ્ધાઓ આદિને કલાત્મક રીતે આલેખે છે. ભૂતપ્રેત જેવા
વહેમોને આલેખતું ‘વળાયું છે ઝૂર, મારું ઝૂર કાઢો’ માં આ પ્રદેશનું
લોકમાનસ સુપેરે પ્રગટે છે. પ્રણયાનુભૂતિની ઉત્કટ અને પ્રતીકાત્મક
અભિવ્યક્તિ માટે રમેશ પારેખ કોઈ સમાજસુધારક નથી કે નથી કોઈ
કથાકાર કે, અંધશ્રદ્ધા, શુકન-અપશુકન ઉપર સુફિયાણી વાતો કરવા
બેસે. આ કવિએ તો પોતે જે પરિવેશમાં જીવા છે તેનો અનુભવનિયોડ
કાવ્યમય આલેખવાનો યત્ન કર્યો છે. અહીં પ્રેમની લાગણી વ્યક્ત કરતી
પંક્તિઓમાં જુઓ નાયિકાનું મનોગત:

“કોણ કોને ઝૂર્યું કે ને વળાયું છે ઝૂર, મારું ઝૂર કાઢો;
અમે ક્યાંથી હોરીને આમ આવ્યા ઘેઘૂર, મારું ઝૂર કાઢો.

.....
ઝૂર મેંદીની ભાત થઈ બેહું, બેહું રે મારું ઝૂર કાઢો,
સાવ છાનકડી વાત હું તો વેહું વેહું રે, મારું ઝૂર કાઢો.”

ગુજરાતી કવિતામાં રાજેન્દ્ર શાહ, હરીન્દ્ર દવે, વિનોદ જોશી, પ્રચન્દ

સોરઠી લોકસંસ્કૃતિનો ધબકાર : રમેશ પારેખનાં ગીતો

તના આદિ કવિઓએ આવા વહેમોનો આધાર લઈને કાવ્યનાયિકાની
પ્રેમાનુભૂતિને કલાત્મક રીતે આલેખી છે.

‘ઓઢણીનું મહાભિનિષ્ઠમણ’ - રમેશ પારેખની યશોદાથી
ગીતરચના છે. અહીં ગ્રામ્યનારીની લોકમર્યાદાને કવિએ કાવ્યમય વાચા
આપી છે. ગામડા ગામની નારી માટે લજજા એક ખાનદાની આભૂષણ
ગણાય છે. આ ગોપવધૂને ડગલે ને પગલે લોકલજજા સતાવે છે. આ
ગીતમાં ‘ઓઢણી’ની વાતને કવિએ મૂળમાંથી પકડી છે. અહીં ગીતના
કેન્દ્રસ્થાને છે પ્રણયાનુભૂતિ. પ્રેમને આંધળો કહેવામાં આવે છે. પ્રણયના
અંકુર ફુટાં પણી એ ઘણી મર્યાદાઓ ત્યજ દે છે. ઓઢણી ઊડતા ઓરડા
અને ઊંબરાની મર્યાદા વળોટે છે. રમેશ પારેખે અહીં પ્રણયઘેલી નારીની
લાગણીને માર્ભિક રીતે આલેખી છે. જુઓ :

“ખીંટીએ ઓઢણીને પૂછયું કે, ક્યાં હાલ્યાં?

ઓઢણીએ કીધું કે : ઊડવા...

ખીંટી બોલી કે તનો અધવર્યે જાલીશું

તો ઓઢણી કયે : હવે જાલ્યો, જાલ્યો!

ઓરડાએ કીધું : અલી, મારી મરજાદ રાખ

હું તનો કઈ પા-થી સાલ્યો?

ના, નહીં જવા દઉં..ના, નહીં - એમ કહી હીંયકાએ માડયું કિયુડવા”

રમેશ પારેખે અહીં આભરુના ખોરડાને ટળતું દેખાડી અનેરું
કવિકર્મ બજાવ્યું છે.

રમેશ પારેખ ગીતોમાં શુકન-અપશુકનના ઘ્યાલો પણ

કાવ્યાનુશીલન

સહજભાવે આલેખી એમાં સુંદર કવિત્વ પ્રગટાવ્યું છે. કાગડાનો અવાજ ગ્રામીણ પ્રજા માટે શુકન-અપશુકન ઉભય માટે જાણીતો છે. કાગડાનો અવાજ સારા-નરસા પ્રસંગોની આગાહીરૂપે લોકો ઓળખે છે. રમેશ પારેખની કવિતામાં કાગડાનો અવાજ એમની કાવ્યનાયિકા માટે શુકનવંતો છે. પિયુવિહોણી - વિરહભ્યથિત આ નાયિકાને કાગડાનો અવાજ હરખઘેલી બનાવી નાયિકાના મનોગતને સુપેરે આલેખે છે :

“સખી, મારા આંસુના સાથિયે
બેસીને કાગડા બોલ્યા કરે રે લોલ,
ફળિયે લીલાછમ નાગરવેલ્ય કે
જરમર કંકુ જરે રે લોલ.”

અહીં કાગડાનો શુકનવંતો અવાજ નાયિકાના હૈયાને હરખાવી મૂકે છે. કાગડાનો અવાજ, સાથિયો, કંકુ, શેરિયુ, હથેઝ્યુ, ચપટીક, છાનેરી, નાવણ, લોથપોથ - આદિ શબ્દોના આયોજનથી રમેશ પારેખ અહીં તળપદા પરિવેશને અસરકારક રીતે ઉપયોગી શક્યાં છે.

રમેશ પારેખનાં ગીતોમાં રહેલી સર્જક પ્રતિભા એક મોટા ગજાના ઊર્ભિકવિની છે. આ કવિ લોકજીવનના ઊડા ભરમી ને જાણતલ છે. રમેશ પારેખની કવિતામાં સોરઠની ભાતીગળ સંસ્કૃતિની જે સુવાસ મેદે છે તે સહજ ને સ્વાભાવિક છે. રમેશ પારેખ લોકસંસ્કૃતિને કવિતામાં ક્યાંય પણ બળજબરીથી ખેંચી લાવ્યા નથી. સોરઠના લોકવેણના ટહૂકાઓની જે મીઠાશ ભાવકને ગમી છે તેવું ઘણાં ઓછાં કવિ આલેખી શક્યાં છે. આ કવિની કવિતામાં લોકસંસ્કૃતિના જે શબ્દચિત્રો પ્રામ થાય

63

સોરઠી લોકસંસ્કૃતિનો ધબકાર : રમેશ પારેખનાં ગીતો

છે, તેમાં આ કવિની મૌલિકતા અને પ્રતિભા સોળે કળાએ ખીલી છે. આવાં લોકસંસ્કૃતિની મહેંક પ્રસરાવતાં ગીતોમાં કવિની નૂતન કલ્યનરાશિ, લયવૈવિધ્ય, ઈન્દ્રિયગ્રાવ્યતા, પ્રતીક, લોકદાળ અને લયની લીલયા અસાધારણ અને અપૂર્વ છે. રમેશ પારેખનાં કાવ્યોમાં લોકગીતનો ઢાળ સર્જનાત્મક સ્તરે નવું ઉન્મેષો પ્રગટાવે છે. ઘણીવાર તો રમેશ પારેખ લોકગીતોની પ્રથમ પંક્તિ-ચરણને પ્રયોજી, એના ભાવ અને લયને જાળવી રાખીને પોતીકી મુદ્રાથી એમાં અનેરું કવિત્વ પ્રગટાવે છે. ‘દાદા હો દીકરી’ ગીતમાં આ કવિએ લોકપ્રિય એવા લોકગીત :

“દાદા હો દીકરી, વાગડમાં નવ દેજો રે સૌ,
વાગડની વઠિયારી સાસુ દોયલી રે.”

આ લોકગીતનો લય પકડીને રમેશ પારેખ સુંદર કવિત્વ પ્રગટાવતું ગીત રચે છે. જે હવ્ય બન્યું છે.

“દાદા, હો દીકરી વાગડમાં ના દેજો રે સૌ,
વાગડમાં સાસારની શે’રીયું રે સૌયર મોરી
પાદર પરોઢ અમે પાણી ભરવા જઈએ રે સૌ,
સીચણ નાનું, પાણી પતાળ જઈ બીતર્યા રે સૌયર મોરી.”

કવિએ અહીં આખા વાગડપંથકનો પરિચય પોતીકા કવિકર્મથી કરાવ્યો છે. જે પેલાં લોકગીત જેટલો જ આસ્વાદક્ષમ નીવડે છે. તો રમેશ પારેખે બીજા એક જાણીતા લોકગીત :

“મારે ટોડલે બોઠો રે મોર ક્યાં બોલો?
મોર ક્યાં બોલે? મોર ક્યાં બોલે? મારે ટાડલે...?”

64

કાદ્યાનુશીલન

આ લોકગીતનો લોકઢાળ અને ભાવ પકડીને સુકવિકર્મ બજાવ્યું છે. રમેશ પારેખની વિરોધતા એ છે કે, તેઓ એ લોકગીતોનો ઢાળ અપનાવી એ ઢાળનું પુનઃસર્જન કરીને કવિત્વ નિર્મિ શકે છે. જુઓ.

“અમે જબકોણ્યા હાથ તો ય ના ભીંજ્યા

અમે જબકોણ્યા’તા હાથ મથોમથ-
જબકોળી’તી બાથ તો ય ના ભીંજ્યા.”

પ્રશ્નયાનુભૂતિના સંવેદનને કવિએ આ રીતે આલેખી તેમાં કવિતા પ્રગટાવે છે. તો, -

“વા વાયાને વાદળ ઊમટચાં
ગોકુળમાં ટહૂક્યાં મોર
કે, રમવા આવો સુંદરવર શામળિયા.”

જેવા લોકગીતનો ઢાળ-લય અપનાવી કવિ કટ્યનાના રમ્ય ઉન્મેષને સધિયારો આપે છે; ને તેમાંથી સર્જય છે નવ્યકલાકૃતિ જુઓ:

“-ને પાણી પીધેય કળ ના વળી
એવા વાગોલા તડકાના માર
છાંયડા વચ્ચે સણંગ અમે દાઝિયા.”

રમેશ પારેખ લોકગીતના લય-ઢાળની માફક આપણાં સંતોનાં પ્રચલિત ભજનો-પદોનો ઢાળ અને ભાવ પોતાની ગીત-રચનામાં ગુંથી એમાં કલાત્મકતા પ્રગટાવે છે. અતે નોંધવું જોઈએ કે, રમેશ પારેખ પોતાની કાવ્યકૃતિઓમાં માત્ર આધ્યાત્મિકતા પ્રગટાવવા જ આવો ઢાળ કે લય અપનાવતા નથી પણ આ કવિ પ્રેમભાવને પણ આવા ઢાળમાં

૬૫

સોરઠી લોકસંસ્કૃતિનો ધબકાર : રમેશ પારેખનાં ગીતો

કલાત્મક રીતે ગુંથી જાણો છે. એક વખત સંત-કથાકાર શ્રી મોરારિબાપુએ જાહેર રમેશપારેખને કહ્યું હતું -

‘આ કવિ કંઈક ભાળી ગયો લાગે છે!’

રમેશ પારેખ મોરારસાહેબના એક પ્રચલિત પદ :

“લાવો, લાવો કાગળિયો ને દોત લખીએ હરિને રે,
એવો શો છે અમારો દોષ, નાવ્યા ફરી રે.”

આ એક પ્રચલિત ભજનને આધારે રમેશ પારેખ સુંદર પ્રશ્નયાનુભૂતિ રજૂ કરે છે. રમેશ પારેખનાં ગીતોમાં મુખ્યવિષય છે... સ્ત્રી. આ સ્ત્રી કોઈ નવોડા, રજસ્વલા કે ગ્રાજવાં ગ્રોફાવતી ગોપવધૂ છે. રમેશ પારેખ તો એને સોનલ જેવું કલાત્મક રૂંક-રૂપાણું નામ આપે છે. અહીં ‘સોનલદેને લખીએ રે’ ગીતમાં કવિએ અનોખું કવિત્વ સર્જ્યું છે :

“લાવો, લાવો કાગળીયો ને દોત, સોનલદેને લખીએ રે,
કંઈ ટેરવામાં તલપે કપોત, સોનલદેને લખીએ રે.”

અહીં પ્રશ્નયાની નજીકતની સાથે ભાષાની કમનીયતા ઘણી હૃદયંગમ બની છે. કવિએ અહીં પોતાની કલ્પિત નારી સોનલદેને કાગળ લખવાની આતુરતા દર્શાવી, એના વગર પોતાની કેવી સ્થિતિ છે તેનું કલાત્મક આલેખન ઘણું રસપ્રદ બને છે. તો ‘હરિને ભજતાં હજ કોઈની લાજ જતાં નથી જાણી રે’ જેવા પ્રચલિત ભજનનો સધિયારો લઈ કવિ કેવું સુંદર કર્મકર્મ બજાવે છે, જુઓ :

“મનને પડતું રોકે છે બેઉ હાથ છતાં મન પડતું રે,
ભરી ભરી રે ઝજૂમે કંઈ બાથ છતાં મન પડતું રે.”

૬૬

કાચ્યાનુશીલન

જેવા પદના ઢાળને લઈને રમેશ પારેખ સુંદર ગીત સર્જે છે. :

“બોલમા, બોલમા, બોલમા રે,
રાધા-કૃષ્ણ વિના બીજું બોલમા રે.”

જેવા પદના ઢાળને લઈને રમેશ પારેખ સુંદર ગીત સર્જે છે. :

“પાંદડું...પાંદડું...પાંદડું...રે એક ડાળી વિનાનું સાવ પાંદડું
પાંદડું યાને નવલખ જાળી

જાળીની ઉપર જાળિયાં રે... એક ડાળી વિનાનું સાવ પાંદડું.”

રાજા ભરથરી અને રાણી પિંગળાના જાણીતાં ભજનમાં રમેશ પારેખ જુદાં-જુદાંરૂપોને ગીતમાં કલાત્મક રીતે આલેખે છે. અહીં કવિએ પ્રણયસંવેદનને જુદાંજુદાંરૂપોમાં આલેખી, પ્રેમને જન્મ-જન્માંતર સુધી વિસ્તારો છે. અહીં પણ કવિએ પોતાના કલ્પિતપાત્ર સોનલ નિમિત્તે પ્રણયની આકંક્ષા-અપેક્ષા, વથા ને આતુરતાનું આલેખન કર્યું છે જે ઘણું હવ્ય બને છે :

“ઓલા અવતારે સોનલ, તમે હતાં પંખણી
ને અમે રે ભેંકાર મહોર્યો રૂખડો હોજુ;
તમે ડાળે આવીને લીલું બોલતાં હોજુ.”

.....
આ રે અવતાર અમે એકલિયા ઓતાર્યા
ને બાવળના દૂવા ઊંધા જીભમાં હોજુ,
કરતા કોણે ભૂલ્યાની કાળી જાતરા હોજુ.

“સખી, તમે કોને પૂજ્યાં કે-” ગીતમાં કવિએ પ્રાચીન ગરભીના ઢાળમાં

60

સોરઠી લોકસંસ્કૃતિનો ધબકાર : રમેશ પારેખનાં ગીતો

વિરહિણી નાયિકાની વથાને હૂબદૂ આલેખી છે. અહીં કવિએ ‘રે લોલ!’ જેવા ગરભીના લટકણિયા દ્વારા ગીતમાં માધુર્ય અને લાલિત્યનું કલામય આલેખન કર્યું છે. કવિએ અહીં પ્રિયપાત્ર વિના, એના સંયોગ વિનાની જે મનોવથા છે તેને કલાત્મક રીતે આલેખી છે. જુઓ -

“સખી, મારા જોણાંના દરબાર કે ભરચક ખાલી પડ્યાં રે લોલ
અમને ડંખ્યા એકલવાસ ને જેર તોય નથી ચડ્યાં રે લોલ,
સખી, મને એવું એવું કેં થાય કે આમ કાંઈ હશે નહી રે લોલ,
સખી, મને એવું એવું કેં થાય કે એમ કાંઈ હશે નહી રે લોલ.”

રમેશ પારેખ પોતાનાં ગીતોમાં ‘રે’, ‘લોલ’, ‘રે લોલ’, ‘હોજુ’, ‘હારે’ જેવા લોકગીતના લટકણિયા માત્ર શબ્દગત નહીં પણ ભાવગત અને અર્થગત સૌંદર્ય રચે છે. રમેશ પારેખનાં ગીતોમાં આમ તો ગીતની બાધ્યકૃતિ સાથે સંકળાયેલા બે તત્ત્વો (Supplements)અને પ્રાસ (Rhythm) એમનાં ગીતમાં આંતરક્રય સાથે ભળીને આવે છે. આ પૂરકો અર્થરિક્ત વર્ણ માત્ર માત્રામાન જાળવવા નહીં પણ ભાવ ઉપાડને ધક્કો મારીને એમને કાવ્યની પરિકોટીએ પહોંચાડવામાં અદ્ભુત કામગીરી બજાવે છે. આ લટકણિયા આમ જોવા જઈએ તો સાવ સસ્તા ઉપકરણો છે. છતાં રમેશનાં ગીતોમાં એ કલાત્તવની ઊંચાઈને આંબે છે. રમેશ પારેખને આ કળા હાથવગી છે. એમનાં અનેક ગીતોમાં એ કલાત્મક રીતે પ્રયોજ્યા છે જુઓ કેટલાક ઉદાહરણો :

“વંચાતો જાય કયાંય કાગળ, જ રે જી રે...

વંચાતો જાય કયાંય કાગળ;

61

કાચ્યાનુશીલન

રેલાતી શાહી જાય આગળ, જ રે જ રે...

રેલાતી શાહી જાય આગળ.”

અથવા તો -

“છોકરાએ સપનાનું ખિસ્સું ફંફોસીને
સોનેરી ચોકલેટ કાઢી રે;
છોકરીની આંખમાંથી સસલીનાં ટોળાએ
ફેંકી કેં ચિછીઓ અખાઢી રે.”

કે પછી -

“કાંધ રે દીધીને દેન દીધાં રે સોનલ દે...
પોઢણાં દીધાં રે તમને રાખનાં હોજુ,
પળિયામાં ભમે મારી ધૂજતી આંગળીયું
ને ટેરવે જંગલ ઉંગો આંખનાં હોજુ.
કાંધ રે દીધીને દેન દીધાં રે સોનલ દે...”

અથવા -

“સખી, મારા આંસુના સાથિયે
બેસીને કાગડો બોલ્યા કરે રે લોલ,
ફળિયે લીલીછમ નાગરવેલ્ય કે
જરમર કંકુ જરે રે લોલ.”

કે -

“વેળાવદરનો વાણિયો કે મૂવો વાણિયો રે, મને આંખ મારે,
ફલાણા શેઠનો ભાણિયા રે, મૂવો ભાણિયો રે, મને આંખ મારે.”

૬૬

સોરઠી લોકસંસ્કૃતિનો ઘંભર : રમેશ પારેખનાં ગીતો

કે પછી -

“સાંવરિયો રે મારો સાંવરિયો
હું તો ખોખો માંગુને દઈ દરિયો.”

અહીં ‘રે’, ‘જરે’, ‘લોલ’ જેવા આવર્તનો પ્રશયના વિવિધભાવો
સઘનરીતે વ્યક્ત કરે છે. ગીતમાંનાં કેન્દ્રવત્તીભાવને ઘૂંઠવામાં એ
લટકણિયા ઘણાં મદદરૂપ બન્યાં છે.

રમેશ પારેખ પાસે સોરઠી ભાષાના શબ્દોનો ખજાનો છે. ઘજી
વખત તો એમની કવિતામાં ભાષા ગદ્યાળું લાગે એવો ભાસ પણ થાય
છે. પણ રમેશ પારેખ એને ગીતમાં પ્રયોજે છે ત્યારે એમાંથી અનેરું
કલાવિધાન પ્રગટે છે. રોમેન્ટિક મિજાજ ધરાવતા આ કવિનું ‘સીમાણે
સાવ લીલો નાધેર’ રચના જુઓ :

“બપૈયા મોર સૂડા કાબર લેલાં તેતર મેનાની ગહેકને
લીલુકાંચ ચોમાસું વેળનું ચઢ્યું જેર
હુંઅઅ વાલમ, હાલ્ય સીમાડો સાવ લીલો નાધેર.”

પ્રકૃતિના પરિપેક્ષયમાં પ્રશયભાવનું નિર્વહણ કરતું આ ગીત ઘણું હુદ્ય
બન્યું છે. અહીં સોરઠ અને એમાંયે ‘લીલી નાધેર’ નો રચાતો તળપદી
પરિવેશ અને પ્રેમોન્મત નાયિકાના મનોભાવને કવિએ કુશળતાથી વજી
લીધાં છે. ‘હુંઅઅ વાલમ’ ‘હાલ્ય’ જેવા ઉદ્ગારો આપણાને લોકજીવન
સાથે જોડી આપે છે.

‘ખુમા આલા બાપુને’ કાવ્યસંગ્રહમાં તો આખો કાઢિયાવાડ
જવંત થયો છે. ‘કોરી ખંભે પછેડી’ ગીતમાં વિજય પ્રસ્થાન કરતા, ખંભે

૬૦

કાવ્યાનુશીલન

પછેડી અને માથે ખપ્પર લઈને ફરતા, મૂછને તાવ દઈને નીકળતા,
શૂરવીરનું માર્મિક શબ્દચિત્ર કવિ રજૂ કરે છે.

“કોરી ખંભે પછેડી માથા બાંધણું મેલું
મૂછને દીધાં આપમેળે તાવ ઊખળે, મારા જીતવા...
રૂપેરી નકશીવાળો નદ દઈને કાલ
તૂટી ગયો તણ પોઢીનો હુક્કો,
ચોમાસે ઓંષા ગઢીની ધાબડી ભીત્યું
જીક જીલે તો હાઉં કે નીકર ભુક્કો
જીતવંતા તોખારની ધીચોધીય ઘોડાર્યે
માંખદેરેલું ટાયદું રિયું છેલ્લું.”

આવું બીજું એક ઉદાહરણ ‘પાંદડું અને દરિયો’ ગીતમાં પણ કળાય છે.
ગદાળું લઠણ અને સોરઠીય ભાષાના કાદુઓ કથયિતવને કેવું ધારદાર
બનાવે છે તેનું આ ગીત સુંદર ઉદાહરણ છે. જુઓ.

“પાંદડાએ દરિયાનો મહેણું માર્યું
બાયુંની જેમ તું તો કાઠાની રેતી પર કરે ફીણમોઝાંની ગાર્યું
પથર પર માથાં પછાડમાં,
શું કોઈ તને બાંધે છે તોરણ કે ટોકે?
વેતા વિનાનો તું કેવો કે
પોતાનો પરપોટે - પરપોટે ફોકે!
તારામાં એટલું જ પાણી કે કોઈ છાણ કુબાડ્યું, કોઈ છાણ તાર્યું!”
રમેશ પારેખ કવિતામાં પ્રશ્નયની જેમ પ્રકૃતિના વિવિધરૂપોને

સોરઠી લોકસંસ્કૃતિનો ધબકાર : રમેશ પારેખનાં ગીતો

પ્રતીકકલ્પનરૂપે રજૂ કરે છે. એ રજૂ કરવા માટે રમેશ પારેખ પાસે સબળ
માધ્યમ છે - સોરઠીય પરિવેશ. ‘ભીડીબજારમાં’ કાવ્યમાં કુંજડી ગ્રામીણ
નારીના હદયને વાચા આપનાર પ્રતીક બનીને આવે છે. જુઓ :

“ભીડીબજારમાં કુંજડી રે બોલે કુંજડી રે એના ટૌકાને સો-સો સલામ,
ભીડીબજારમાં કુંજડી રે બોલે કુંજડી રે એના ટૌકાને સો-સો સલામ”

રમેશ પારેખ પાસે સોરઠી તળપદીબાની અને વિશિષ્ટ શબ્દોનો
મોટો ભંડાર છે. વિનુ મહેતા આ અંગે નોંધે છે કે,-

“પાણી વિનાના પ્રદેશ સૌરાષ્ટ્રની પાણીદાર
પેદાશ અનો અનો જ એક વાણીદાર વંશજ
એટલે આપણો એકમાત્ર કાવ્ય-રતન : રમેશ પારેખ.”

સાચે જ, રમેશ પારેખનાં ગીતોમાં સોરઠી સંસ્કૃતિ, એની
લોકબોલીનો ભિજાજ, એના લય-લહેકા-આ કવિએ એવી રીતે પ્રયોજ્યા
છે કે હવે પછીના સોરઠી ગીતકારોને આ કવિના ચીલે ચાલવાની ફરજ
પડશે. કારણ કે, ગીતની પરંપરામાં ન આવ્યા હોય એવા અનેક સોરઠી
શબ્દો આ કવિની કલમે નહું જ ભાવજગત સર્જે છે. રમેશે સોરઠી તળપદા
પરિવેશનો લીલોછિભૂ પરિસર યોજ્ઞને ગુજરાતી કાવ્યરસિકેને રીતસરના
રસતરબતર કરી દીધાં છે. અંતમાં સાઈ મકરનદના શબ્દો ટાંકું છું :

“રમેશ ગુજરાત પર અમૃતમેઘ બની વરસ્યો છે, વિદ્યુત બની ચમક્યો
છે અને દુધિયા વાદળસમો વિહર્યો છે; અત્યંત કુમાશથી માંડી કોવત
સુધી તેની વાણી વિસ્તરી છે.”

ગીત કવિ : અનિલ જોશી

ઈ.સ. બારમી સદીથી શરૂ થયેલી ગુજરાતી સાહિત્યયાત્રામાં આજપર્યત જો કોઈ સાહિત્યસ્વરૂપ ટકી રહ્યું હોય તો તે છે - ઉર્મિકાવ્યો. નરસિંહ, મીરાં, દ્યારામ, નરસિંહરાવ દિવેટીયા, ન્હાનાલાલ, સુન્દરમ્ભ, ઉમાશંકર જોશી, મેધાશી, પ્રહૂલાદ પારેખ, રાજેન્દ્ર શાહ, નિરંજન ભગત, પ્રિયકાન્ત મહિયાર, જ્યંત પાઠક, રાવજી પટેલ, મહિલાલ, રમેશ પારેખ, અનિલ જોશી, હરીન્દ્ર દવે, સુરેશ દલાલ, જગદીશ જોશી, વિનોદ જોશી, કાનજી લાલપરિયા, મુકેશ જોશી - આદિ કવિઓએ આપણી ઉર્મિકાવ્યની પરંપરાને વધુ ઉજ્જવળ બનાવી છે એટલું જ નહીં પણ સમૃદ્ધિ પણ બક્ષી છે.

સ્વાતંત્ર્યોત્તર ગુજરાતી કવિતામાં રમેશ પારેખ અને અનિલ જોશી પાસેથી વીસમી સદીનાં ઉત્તમ ગીતો પ્રામ થયા છે. રમેશ પારેખનો ઉલ્લેખ એટલા માટે કરવો ઘટે કે, અનિલ જોશીની માફક આ કવિએ પણ ભાવસંવેદન, રચનારીતિ, લયવિન્યાસ - પરત્વે નિત નવા સ્થિત્યંતરો રચ્યાં છે. આ બન્ને કવિઓને 'લયના કામાતૂર રાજવીઓ' કે 'લયના કામણગારા કવિઓ' કહ્યાં છે. આ ઊભય કવિઓએ પરંપરાથી ફિટાઈને ગીત કેને કંઈક અનોખા મુકામો ખડા કર્યા છે; એટલું જ નહીં પણ ગીત સ્વરૂપને લોકપ્રિયતા બક્ષી છે.

૬૩

ગીત કવિ : અનિલ જોશી

અનિલ જોશી પાસેથી ઈ.સ. ૧૯૭૦માં 'કદાચ' અને ઈ.સ. ૧૯૮૧માં 'બરફનાં પંખી' જેવા બે કાવ્યસંગ્રહો આપ્યાં છે. બન્ને કાવ્યસંગ્રહમાં લગભગ ૭૫ જેટલી ગીતરચનાઓ આપીને અનિલજોશી એક ઉત્તમ ગીતકવિ તરીકેની ખ્યાતિ પામ્યાં છે. આ કવિની ગીતરચનાઓમાં એક નવો જ અને તાજગીભર્યો ઉઘાડ અનોખા પરિમાળો સર્જે છે.

અનિલ જોશીની ગીતરચનાઓમાં પોતીકી મધ્યમઘતી સુવાસ અનુભવાય છે - જે અપૂર્વ છે. અનિલ જોશીની ગીતકવિતાનો લય, રાગ, ઢાળ, શબ્દ, સંગીત, અભિવ્યક્તિની તરેહ, વિષય, ભાવાનુભૂતિ - આદિ સંદર્ભે નવ્ય આવિભાવો, નવી વિચારણા અને નવી દિશાઓ ઘણી ધ્યાનાર્થ બને છે. આ કવિ એક બાજુ પરંપરા સાથે અનુસંધાન જાળવી રાખે છે, તો આધુનિકતા સાથે પણ અનુસંધાન તાગવા મથે છે. અનિલ જોશીનાં ગીતોમાં પોતાના આત્મદર્શનથી છેક માનવમનના ભીતરના આંતરદર્શન સુધીનો વ્યાપ વિસ્તરે છે.

અનિલ જોશી પાસેથી ગીતસ્વરૂપ ઉપરાંત કાવ્યના ઘણાં સાહિત્યસ્વરૂપો પ્રામ થાય છે પણ એમની ખરી કવિપ્રતિભાના દર્શન તો થાય છે એમનાં ગીતોમાં જ.

'કન્યાવિદાય' અનિલજોશીની પ્રથિતયશ ગીતરચના છે. ગુજરાતી કવિતામાં ઉત્તમ ગીતોની પસંદગી કરવી હોય તો તેમાં 'કન્યાવિદાય' શિરોમણી સ્થાનનું અધિકારી બને તેવું અદ્ભુત કવિકર્મનો નમૂનો છે. આ ગીતમાં આવતો ઉત્કૃષ્ટ લક્ષણાવ્યાપાર તો અનન્ય છે.

૬૪

કાચ્યાનુશીલન

ભાવ અને લયની બાબતમાં તો આ ગીત ગીતકવિતામાં ઉત્તમ ઉન્મેષ છે. અહીં કવિએ કન્યાના અને એમના સ્વજનોના મનોગતભાવોને ઘણી કુશળતાથી આલેખ્યા છે. આપણી લોકપરંપરાને નજરમાં રાખી બિલકુલ સહજતાથી લખાયેલું આ ગીત એની પ્રથમ પંક્તિના પ્રથમ શબ્દથી માંડીને અંતિમ પંક્તિના અંતિમ શબ્દ સુધી ભાવકને જકડી રાખે તેવું અદ્ભુત કવિકર્મ અનિલ જોશીએ રચ્યું છે. અનિલ જોશીએ લગ્નપ્રસંગમાં આવતા અંતિમ પ્રસંગ ‘કન્યાવિદાય’ ને અહીં કેન્દ્ર રાખ્યો છે. અહીં કવિએ કન્યાના મનોગતભાવોને અદ્ભુત રીતે આલેખ્યાં છે. જુઓ પ્રથમ પંક્તિ :

“સમી સાંજનો હોલ ટખૂકો જાન ઊઘલતી મ્હાલે,
કેસરિયાળો સાફો ઘરનું ફળિયું લઈને ચાલે.”

અહીં કવિએ ‘વર’ અને ‘કન્યા’ માટે ‘કેસરિયાળો સાફો’ અને ‘ઘરનું ફળિયું’ જેવો શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે. અહીં કેસરિયાળા સાફામાં વરની ઉલ્લાસિતા અને આનંદોર્મિને કવિએ પ્રગટાવી છે, તો ‘ઘરનું ફળિયું’માં ફળિયાની ઉલ્લાસિતા, રંગદર્શિતા, એની જીવંતતા, દીકરીના લગ્ન તથા ચોમેર વ્યાપેલો ખાલીપો કવિએ અનેરા કવિકર્મથી પ્રગટાવ્યો છે. ‘ઘરચોળું’ પહેરીને બેઠેલી કન્યાના સંકુલ મનોભાવને આ કવિએ બરાબર પકીને કલાત્મક રીતે આલેખ્યા છે. કવિ કન્યાના મનોજગતને ભાવક સમક્ષ ખુલ્લુ મૂક્તાં કહે છે :

“પાદર બેસી ફફડી ઊઠી ઘરચોળાની ભાત,
ડૂસાકે ડૂસાકે હડસેલાતી બાળપણાની વાત.”

અહીં ‘પાદર બેસી ફફડી ઊઠી ઘરચોળાની ભાત’માં કાંઈ ઘરચોળું ફફડી

ગીત કવિ : અનિલ જોશી

ઉઠતું નથી. અહીં ઘરચોળું પહેરીને બેઠેલી દીકરીનું હૈયું ફફડી ઊઠ્યું છે. જ્યાં આખું બાળપણ વીત્યું એવું પિતાનું આંગણું છોડતા કન્યાનું હૈયું ફફડી ઊઠ્યું છે. એને નવા જ પરિવાર વચ્ચે જવાનું છે ત્યાં કઈ રીતે પોતે રહી શકશે? એ જ્યાલથી જ એ ફફડી ઊઠી છે. અનિલ જોશીએ કન્યાના ચિત્તમાં ઊભી થયેલી ફડકને ઘરચોળાની ભાતથી સાદ્ય કરી છે, એ જ કવિની ચમત્કૃતિ ગણાવી શકાય. અનિલ જોશીનું ખરું કવિત્વ તો આ પંક્તિઓમાં જુઓ :

“જાન વળાવી પાછો વળતો દીવડો થરથર કંપે,
ખડકી પાસો ઊભો રહીને અજવાળાનો જંખે.”

અહીં અંધકાર વ્યાખ્યો છે પણ એ પ્રકાશની અનુપરિસ્થિતિનો નહીં પણ ખાતીપણાનો છે. દીવાને અજવાળાની શી જરૂર? દીકરીના કલબલાટથી ઘરમાં, ફળિયામાં જે અજવાશ હતો ત્યાં આજે અંધકાર-શૂન્યાવકાશ સર્જયો છે તેનું કવિએ હૂબહૂ આલેખન કર્યું છે. અનિલ જોશીએ અહીં કન્યાની, એના પરિવારની આંતર-બાધ અનુભૂતિને દશ્યાત્મક કલ્પનો દ્વારા સાદ્ય કરાવીને એક અનોખા કવિકર્મનો પરિચય આખ્યો છે.

‘બીકના બતાવો’ - અનિલ જોશીની યશોદાયી ગીતરચના છે. ભયને ઓળંગીને નિર્ભય બનેલી અવસ્થાનું આલેખન કરતું આ ગીત ઘણું જ આસ્વાદ બન્યું છે. જીવનને જીવાનો અને જીવન અંગેનો કવિનો અભિગમ નોખો ને નિરાળો છે. જીવન એટલે શું? જીવન કઈ રીતે જીવવું? વગેરેનો પ્રત્યુત્તર આ કવિએ જરાપણ બોલકા બન્યા વિના આવ્યો છે. માણસ એકવાર ભયની-ડરની અવસ્થાને એકવાર ઓળંગી જાય

કાચ્યાનુશીલન

પદ્ધી એ એવી સ્વસ્થતા ધારણ કરી લે કે, એને કોઈપણ પ્રકારનો ભય રહેતો નથી. જેની પાસે કોઈ સમૃદ્ધિ હોય તેને લૂંટાઈ જવાનો ડર લાગે. જેમની પાસે કોઈ વૈભવ જ નથી એને તે વળી ડરનું શું કારણ? અહીં કવિએ પ્રતીકાત્મક રીતે આ વાતને કલાત્મક રીતે કથી છે જે હુદા પણ બને છે. કવિ કહે છે :

“મારી કોઈ ડાળખીમાં પાંડાં નથી
મને પાનખરની બીક ના બતાવો!”

જે ડાળીમાં પણ જ નથી તેને વસ્તંત કે પાનખર આવવાથી-જવાથી કોઈ ફેર પડતો નથી. કવિએ અહીં નિર્ભયતાને કલાત્મકરૂપ બક્ષું છે. આ કવિ તો ડરને વધુ ભયાવહ બનાવ્યા વિના ભયને દૂર કરવા મથે છે. કવિની માત્ર પણ-ડાળખી મર્યાદિત તો નથી જ. કવિને તો અભિપ્રેત છે માનવજીવન. માનવીય સંવેદનાઓ. હા, ક્ષણભર કંઈક ઓછપ લાગે એવી અનુભૂતિ થાય એ સ્વાભાવિક છે. જુઓ કવિ કહે છે તેમ -

“પંખી સહિત હવા ચાતરીને જાય
એવું આષાઢી દિવસોમાં લાગે
અંબાનું સાવ ભલે લાકડું કહેવાઉ
પણ મારામાં જાડ હજ જાગે
માળામાં ગોઠવેલી સણી હું નથી
મને વીજળીની બીક ના બતાવો!”

પાનખર ભલે આવી જાય પણ એનાથી કાંઈ બધું જ અસ્તિત્વ હણાય જાય એવું નથી. કવિ કહે છે કે, ‘મારામાં જાડ હજ જાગે’ હજુએ આંતરચેતના

ગીત કવિ : અનિલ જોશી

તો જીવંત છે. માણસની ઘણી ઇન્દ્રિયો ધીમે ધીમે ઓજલ બનવા લાગે છતાં, આપણું સંપૂર્ણ જીવન પૂર્ણ થઈ જતું નથી. ભલે નાની સરખી કીડીનો ભાર જીલી શકાય એમ નથી છતાં, આંતરવૈભવ તો છલોછલ છે. બાધ્યસ્થિતિથી આંતરચેતનામાં કોઈ ફર્ક પડે નહીં.

ભાવ, ભાષા, લય અને ચિંતનને કારણે આ ગીત ઘણું આસ્વાદક્ષમ બન્યું છે. ભયને ઓળંગને નિર્ભય બનેલી અવસ્થાનું ‘બીકના બતાવો’ ગીત આંતરવૈભવના અસ્તિત્વનું ગીત છે. સુરેશ દલાલ આ અંગે નોંધે છે :

“આ કાચ્યમાં સ્વસ્થતા છે, વેદનાને અતિક્રમ ગયાની.
અને છતાંયે જો શબ્દો પર સ્ટેથોસ્કોપ મૂકો તો વેદનાનો
ગુમ ધબકાર સંભળાયા કરે.”

‘બરફનાં પંખી’ અનિલ જોશીની જ નહીં પણ સમગ્ર ગુજરાતી કવિતામાં લોકપ્રિય બનેલી ગીતરચના છે. અહીં કવિએ માનવભાવોના આલેખન માટે પ્રકૃતિ પાસેથી ધાર્યું કામ કરાવ્યું છે. કવિને ‘પંખી’ ગમે છે. પંખીના ‘ટહૂકા’નું આકર્ષણ છે. એના ટહૂકે ટહૂકે પીગળવું એક અદ્ભુત અનુભવલીલા છે. કવિને મન કલાકૃતિ એટલે ટહૂકે ટહૂકે પીગળવા જેવી ઘટના. કવિએ અહીં સર્જનમાં ‘બિન અંગતતા’ના ઘ્યાલને કલાત્મક રીતે રજૂ કર્યો છે. કવિ અહીં સર્જન પ્રક્રિયાને પંખીના ટહૂકા સાથે સરખાવે છે. ‘પીગળવું’ એ બરફનો સ્વભાવ છે જ્યારે ‘ટહૂકવું’ એ પંખીનો સ્વભાવ છે. અનિલ જોશીએ અહીં સવાર, બપોર, સાંજ એમ વિવિધ સમયના પરિમાળોના સંદર્ભે પંખીની અવસ્થા વર્ણવી છે :

કાચ્યાનુશીલન

“અમે બરફનાં પંખી રે ભાઈ, ટહુકે ટહુકે પીગળ્યા
લૂમાં તરતો ઘોર ઉનાળો
અમે ઉધાડે ડિલે
ઓગળતી કાયાનાં ટીપાં
કમળપાંદડી જીલે
ખરતા પીછે પડછાતી બાપોર મૂકીને નીકળ્યા!
અમે બરફનાં પંખી રે ભાઈ, ટહુકે ટહુકે પીગળ્યા.”

અનિલ જોશીએ અહીં બરફનાં પંખીના પ્રતીક દ્વારા બિનઅંગતતાને સૂચવી છે. સ્વાનુભવ વિના તો કશું લખી જ ન શકાય પણ કવિતામાં એ સ્વાનુભવ અદશ્ય-ઓગળીને આવવો જોઈએ. ઓગળવું એટલે જ પીગળવું. ‘સ્વ’નું સંપૂર્ણ રૂપાંતર થાય તો જ એક ઉત્તમ કલાકૃતિનું સર્જન થાય. કવિ કહે છે તેમ આ અનુભવ પણી આંતરનો હોય કે બાધ્યનો. ઉધાડા ડિલે બેસી જવું, કોઈ પણ ઢાંકપિછોડા વિના આ સર્જન કરવાનું હોય છે. કવિ તો ‘જલકમલવત્ત’ કહીને કમળના પણ્ઠો તળાવમાં - પાણી વચ્ચે રહેવા છતાં પાણીથી અલગ રહી તરી શકે એવું સર્જન થવું જોઈએ. કલાસર્જન સાધના વિના, તપ વિના થઈ શકે નહીં, તેનો નિર્દેશ અનિલ જોશીએ બરફનાં પંખી, ઘોર ઉનાળો, લૂ, કમળપાંદડી, લીલા-સૂકા જંગલ, નભ, કોયલ-આદિ પ્રતીક-કલ્પન દ્વારા અનોખું કવિકર્મ બજાવ્યું છે. આ ગીત સમગ્ર ગુજરાતી કવિતામાં અનન્ય સ્થાન ધરાવે છે એવું કહેવું અત્યુક્તિસભર તો નહીં જ ગણાય.

‘પારણાં’ ગીતમાં અનિલ જોશીએ ગ્રામજીવનનું વાસ્તવિક

ગીત કવિ : અનિલ જોશી

શબ્દચિત્ર આપણી સમક્ષ ખું કર્યું છે. અહીં ગઈકાલના ગામડાની પરિણીત નાયિકાના મનોજગતને તાદ્દશ રીતે આલેખી છે. કવિએ આપણી લોક પરંપરાના સંસ્કાર જીલીને, પરણીને સાસરે ગયેલી યુવતીઓના હેયાના ભાવોને વાચા આપવાનો સુંદર પ્રયત્ન કર્યો છે. એક બેજીવી નાયિકાના મનોજગતનો હૂબહૂ ચિતાર આપતા કવિ કહે છે :

“સત્તર દા’ડાની મુને લાંઘણ હતી
તો વળી પારણું, કરવાની જરી બેઢી. ‘!”
હજી કોળિયો ભરું તિયાં સાસુજી બોલ્યાં :
‘વો, ઢાકોરજી પહેલાં જમાડો
બે જીવસોતી મીં તો ઢાકોર જમાડ્યા
બોલ્યા કિચુડ કિચુડ પંડ્યનાં કમાડો.’

અહીં કવિએ આપણી સંયુક્ત કુટુંબપ્રથામાં વહુની વાસ્તવિક દશાનું સુંદર શબ્દચિત્ર દોર્યું છે. સત્તર સત્તર દિવસથી એક બે જીવી નાયિકા ભૂખી હોય છતાં એણો સાસુ, સસરા, નણાંદ, પતિ-સૌની અપેક્ષાઓ સંતોષવા સદા તત્પર રહેવું પડે. કવિએ નાયિકાની સૂક્ષ્મવેદનાને આલેખવા આપણી લોકસંસ્કૃતિનો સહયોગ લઈને સુંદર ગીત રચ્યું છે.

તો ‘છાંટો’ ગીતમાં કવિએ પ્રણયની મીઠી મુંજવણ અને વેદનાને કુશળતાથી આલેખી છે. પ્રણયાનુભૂતિનો પ્રથમ સંસ્પર્શ અનુભવતી નાયિકાના મનોગતને આલેખતા કવિ કહે છે :

“પેલ્વા વર્સાંદનો છાંટો મુને વાગિયા
હું પાટો બંધાવાનો હાલી રે...”

કાવ્યાનુશીલન

હેંત હેંત લોહી મારું ઊંચું થિયું ને
જવને તો ચડી ગઈ ખાલી રે..."

લોકગીતની નાયિકાની જેમ આ ગીતની નાયિકા પણ પેલ્લા વરસાએનો છાંટો વાગતા પાટો બંધાવવા ચાલી નીકળે છે. અહીં નાયિકાની કોમળતા અનુભવવા જેવી છે. પહેલા વરસાએનો છાંટો વાગવાની કિયામાં મિલનની જંખના જાગત થાય છે. છાંટો વાગતાની સાથે જ નાયિકાની ભીતર લોહી વેંતવેંત ઉદ્ઘળવા લાગે છે ને જવને ખાલી ચડી જાય છે. આ ગીતમાં પણ કવિએ આપણા ગ્રામીણજીવનનો ચિતાર આપ્યો છે. લગ્ન પછી ટીકરા અને વહુ થોડી સ્વતંત્રતા મળે એ માટે સાસુ-સસરા જાત્રાએ નીકળે અથવા પોતાના સગાસંબંધીઓના ઘરે જતા હોય છે. અહીં નાયિકાને મળેલું એકાંત ક્ષણજીવી નીવડે છે. હજુ તો પિયુસાથે વહુ મન મળે ન મળે ત્યાં તો સાસુ-સસરા આવવાની નાયિકાને ભીતિ લાગે છે. આથી જ નાયિકા કહે છે :

“પિયુજી છાપરાનો બદલે જો આભ હોત
તો બંધાતી હોત હું ય વાદળી રે...
માણસ કરતા હું હોત મીઠાની ગાંગડી
તો છાંટો વાગ્યો કે જાત ઓગળી રે..."

અહીં પ્રણયાનુભૂતિમાં નાયિકા અદ્વૈતની જંખના સેવે છે તે ઘણી કળાત્મક બની છે. આખું ગીત ભાવાભિવ્યક્તિ અને લયહિલ્લોળને કારણે હૃદ બને છે.

‘ખાલી શકુંતલાની આંગળી’ મુંઘાવસ્થાની મીઠી મૂંજવણનું

૧૦૧

ગીત કવિ : અનિલ જોશી

ગીત છે. અહીં કવિએ ‘પવન’ના પ્રતીક દ્વારા કાવ્યનાયિકાના પિયુસા સ્વૈરવિહારીપણાનો નિર્દેશ કર્યો છે. આ કાવ્યનાયિકાને પ્રીતિનું કોઈ અભિમાન નથી. કવિએ કાવ્યની શરૂઆત ખૂબ અસરકારક રીતે કરી છે:

“કેમ સખી ચીંધવો પવનને રે હું તો ખાલી શકુંતલાની આંગળી”
ખાલી શકુંતલાની આંગળી એટલે દુષ્ટંતે આપેલી અંગૂઠી-મુદ્રા વિનાની આંગળી એવો સંદર્ભ અવશ્ય ખડો થાય. અહીં કવિને માત્ર એટલું જ અભિપ્રેત નથી. અહીં પોતે કોઈ શકુંતલા નથી કે કોઈ દુષ્ટંત એને મુદ્રિકા આપીને જતો રહ્યો! નાયિકા નાયકનું નામ આપવા તૈયાર નથી એની મીઠી મૂંજવણ જ કવિએ સલૂકાઈથી આલેખી છે. અહીં કવિએ ‘પવન’, ‘શકુંતલાની આંગળી’ જેવા પ્રતીકો ભાવકના હૃદયમાં વિસ્તરે એવી રીતે આલેખ્યો છે. ‘ગુલમહોર’ ના પ્રતીક દ્વારા પણ કવિ નાયિકાના મનોગતને ખુલ્લુ મૂકતાં કહે છે :

“ગૂકેલી ડાળખીનો લીલો વળાંક લઈ એવું તો મન ભરી ગાતો,
કાંઈ એવું તો વન ભરી ગાતો,

જંગલમાં ધોધમાર વરસે ગુલમહોર, ક્યાંક કાગડો થઈ ન જાય રાતો
આજ મારી ફૂકમાં એવો ઉમંગ સખી, સૂર થઈ ઊડી જાય વાંસળી
કેમ સખી ચીંધવો પવન રે હું તો ખાલી શકુંતલાની આંગળી.”
વન અને મન ઊભયને ભરી દેતો ગુલમહોર ધોધમાર વરસે એમ નાયિકાના હૈયામાં પ્રણય વર્ણ થઈ રહી છે. અહીં પ્રણયના પ્રથમ રોમાંચથી એવી તો હર્ષધીલી થઈ ગઈ છે કે જાણો કાગડોએ ગુલમહોરના રંગ જેવો

૧૦૨

કાચ્યાનુશીલન

થઈ ગયો છે.

‘મોરલો અધૂરો રહ્યો’ ગીતમાં ભગ્નહદયી નાયિકાની વેદનાને અનિલ જોશીએ કાવ્યમય આલેખી છે. આપણી લોકપરંપરામાંથી મળેલા લયમાં કવિએ નાયિકાના વેદનાને ‘મોરલો અધૂરો રહ્યો’ તું આવર્તન કરીને સુપેરે પ્રગટાવી છે :

“હું તો અંધારે મોર બેઠી ભરવા ને મોરલો અધૂરો રહ્યો.
નથી સોયમાંથી નીકળતો દોરો ને મોરલો અધૂરો રહ્યો.
પડી દોરામાં થોકબંધ ગાઠચું ને મોરલો અધૂરો રહ્યો.
હું તો ગુંચભર્યા દોરાનો ટગલોને મોરલો અધૂરો રહ્યો.”
આપણે ત્યાં ‘મોરલા’ ને પિયુનું પ્રતીક માનવામાં આવે છે, તો સોય-દોરાનું કલ્પન પણ ઘણું બંધબેસતું છે. અહીં કવિએ નાયિકાની દુંગાતી વેદનાને કાવ્યમય બનાવી છે.

‘જીણાં જીણાં’ ગીતમાં અનિલ જોશીએ કોડભરી નાયિકાના અધૂરાં ઓરતાની વાતને કલાત્મક રીતે આલેખી છે. અહીં કવિએ અધૂરા મનોરથોની વથાને વિવિધ પ્રતીક-કલ્પન દ્વારા આલેખી છે :

“જીણાં જીણાં રે અંકેથી અમને ચાળિયા
કાયા લોટ થઈને ઊડી
માયા તોય હજ ના છૂટી
દંબે સૂની મેડીને સૂનાં જાળિયાં.”
નાયિકાના જીવનમાં કોઈનું આગમન થયું પણ એ હજુ દૂર રહે છે.
ભગ્નપ્રશય દામ્પત્યમાં કોઈક હદ્યમાં ઊડો ઘા પાડ્યો છે. જાણે એની

ગીત કવિ : અનિલ જોશી

આખી કાયા લોટ બની ગઈ છે. જ્યારે ‘રીસાઈ જતી છોકરીનું ગીત’ માં કવિએ એક માતુની નાયિકાની ગર્વિલી મૂર્તિ સાંદર્થ કરી છે. આ નાયિકાને એકલતા વધુ ગમે છે. એ તો સ્પષ્ટ કહે છે :

“આઘ્યુંયે ગામ ભલે મેળામાં જાય હું તો
એકલી રહીશ મારા ઝેતરે
આઠમના મેળામાં ફરતા ચગડોળ સમા
માણસાની ભીડ મને છેતરે.”

આ નાયિકાને આઠમના મેળામાં ફરતા ચગડોળ સમા માણસની ભીડ પર વિશ્વાસ નથી એને તો એકલતા જ વાલી લાગે છે.

‘દરિયાનાં ગીત નથી ગાવા’ જેવા ગીતરચના તો તેના ભાવ અને લયને કારણે ઘણી લોકપ્રિય બની છે. આ ગીત પ્રશયમસ્તીનું જ ગીત છે. આ ગીતની નાયિકા માટે તો એનો સાજન જ સર્વેસર્વા છે. આથી જ તે અન્ય કોઈના ગીત ગાવાને બદલે માત્ર પોતાના પિયુનું જ સ્મરણ કરતા કહે છે :

“દરિયાનાં ગીત નથી ગાવાં
દરિયો તો મારા સાજનની આંખ જોયું ટીયું.”

ભાવાભિવ્યક્તિની દસ્તિએ પણ આ ગીત ઘણું જ હવ્ય બન્યું છે. ગીતમાં રહેલું લાલિત્ય અને માધુર્ય ભાવકને મંત્રમુગ્ધ બનાવે છે. કવિતામાં ગોપવીને કહેલું એક કલા છે. અહીં ગીતનાયિકાના મનોગતભાવને અનિલ જોશીએ બહુ સલ્લુકાઈથી આલેખ્યા છે.

અનિલ જોશીએ આપણી પરંપરાનો સધિયારો લઈને કવિતા

કાચ્યાનુશીલન

આપીને જે લોકપ્રિયતા મેળવી છે એટલી જ લોકપ્રિયતા કવિને કવિતામાં આધુનિકતા પ્રગટાવવામાં પણ મળે છે. એમ કહી શકાય કે, અનિલ જોશી પરંપરા સાથે અનુસંધાન જગ્યાવીને આધુનિકતાના આવિભાવો પણ કવિતામાં એટલી જ સાહજિકતાથી પ્રગટાવે છે. આધુનિક માનવજીવનની અસંગતિઓ, માનવીની લાચારી, વિશ્વિન્દતા આદિ માનવચ્ચાને આ કવિ બહુ સહજતાથી આલેખે છે. અનુગાંધીયુગના કવિઓ કરતા આ કવિ ઘણાં જુદા પડે છે. કવિનો રોમેન્ટિક, રંગદર્શી મિજાજ હોવા છતાં આ કવિ આધુનિક માનવીની વેદના, વિખાદ, અસંગતિ, જીવનમૂલ્યો આદિને પણ કુશળતાથી પ્રયોજે છે.

‘તુલસીનું પાંદડું’ ગીતરચના અનિલ જોશીની ઘણી લોકપ્રિય બનેલી કૃતિ છે. અહીં કવિએ આધુનિક માનવીના જીવનની અસંગતિઓ અને મૂલ્યધારની વેદનાને પ્રતીકાત્મક રીતે આલેખી છે.

‘મેં તો તુલસીનું પાંદડું બિયરમાં નાખી પીધું.’

‘તુલસી’ આપણી આસ્થાનું કેન્દ્ર છે. જ્યારે ‘બિયર’માં પાશ્વાત્ય સંસ્કૃતિનો ભૌતિકવાદ પ્રગટ થાય છે. આજનો માણસ ઘણીવાર જાણ્યે-અજાણ્યે બેહુદું વર્તન કરે છે. એમનું વર્તન ક્યારેક તો વિકૃતિની હદ વટાવી દે તેવું હોય છે. આવા માણસને ધર્મ કે ઈશ્વરમાં આસ્થા રહી નથી. અહીં કવિએ માણસની વિકૃતિને વંગાર્થમાં પ્રગટાવી છે. કવિ તો કહે છે :

“મેં તો વેશ્યાના હાથને સીતાનું છૂંદણું દીધું,
મેં તો તુલસીનું પાંદડું બિયરમાં નાખીને પીધું.”

અહીં ‘વેશ્યા’ના હાથમાં ‘સીતા’નું છૂંદણું દીધાના કલ્પનની વંજના

ગીત કવિ : અનિલ જોશી

આજના આધુનિક માનવીની મૂલ્યધારની અસંગતિઓને સૂચવે છે. આજનો માણસ આપણી પવિત્ર આસ્થા એવી તુલસીના પાંદડાને પણ બિયરમાં નાખીને પીવાની કુચેટા કરે છે. ભાવાભિવ્યક્તિ અને લયવૈવિધ્યની દસ્તિએ આ ગીત ઘણું નોંધનીય બન્યું છે -

‘આડી બિલાડી એક ઉતરી’ ગીતમાં પણ કવિએ આજના માણસનો માત્ર ભૌતિકવાદી અભિગમ કેવો સ્વકેન્દ્રી બની ગયો છે તેનો વંગ રજૂ કર્યો છે. અહીં અનિલ જોશીએ આધુનિક રીતિનો સબળ પ્રયોગ કરીને માનવીની મલિનવૃત્તિઓને કળાત્મક રીતે આલેખી છે.

“કોઈ હિ નાહીં ને ભાઈ નોકરીએ ચાલ્યા
ને આડી બિલાડી એક ઉતરી.
મારગમાં મોગરાનું ઊઘડેલું ફૂલ જોઈ
લેંઘામાં રામ રહ્યા મૂતરી.”

અહીં કવિ જરા વધુ બોલકા બન્યા હોય એવી અનુભૂતિ ચોક્કસ થાય છતાં, કવિએ વાસ્તવિકતાનું આલેખન સુંદર રીતે કર્યું છે. એમાં બે મત નથી. ‘રામ’ એક પનીક્રિતા હતાં જ્યારે આજનો માણસ રસ્તામાં કુમળી ફૂલ જેવી ઊઘડેલી છોકરીને જોઈને કામાતૂર બની જાય છે. આજનો માણસ વાસનાનો કીડો બની ગયો છે તેનું વંજનાસભર આલેખન ઘણું આસ્વાદ બન્યું છે. આજનો માણસ કેવો દંભી બની ગયો છે? ધર્મશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, મૂલ્યો આદિની આ જાડી ચામડીના માણસને કોઈ અસર થતી નથી. પોતે સંસ્કારી હોવાનો દંભ કરે છે ભાગેહુવૃત્તિને તાકતા કહે છે :

કાચ્યાનુશીલન

“ચીકુની છાલ જેવી ચામડી ઓઢીને
અમે છટકીને આમતોમ ભાગતા,
કામગરા માણસના ટોળામાં ચર્ચાતી.
નવરાની વાત સમા લાગતા.”

અહીં કવિએ માનવ જે ભાગેડવૃત્તિમાં રાચે છે, જે નગનતામાં રાચે છે એનો વંગ ઘણો અસરકારક રીતે આલેખ્યો છે.

‘કાચ્યો કુંવારો એક છોકરો’ રોમેન્ટિક મિજાજનું લાગતા આ ગીતમાં અનિલ જોશીએ કાણવત્તુ જીવનની વાતને આલેખ્યી છે.

“એ કાચ્યો કુંવારો એક છોકરો હતો ને એક છોકરી હતી
ને વાત ચાલી એવી તો ભાઈ ચાલી!
એ દરિયા ઉપર ઓલ્યા સમર્ધિ જેમ સાત મચ્છર ઊડ્યા.
ને જાત મહાલી એવી તો ભાઈ મહાલી!
એ કાચ્યો કુંવારો એક”

માણસ સમર્ધિઓની જેમ જીવનજીવાની ભાન્તિમાં જીવે છે પણ એનું જીવન તો મચ્છર જેવું છે. ક્ષૂદ્ર જંતુ જેવું છે. અહીં કવિએ બાલ્ય, યૌવન, વૃદ્ધાવસ્થા અને મૃત્યુની ઘટનાનો સંકેત પણ આપ્યો છે. અહીં અનિલ જોશીએ માનવીના સમગ્ર જીવનની અસંગતિ, નિરર્થકતા, વંધ્યતા - આદિને કળાત્મક રીતે આલેખ્યી છે.

‘વારતા’ રચનામાં કવિએ આધુનિક માનવીની વિસંગતિ અને વિષાદને સાદાઈથી આલેખ્યો છે. માણસના ‘હોવાની’ અસ્તિત્વની વાતને આલેખતા કવિ કહે છે :

૧૦૬

ગીત કવિ : અનિલ જોશી

“જીવન તો કુંગા મહીં સ્થિર થયેલી ફૂંક,
કુંગાં ફૂટતા વાય રે ભળી જાય થે મૂક
ધુમસ જેવી વારતાનો ધુમસ જેવા લોક
આગળ પાછળ કંઈ નથી આ સૂના ઘરને ચોક
વારતા નો ધુમસ જેવા લોક”

માનવ જીવન એટલે શું? કુંગામાં ભરેલી હવા જેમ કુંગાં ફૂટી જતા પવનમાં ભળી જાય છે એમ માણસનું જીવન એનો પ્રાણ નીકળતા પંચતત્ત્વમાં ભળી જાય છે. કવિએ માણસના આવા કાણભંગુર જીવનને ‘જાકળ’ જેવું કહ્યું છે. કવિએ અહીં ‘જાકળ’ના પ્રતીક દ્વારા માનવજીવનની કાણભંગુરતાને પ્રગટાવી છે.

અનિલ જોશીએ આધુનિક માનવીની હતાશા, નિરાશા, વિશ્ચિન્નતા, વિષાદ, એકલતા - આદિ ભાવોને ગીતકવિતામાં કુશળતાથી આલેખ્યાં છે. તેમણે કેટલાંક ઉત્તમ ગીતો આપીને ગુજરાતી કવિતાઓને ધન્ય બનાવી છે. એમા બે મત નથી.

□ □ □

૧૦૮

સામ્રત ગુજરાતી ગજલની ગતિવિધિઓ

સામ્રત ગુજરાતી ગજલ વિશે વાત કરતાં પહેલાં મારે થોડી ગુજરાતી સાહિત્યની વાત કરવી છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય અને અવર્ચિન ગુજરાતી સાહિત્ય એવા બે વિભાગ પાડવામાં આવ્યાં છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિશેષતા એ છે કે, તેના પદ, ફાળુ, બારમાસી, પ્રબંધ, રાસ, રાસો, આખ્યાન, પદ્યવાર્તા, છપા - આદિ સાહિત્યસ્વરૂપો ગુજરાતની કે ભારતવર્ષની ભૂમિની પેદાશ છે. જ્યારે અવર્ચિન ગુજરાતી સાહિત્ય સ્વરૂપના નાટક, નવલકથા, નિબંધ, ટૂંકીવાર્તા, સૉનેટ, કરુણપ્રશસ્તિ, પત્ર, ડાયરી, આત્મકથા, એકાંકી આદિ સાહિત્ય સ્વરૂપો પાશ્ચાત્ય દેશોની ભૂમિ પરથી ભારતીય ગુજરાત ભૂમિ ઉપર અવતરિત થયાં છે.

ગજલ સાહિત્ય સ્વરૂપનું એથી જુદું છે. મૂળ અરબસ્તાનમાંથી આ સાહિત્યસ્વરૂપ ગુજરાતીમાં પ્રવેશે છે. ગજલ અરબી, ફારસી અને અંતે ઉર્દૂભાષાની આંગળી પક્કિને ગુજરાતીમાં પ્રવેશે છે. મૂળ ફારસી સ્વરૂપ 'કસીદા' માંથી ગજલનો ઉર્દૂભવ થયો મનાય છે. 'કસીદા' એટલે 'પ્રશસ્તિ કાવ્ય'. કાળકર્મે 'કસીદા'નું સ્વરૂપ ગજલસ્વરૂપે જન્મે છે. એવું

આપણા ગજલ જાણકારો માને છે. 'ગજલ' એટલે 'પ્રિયતમા સાથે થતો પ્રેમલાપ' કે 'સ્ત્રી સાથેના સંવનનની વાણી'. પ્રિયતમા સાથે એકાંતમાં થતી ગુઝેતેગુ. પરંતુ આજે ગજલ એક જ વિષય મર્યાદિત રહી નથી.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગજલ એના શરૂઆતના તબક્કે થોડી અસ્પૃષ્ટ રહી હોય એવું લાગે છે. 'ગજલ'ના સ્વરૂપ વિશે આ તબક્કે ખાસ કોઈ વિચારણા થઈ નથી. આ સ્વરૂપ વિશે ગજલના પ્રથમ તબક્કામાં ગજલ વિશે ખાસ વિચારાયું નથી; તેની પાછળ આપણી ગજલ પ્રત્યેની સૂગ પણ જવાબદાર છે. એક વાત તો આપણે સ્વીકારવી જોઈએ કે, ગજલને આપણે ત્યાં મુશાયરા મર્યાદિત ગણીને કે સર્સી શાખાવલી ગણીને આપણે ગુજરાતી ગજલને ચોક્કસ નુકસાન કર્યું છે. ઇતાં, ગુજરાતી ગજલકારોએ કશો મોહ રાખ્યા વિના ગજલો લખી છે તે ધન્યવાદને પાત્ર છે. છેલ્લાં બે-ત્રાણ દાયકામાં ગજલ સ્વરૂપ વિશે સુંદર વિચારણા થઈ છે. જ્યાંત વ્યાસે 'ગજલ: શિલ્પ અને સર્જન', ડૉ. કાદરીએ 'ગજલ', ડૉ. એસ. એસ. રાહીએ 'ગજલ સંજ્ઞા અને સંપ્રદાય', ડૉ. ભગવતીકુમાર શર્માએ 'ગજલનો કરીએ ગુલાલ', અમૃત ઘાયલે 'ગજલ : કલા અને કસબ', ડૉ. મેરુ વાઢેણે 'ગુજરાતી ગજલ', આ ઉપરાંત ચિન્નુ મોદી, ડૉ. મહિલાલ પટેલ, ડૉ. રહીશ મનિઆર - આદિ વિધાનોએ ગજલની સ્વરૂપગત વિશેષતાઓની ચર્ચાઓ કરી છે. ગજલના ઉદ્દેશ્વ વિકાસથી માંડીને ગુજરાતીમાં ગજલનું અવતરણ, ગજલમાં કાફિયા-રદીફ, છંદ, શે'ર, મત્લા-મક્તા, પ્રતીક, કલ્પન, પુરાકલ્પન, આધુનિકતા - આદિની વિશાદ છણાવટ બને છે. આજે ગુજરાતી ગજલ એની ચરમસીમાએ

કાચ્યાનુશીલન

લોકપ્રિય બને છે. આજે ગુજરાતી સાહિત્યના મેગેઝિનોમાં ગજલ મોટોભાગ રોકે છે. જે કાવ્યસંગ્રહો પ્રગટ થાય છે તેમાંથે ગજલો આવે જ. કવિસંમેલનોમાં ગજલો વિશેષ દાદ મેળવે છે એ જ એની લોકપ્રિયતા સૂચવે છે. આજે ગજલ માત્ર મુશાયરો મયાર્દિત રહી નથી. સામ્રાત ગુજરાતી કવિતામાં ગજલે નિત નવાં આયામો રચ્યાં છે. આજે ગજલ માત્ર ઈશ્ચક હકીકે કે ઈશ્ચક મિજાજે પૂરતી મયાર્દિત ન રહેતાં એમાં અનેક નવાં વિષયો પ્રવેશે છે. સામ્રાતકણમાં ગજલ ઘણી લોકપ્રિય બની છે. આ લેખ નિમિત્તે મેં કાફિયા-રદીફિ, છંદ, ભાષાકર્મ, પ્રતીક, કલ્યન, પુરાકલ્યન, આધુનિકતા જેવાં તત્ત્વોને જોવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

ગજલનું મુખ્ય અંગ છે - કાફિયા. ગજલમાં રદીફ ન હોય તો ચાલે પણ કાફિયા વિના ગજલ સંભવી શકે નહીં. કાફિયા શબ્દની ઉત્પત્તિ અરબી ભાષાના ‘કફૂ’ શબ્દ ઉપરથી થઈ છે. તેનો અર્થ ‘જવા માટે તૈયાર’ એવો થાય છે. ફિરાક ગોરખપુરી કાફિયાની સમજૂતી આપતા કહે છે, -

“ગજલના શે’રોમાં અંતમાં જે અંત્યાનુપ્રાસયુક્ત શબ્દ આવે છે તેને કાફિયા કહેવામાં આવે છે.”

કાફિયા માટે એક બાબત ખૂબ અનિવાર્ય છે તે એ કે, કાફિયા અનાયાસે આવવા જોઈએ, તો જ એ ગજલનું, એના પ્રત્યેક શે’રનું સૌન્દર્ય ખીલી શકે. ખરાં અર્થમાં કાફિયા એ ગજલકારની કવિપ્રતિભા છે, કાફિયા દ્વારા જ કવિની ગજલસૂઝ-ગજલપ્રતિભાના દર્શન થાય છે.

સામ્રાત ગજલકારો કાફિયા પાસેથી પોતીકી રીતે કામ કઢવે છે. આદિલ મન્સૂરી, બરકત વિરાણી, મનોજ ખંડેરિયા, શ્યામ સાધુ,

સામ્રાત ગુજરાતી ગજલની ગતિવિધિઓ

ચિનુ મોદી, રાજેન્દ્ર શુક્લ, ભગવતીકુમાર શર્મા, નયન દેસાઈ - આદિ ગજલકારો કાફિયા દ્વારા ગજલ સૌન્દર્યને અભૂતપૂર્વ રીતે ચિત્રિત કરે છે. મનોજ ખંડેરિયાની અનેક ગજલોના કાફિયામાં ભાવબોધ અને અર્થબોધ અસરકારક રીતે ગુંથાઈ આવે છે. જુઓ મનોજનો એક અસરકારક શે’ર:

“કવિતા તો છે કેસર વાલમા
ઘોળો સોનાવાટકડીમાં.”

તો મનોજ ખંડેરિયાની પ્રથિતયશ ગજલ ‘વરસોનાં વરસ લાગે’માં ‘તોડવા’, ‘છોડવા’, ‘ફોડવા’, ‘ખોડવા’, ‘દોડવા’, ‘જોડવા’ - જેવા કાફિયા અર્થબોધની સાથે ભાવબોધ કરાવી અનોખા પરિમાણ સર્જે છે. કાફિયાનું અભૂતપૂર્વ આયોજન મનોજની પોતીકી પ્રતિભાનું પરિચાયક બની રહે છે. કહીએ કે, મનોજ ખંડેરિયાએ ગુજરાતી ગજલમાં પ્રાણવાયુ ફૂંકવાનું કામ કર્યું છે. એમના માટે તો -

“નથી દ્વાર કે દોસ્ત મારી દે તાણું
કવિતા તો છલકાતું વરસાદી નાણું.”

અહીં ‘તાણું’, ‘નાણું’. ‘થાણું’, ‘વાણું’ - જેવા કાફિયા અર્થગત સૌન્દર્યની સાથે ભાવગત સૌન્દર્ય પણ રહે છે.

તો નયન દેસાઈની ‘હાં રે હાં ભાઈ’ ગજલમાં કાફિયા-રદીફિની અટપટી અને અનનતી રજૂઆત ઘણી થાનાઈ બને છે :

“ધાતી સોંસરવું સરકે કીરીનું નઘરું હાં રે હાં ભાઈ!,
પડે પથ્થર જેવાને પડછાયો ગભરું હાં રે હાં ભાઈ!”

આદિલ મન્સૂરી સાચા અર્થમાં આધુનિક ગજલકાર છે. એમની ‘જ્યારે

કાચ્યાનુશીલન

પ્રણયની જગમાં...' ગજલ તો ખૂબ જ લોકપ્રિય બની છે. આ ગજલકાર પ્રણયની વાતને પોતીકા અંદાજમાં રજૂ કરે છે. આ ગજલના પાંચેય શે'ર:

“જ્યારે પ્રણયની જગમાં શરૂઆત થઈ હશે,
ત્યારે પ્રથમ ગજલની રજૂઆત થઈ હશે,
પહેલા પવનમાં ક્યારે હતી આટલી મહેક,
રસ્તામાં તારી સાથે મુલાકાત થઈ હશે.”

અહીં ‘શરૂઆત’, ‘રજૂઆત’, ‘મુલાકાત’, ‘રાત’, ‘વાત’ જેવા કાફિયા ગજલમાં નવો આયામ રચે છે.

ખલીલ ધનતેજવી એક ઉભરતા ગજલકાર છે. એમની કાફિયાની રજૂઆત, શૈલી ખૂબ જ ધારદાર ને ચોટદાર હોય છે. એમનો અવાજ બિલકુલ શોરબકોર વિનાનો ને છતાં બુલંદ હોય છે જુઓ એમનો આ શે'ર.

“આમ છંદોલયની પણ શાયદ ખબર પડશે તને,
એક અકાર પણ જો રદ, ખબર પડશે તનો.”

અહીં આ ગજલકાર ‘શાયદ’, ‘રદ’, ‘વદ’, ‘ઉપનિષદ’, ‘નારદ’, ‘હદ’- જેવા કાફિયા દ્વારા પોતીકી પ્રતિભાના દર્શન કરાવે છે. આધુનિક ગજલકારો આપણાં ચિંતન, સૌન્દર્ય, રૂચિ, કલા, બૌદ્ધિકતાને કાફિયાના નવા લય, રંગ અને ઉપકરણથી ઉજાગર કરવા મયે છે. કહેવાય છે કે, ગુજરાતી ગજલની અભિવ્યક્તિનો રંગ સમયે સમયે બદલાતો રહ્યો છે. ચાજેશ વ્યાસ ‘મિસ્કીન’ના ગજલસંગ્રહ ‘ધોડીને આવ તું.’ની પ્રથમ ગજલમાં જીવનને મોહમાયા-સ્વભ ગણે છે. તેને ત્યાગી પણ શકતાં

સામ્રત ગુજરાતી ગજલની ગતિવિધિઓ

નથી કે સાચવી પણ શકાય નહીં એવો ધ્વનિ પ્રગટાવે છે. ‘આવ’, ‘બતાવ’, ‘સ્વભાવ’, ‘મોકલાવ’, ‘પડાવ’ - જેવા કાફિયા દ્વારા નવો જ આયામ રચે છે જુઓ :

“સાકરની જેમ ઓગળી જઈશ હું ય પણ,
ઇલકાતો કટોરો ભલેને મોકલાવ તું
'મિસ્કીન' સાત દરિયા કરી પાર એ મળે,
એ રેખા હથેળીમાં નથી તો પડાવ તું.”

ટૂંકમાં, સામ્રત ગજલકારો ગજલમાં પરંપરિત કાફિયાને પ્રયોજવાને બદલે તેમાં અપાર નાવિન્ય પ્રગટાવે છે.

આધુનિક ગજલકારો ગજલને તદ્દન નવા લેબાશમાં રજૂ કરે છે, તેમાં રદીફનો સિંહફાળો છે. ગુજરાતી ગજલના પ્રથમ બે તબક્કામાં ગજલની પ્રલંબિત રદીફના ખાસ પ્રયોગો થયા નથી. સામ્રત ગજલકારો ગજલમાં રદીફને પોતીકી પ્રતિભાના બળે રચીને અનેક નૂતન સ્થિત્યંતરો રચે છે. રદીફ માટે મૂળ અરભી શબ્દ છે. ‘રદ્દ’ અરભીમાં એનો અર્થ થાય ‘પાછા ફરવું’ ‘ફરીથી લાવવું’ કે ‘ફરીથી આવવું’. ગજલમાં બે-ત્રણ શબ્દ કે અર્ધાવાક્ય જેટલા શબ્દો પુનરાવર્તન પામીને પ્રત્યેક શે'રના અંતિમચરણમાં આવે છે. રદીફ ગજલના મત્તા બને મિસરામાં હોય છે. અને ગજલાંત સુધીના તમામ શે'રમાં એ પુનરાવર્તન પામીને અનોખું ગજલવિધાન પ્રગટાવે છે. કાફિયામાં શબ્દ બદલાય પણ રદીફમાં શબ્દ, વાક્યાંશ એ જ સ્વરૂપે જળવાય રહે છે.

સામ્રત ગજલકારોમાં મનોજ ખંડેરિયાએ રદીફ દ્વારા અનેરું

કાચ્યાનુશીલન

આકર્ષણ ઊભું કર્યું છે. એમની ગજલોમાં ટૂંકી, મધ્યમ અને પ્રલંબ રદીફ અનોખા આયામ રચે છે. આવી રદીફમાં ભાવ અને અર્થનું સૌન્દર્ય પણ એટલું અસરકારક રીતે પમાય છે. એમની યશોદાયી ગજલ ‘વરસોનાં વરસ લાગે’ ની ‘બેસું તો વરસોના વરસ લાગે’ જેવી રદીફ દ્વારા મનોજે અસાધારણ ગજલત્વ નિર્મૃં છે. જુઓ એમનાં બે’ક શે’ર :

“આ સપનું તો બરફનો સ્તંભ છે, હમણાં જ ઓગળશે,
હું એને ખોડવા બેસું તો વરસોના વરસ લાગે.

મનો સદ્ભાગ્ય કે શબ્દો મળ્યા તારે નગર જાવા,
ચરણ લઈ દોડવા બેસું તો વરસોનાં વરસ લાગો.”

તો ‘એમ પણ બને’, ‘રત્સા વસ્તંતના’ જેવી રદીફ તો ગુજરાતી ભાવકોને મંત્રમુગ્ધ કર્યું છે. તો વળી ‘પીંઠું’ જેવી એક અક્ષરી રદીફ દ્વારા પણ મનોજ અનોખું અર્થસૌન્દર્ય ખું કરી શક્યાં છે.

ત્રજ માતરીની ‘કોણ માનશે?’ ગજલમાં ‘હતું કોણ માનશે’ રદીફમાં અર્થ સૌન્દર્યની સાથે ભાવસૌન્દર્ય અભિનવ આયામ રચે છે. જુઓ આ ગજલનો મતલાનો શે’ર :

“દુઃખ એય સુખ સમાન હતું કોણ માનશે?
મૃગજળમાં જળનું સ્થાન હતું કોણ માનશે?”

શેખાદમ આખુવાલાની ‘આદમથી શેખાદમ સુધી’ની રદીફ તો ખૂબ જ લોકપ્રિય બની છે :

“માનવી ને આ જગત આદમથી શેખાદમ સુધી!
એ જ દોરંગી લડત આદમથી શેખાદમ સુધી!

સામ્રત ગુજરાતી ગજલની ગતિવિધિઓ

એ જ ધરતી, એ જ સાગર! એ જ આકાશી કલા!

એ જ રંગીલી રમત આદમથી શેખાદમ સુધી!”

જે સંવેદનશીલ છે તે વ્યક્તિ ઉઘાડી આંખ રાખીને જ બેદ સમજ શકે છે પણ જે જડ છે - સંવેદનહીન છે તેને કોઈ અસર થતી નથી. શેખાદમ આખુવાલાની ‘પરેશાન ઈન્સાન જોયા કરે છે’ જેવી લાંબી રદીફમાં માનવીની પરેશાનીને આ ગજલકારે ધારદાર રીતે આલેખી છે. જુઓ આ ભાવને શેખાદમ આખુવાલા કેવી રીતે સચોટ રીતે આલેખે છે :

“કદી કંટકો છે, કદી ઝૂલવાડી, પરેશાન ઈન્સાન જોયા કરે છે,
સદા આંખ પોતાની રાખી ઉઘાડી, પરેશાન ઈન્સાન જોયા કરે છે.
સ્વમાની કવિ કોઈ જગના ચરણમાં! ઉમંગી ઝરણ કોઈ વેરાનરણમાં?
વસંતનો માલિક છે કોઈ અનાડી, પરેશાન ઈન્સાન જોયા કરે છે.”

વેરાન રણમાં ઉમંગીઝરણનું શોખાઈ જવું એ તો વિધિની વક્તા જ કહેવાય. શોભિત દેસાઈની ગજલોમાં પણ પ્રલંબ રદીફ ધારદાર અભિવ્યક્તિ, ગજલની રચનારીતિ- જેવી બાબતો ધ્યાન ખેંચે છે. તેમની એક ગજલની લાંબી રદીફમાં અર્થ-ભાવ સૌન્દર્ય કલાત્મક બને છે જુઓ:

“મને ખુદને જ મળતો હું હજી પણ ત્યાં જ ઊભો છું,
ને વરસાદે પલળતો હું હજી પણ ત્યાં જ ઊભો છું.
હતો જે આપણો સંબંધ એના પણ ભગ્ન અવશેષો,
શિશુ માફક ચંગળતો હું હજી પણ ત્યાં જ ઊભો છું.”

સામ્રત ગજલકારો લાંબી રદીફ દ્વારા જ ગજલસૌન્દર્ય પ્રગટાવે એવું નથી. એક-બે શબ્દોની રદીફમાં પણ પરંપરિત શબ્દોથી ચીલો

કાચ્યાનુશીલન

ચાતરીને પોતીકી પ્રતિભાનાં દર્શન કરાવે છે. નયન દેસાઈની ‘ઘટના ઉર્ફ’ જેવી રદીફ ખૂબ જ અસરકારક બની છે. એમના બે'ક શે'ર માણોઃ “ચાલો સૌ આ સંબંધોની વણજારોને બીજે રસ્તે વાળી દઈએ, સંબંધો શમણાંના જુમ્મર યાને ફૂટી જવાની ઘટના ઉર્ફ. છાતીમાં સૂરજ ઊગાનો દવ સળગેને સૂરજ તો એક પીળું ગૂમું, ગૂમું પાકે, છાતી પાકે, મહેફિલમાંથી ઊઠી જવાની ઘટના ઉર્ફ.”

અલગારી વ્યક્તિ ધરાવતા શ્યામ સાધુની ગજલોમાં એમની ટૂંકી રદીફ ઘણી હદ્યંગમ બની છે. એમની ‘બની ગયો’ જેવી ગજલની રદીફમાં પોતાના આંતરમનના ભાવોને ભાવક સમક્ષ હૂબહૂ આલેખ્યાં છે. શ્યામના ઘરે જઈ મેં એમની આંખમાં છલકતાં આંસુઓ સાથે આ ગજલને એમના મુખેથી સાંભળી છે, સાચે જ એમાં રહેલી સ્વાનુભવની વિરહ-વ્યથા શ્યામે ઘૂંઠીને ગુજરાતી ગજલપ્રેમી સામે અભિવ્યક્ત કરી છે. શ્યામ સાધુનું અંગત જીવન આપણી હિન્દી ફિલમની વાતાઓ જેવું છે. હજુ શ્યામના અંગત જીવન પરથી પરદો કોઈ સંશોધક હટાવશે ત્યારે એમની ગજલોમાં રહેલી અનુભૂતિની સચ્ચાઈને કારણે હજુ પણ એમની ગજલ લોકપ્રેયતા પ્રામ કરશે જ. જુઓ આ ગજલના બે-ત્રાણ શે'ર :

“તારી નજરમાં જ્યારે અનાદર બની ગયો,
મંજિલ વગરનો જાણે મુસાફર બની ગયો.

.....

મુક્તિ મળે છે સાંભળ્યું ચરણોના સ્પર્શથી,

સામ્રત ગુજરાતી ગજલની ગતિવિધિઓ

રસ્તે હું એ જ કારણે પથથર બની ગયો.
મારું મરણ કયાં એકલું મારું મરણ હતું,
સંસાર, આંખ મીંચીં તો નશર બની ગયો.”
પ્રત્યેક વ્યક્તિ પ્રેમને જંખે છે. જેમના તરફ લંબાયેલો હાથ જો પાછો ખેંચાય તો તે હદ્યમાં અસાધારણ ચોટ આપે છે. અહીં પ્રતિભાવ ‘આવકાર’નો નહીં પણ ‘અનાદર’નો છે. શ્યામની ગજલનું પોત મુલાયમ અને રેશમી છે.

આદિલ મન્સૂરીની લોકપ્રિય ગજલ ‘જ્યારે પ્રણયની...’ માં ‘થઈ હશે’ જેવી રદીફમાં ભાવની અને અર્થની અભિવ્યક્તિની સાથે સાદગી અને સફાઈ પણ અનેલું સૌન્દર્ય પ્રગટાવે છે. આ ગજલના પ્રત્યેક શે'ર અમૂલ્ય હીરાસમાન છે. માણો તેનાં બે'ક શે'ર :

“ધૂંઘટ ખૂલ્યો હશે અને ઊઘડી હશે સવાર,
જૂલ્ફો ઢળી હશે ને પછી રાત થઈ હશે.
ઉતરી ગયા છે ફૂલના ચહેરા વસંતમાં
તારાં જ રૂપરંગ વિશે વાત થઈ હશે.”

આધુનિક સમયના ગજલકારો રદીફમાં તળપદો પરિવેશ પણ અનાયાસે લઈ આવી ગજલ કેતે નવા આયામો રચે છે. ખાસ કરીને સોરઠના ગજલકારો સોરઠી તળપદા શબ્દો પાસેથી ધાર્યુ કામ કરાવે છે. વિનોદ જોશીની એક ગજલમાં સોરઠી તળપદો પરિવેશ અને સોરઠી બાની ધ્યાનાઈ બને છે :

“ફાંસ જરા શી વાળી ગઈ ને વાંસ જેવું ખટકે છે કંઈ અંદર અંદર

કાચ્યાનુશીલન

પરબારું લે, હી કાઢતું હાંફી જઈને અટકે છે કંઈ અંદર અંદર.” તો ‘થમ્સ અપ’ જેવા અંગ્રેજ અને ‘રીંગાણ’ જેવા ગુજરાતી શબ્દોને સમલેંગિકતાના પ્રતીકરૂપે પ્રયોજી અદમ ટંકારવી બોલચાલની ભાષામાં ‘ઠે હુ ઠસ’ જેવી રદીફ પ્રયોજી ગજલમાં શબ્દનિર્થકતાનો બોધ કરાવે છે:

“થમ્સ અપ રિંગાણ ઠે હુ ઠસ,
કાચી સમજણ ઠે હુ ઠસ”

અહીં ‘ઠે હુ ઠસ’ જેવી રદીફ દ્વારા વ્યંગ-કટાક્ષ સર્જને આ ગજલકાર શબ્દના અનુઅર્થને તાકે છે.

તો, કેટલાક ગજલકારો અંગ્રેજ શબ્દો અને રદીફ પ્રયોજીને ગજલમાં નવા પરિમાળો રચે છે. હષ્ઠદિવ માધવ ‘થેન્ક યુ’ જેવી રદીફ દ્વારા અનોખો આયામ રચે છે :

“પ્રેયસીના હાથમાં મૃગજળ મળ્યાનું થેન્ક યુ,
આંખમાં બે-ચાર રહેવા પળ મળ્યાનું થેન્ક યુ.”

ભગવતીકુમાર શર્માની ગજલોમાં અંગ્રેજ શબ્દો આકર્ષણ જન્માવે છે. અંગ્રેજ શબ્દોને કારણે ભગવતીકુમારની ગજલોમાં અવબોધનની સમસ્યા દેખાતી નથી. નગરજીવનની ગતિવિધિઓ આલેખવામાં સામ્રાત ગજલકારોને અંગ્રેજ ભાષાના શબ્દો હાથવગા બન્યાં છે. આધુનિકનગરની સંવેદનાને પોકળ શબ્દોમાં આલેખી ભગવતીકુમાર શર્મા નૂતન પરિમાણ રચે છે. જુઓ શ્રી શર્માનો એક શે’ર :

“ટ્રાફિક, બ્રાફિક, હોર્નબોર્ન ને સિઝનલ બિઝનલ,
ઇસુબિસુના ઘેટાંને પણ જડેબડે નહિ રસ્તો-બસ્તો.”

સામ્રાત ગુજરાતી ગજલની ગતિવિધિઓ

દ્વિસ્કૃત પ્રયોગ દ્વારા આ ગજલકારે અનોખું ગજત્વ નિર્મૂલ છે.

સામ્રાત ગજલકારો કલ્પનની વિભાવના દ્વારા અનેકવિધુ પરિમાળો રચે છે. ગુજરાતીમાં ‘કલ્પન’ વિશે વિવિધ સંજ્ઞાઓ પ્રયોજય છે. સુરેશ જોશી એમના માટે ‘ચિત્રકલ્પ’, ઉમાશંકર જોશી ‘મનોગત સંસ્કારચિત્ર’ આદિ સંજ્ઞાઓ પ્રયોજે છે. કલ્પનમાં ચિત્રાત્મકતા, મૂર્તતા, ઈન્દ્રિયગમ્યતા જેવા ગુણો ભાવકને આનંદાનુભૂતિ કરાવવા માટે સમર્થ છે. કલ્પનનો સીધો સંબંધ સંવેદન સાથેનો છે. કોઈપણ વસ્તુનો આપણા માનસપટ પર જે પ્રભાવ પડે છે તેને વિવિચેકો ‘બિભિ’ કહે છે. એના માટે ‘માનસચિત્ર’ જેવો પર્યાય પણ પ્રયોજાયો છે. આવા બિભિ મુખ્યત્વે બે પ્રકારના હોય છે. એક ધારણાત્મક કે જે કેવળ કલ્પના દ્વારા ઉદ્ભવે છે. જ્યારે કેટલીક વસ્તુને આપણે પ્રત્યક્ષ નિહાળવાનો આનંદ લઈએ છીએ તે દશ્યાત્મક બિભિ છે. કલ્પન વિશે કહેવું હોય તો સરળ શબ્દમાં એમ કહી શકાય કે, ‘કલ્પન એટલે શબ્દોથી રચાયેલું ચિત્ર’.

ગજલોમાં કલ્પનનો વિનિયોગ આધુનિક ગજલની આગવી વિશેષતા બની રહે છે. આદિલ મન્સૂરી સાચા અર્થમાં આધુનિક ગજલકાર છે. એમની ગજલોમાં આધુનિકતા અભિનિવેશે પ્રગટે છે. એમની ગજલોમાં કલ્પનનો વિનિયોગ પણ ધ્યાનાર્થ બને છે. એમની ગજલોમાં અંધારાના ઘણાં કલ્પનો પ્રામણ થાય છે. જુઓ અંધારાનું એક કલ્પન :

“પડ્ધાના અંતરો કદી કાપી શકાય ના,
ઉંડાણ અંધકારનું માપી શકાય ના.”

નગરસંસ્કૃતિનો વિસ્તાર, માનવ વસ્તીવિસ્ફોટ, ધોંઘાટ અને ધમાલભર્યું

કાચ્યાનુશીલન

જીવનાદિ વચ્ચે જીવતા માણસની અભેષણાઓ ન સંતોષાત્મક એ તણાવગ્રસ્ત અવસ્થામાં જીવે છે. આવા આધુનિક માનવીની વિચિનતા, રિક્તતા, એકલતાદિને આધુનિક ગઝલકારો પ્રતીક-કલ્પનનો વિનિયોગ કરી ઈન્ડ્રિયસંવેદ બનાવે છે. ભગવતીકુમાર શર્માની ગઝલોમાં આજના માનવીની વર્થતા, શૂન્યતા, એકલતા - આદિ તારસ્વરે પ્રગટે છે જુઓ બે'ક શે'ર :

“છે અહીં ટ્રાન્ઝિસ્ટરની આમ્રકુંજ,
ટહૂકે ટહૂકે તોય દુંધાયા કરું,
હું ડબલ-ડેકરના જંગલમાં સાતાં
બેવડો ચહેરો લઈને ભટક્યા કરું
પુશ બટન છું - હર કાણો ઈન્સ્ટન્ટ છું,
રિક્ત કોફી કપમાં છલકાયા કરું.”

અદમ ટંકારવી પાસેથી સૂર્યનાં અનેક ગતિશીલ કલ્પનો મળ્યાં છે. સૂર્યનું દશ્ય કલ્પન દ્વારા આ ગઝલકાર પ્રાણયત્બાવને પ્રગટાવે છે. જુઓ અદમ ટંકારવીનું સૂર્યનું એક ગતિશીલ કલ્પન :

“થાય તારા નામનું મોસૂરજણું,
રોમ રોમ સૂર્ય જળહણ્યા કરે.”

આધુનિક કવિઓ ચિત્તની અમૂર્તતાને નૂતન કલ્પનાને આધારે મૂર્ત્તા બદ્ધવા મથે છે. મનની સાથે આ ગઝલકારો પ્રકૃતિનાં પણ નિતનવાંદુપોને કલાત્મક રીતે આલેખી આસ્વાદ બનાવે છે. રમેશ પારેખ આધુનિક ગઝલકાર પણ છે. ‘ચાંદની’ ગઝલમાં રમેશ પારેખ ચાંદનીના

સામ્રાત ગુજરાતી ગઝલની ગતિવિધિઓ

વિધુ - વિધુરુપોને કલાત્મક રીતે આલેખે છે જુઓ એમનો શે'ર :

“પાનનો તાલી દઈ પાછી વળેલી ચાંદની,
વૃક્ષ નીચે થરથરે નીચે ઢળેલી ચાંદની.”

આધુનિક ગઝલકારો નવાં નવાં પ્રતીક કલ્પનો લઈને ગઝલમાં નવા આયામો રચે છે તેમાં કરસનદાસ લુહારનો એક શે'ર ટાંકવાનું મન થાય છે:

“આંગળીનો ટાચકે ફોડો તમે
નામ મારું એટલે એક ક્ષણ સચોટ.”

આધુનિક ગઝલકારો કલ્પનની જેમ પ્રતીક પાસેથી પણ ધાર્યું નિશાન તાકી કામ કઢાવે છે. આપણે ત્યાં પ્રતીક વિશે ઘણી વિચારણા થઈ છે. ‘Symbol’ શબ્દને આપણે પ્રતીક વિશે ઓળખીએ છીએ. લેન્ગાર પ્રતીક વિશે નોંધે છે : “Symbol” એટલે એવી કોઈ પ્રયુક્તિ જેના વડે આપણે તારવણી કરીએ છીએ. આપણે ત્યાં ‘પ્રતીક’ અને ‘પ્રતિરૂપ’ એક નથી એવું આજે સ્પષ્ટ થઈ ચૂક્યું છે. પ્રતીક દ્વારા કવિ ‘જે અમૂર્ત અને અગ્રાહ્ય છે તેને મૂર્ત અને ગોચર સાધન દ્વારા ગ્રાહ્ય બનાવે છે. બાધ્ય જગતનાં અનેક સંવેદનો-તત્ત્વોની કવિના મનમાં જે અસર પડે છે તેને કવિ કોઈ અવસ્થાએ બાધ્ય પ્રતીકોનો સહારો લઈને કવિતામાં ઢાળે છે. પ્રતીક કવિતામાં નવો સંદર્ભ રચે છે. પ્રતીકમાં અર્થને અનેકવિધ અર્થઅણાયાઓથી ખચિત નિહારિકારૂપે વિસ્તારવાની કેન્દ્રોત્સાહી પ્રવૃત્તિ રહેલી છે. પ્રતીક દ્વારા અમૂર્તતાને મૂર્તતા પ્રામણ થાય છે.

સામ્રાત ગઝલકારો પ્રતીકનો સર્વાધિક વિનિયોગ કરે છે. સનમ,

કાચ્યાનુશીલન

સુરા, સુરાહી, મજધાર, પંખી, રણ, મૃગજળ, સૂર્ય, ચંદ્ર, ખંજર, ગુલ જેવાં પરંપરિત પ્રતીકોની સાથે આ ગજલકારો નૂતન પ્રતીકો પણ વિનિયોજે છે. આ યુગના ગજલકારો નૂતન પ્રતીકો પણ વિનિયોજે છે. આ યુગના ગજલકારોને રેતીના અંબાર અને મૃગજળની કલ્યના દ્વારા રણને તરી જવાની વાતો કરવી ગમે છે. નાનું અમથું રણ પણ પાણી વચ્ચે આંસુના બંધારણ જેવું કલ્યવું આ યુગના ગજલકારને ગમે છે. ચિનુ મોદીનો આવો જ સૂક્ષ્મભાવ કરો શે'ર જુઓ :

“પાણી વચ્ચે નાનું અમથું રણ હશે;
આંસુનું આ કેવું બંધારણ હશે.”

શોભિત દેસાઈ ગુજરાતી ગજલમાં ઘણાં નવાં આયામો રચે છે. તેમણે ‘સસલા’ જેવા પ્રતીકથી અનોખી ચિત્રાત્મક અનુભૂતિ પ્રગટાવી છે. મખમલના તાકાની માફક ઉઘડી જતા શરીરને કવિએ સસલાની ઉપમા આપીને ચંચળતાનો ચિત્રાત્મક અનુભવ કરાવ્યો છે :

“કોઈ સસલું ઉઘડતું હો જાઓ,
એમ અંધારામાં બદન છલકે.”

પ્રણય વિષય તો ગજલનું હાઈ છે. આધુનિક ગજલકારો ગજલમાં પ્રણયના વિધુ વિધુ ભાવોને પ્રતીકાત્મક રીતે રજૂ કરે છે. અમૃત ‘ધાયલ’ જેવા ગજલકારની ગજલોમાં તો પ્રણયના તોફાની તોરનાં ફેનિલ મોજાં ઉછળે છે. કવિ પ્રેમ અને દર્દ વિશે અનોખા ને પ્રભાવક પ્રતીકો યોજ અસાધારણ ગજલત્વ સિદ્ધ કરે છે. જુઓ :

“પ્રેમ જેવા અવર નથી દીવો

સામ્રત ગુજરાતી ગજલની ગતિવિધિઓ

દર્દ જેવું અવર દીવેલ નથી.”

આધુનિક ગજલકારો રણનું પ્રતીક અભિનિવેશપૂર્વક આલેખે છે. શ્યામ સાધુની ઘણી ગજલોમાં પ્રતીકાત્મક અભિવ્યક્તિ ઘણી ધ્યાનાર્દ છે. આ ગજલકારની કલ્યના ઉજ્જવળ રણનેય પળવારમાં ઉપવન બનાવી શકે છે. શ્યામનું રણ વિશેનું પ્રતીક જુઓ કેવું પ્રભાવક બને છે :

“કમળ જેવું કશુંક વાવી દીધું છે,
નર્યા રણનેય છલકાવી દીધું છે.”

મનોજ ખંડેરિયાની ‘પીંઠું’ ગજલમાં આવતું ‘પીંછા’નું પ્રતીક સમગ્ર માનવ અસ્તિત્વનું પ્રભાવક પ્રતીક બની જાય છે. અહીં ભાવની સૂક્ષ્મતા પણ એટલી જ સધન રીતે નિરૂપાઈ છે. પંખીની પાંખમાંથી ખરી પડતું પીંઠું માનવઅસ્તિત્વનો વિલય પ્રતીકાત્મક રીતે સૂચવે છે. મનોજે નભમાં ઊડતા પંખીની પાંખમાંથી હવામાં આભમાંથી ઊતરતા પીંછાની અદ્ભુત કલ્યના કરી છે. અહીં ભાવનું ઉધ્વર્કિરણ જોઈ શકાય છે. જુઓ એમનો એક શે'ર :

“ફરકતું પડે ત્યારે ભૂરી હવામાં,
ઝીણાં શિલ્પ કેં કોતરી જાય પીંછું”

એસ. એસ. રાહી હવે આપણાં નવતર ગજલકાર નથી. આજે ગુજરાતી ગજલકારોમાં તો. રાહીનું નામ ઘણું મહાવનું છે. ઘણા કવિઓ પરંપરિત પ્રતીકો પાસેથી પોતીકી રીતે કામ કઢાવે છે. જુઓ એસ. એસ. રાહીની ગજલનો આ શે'ર :

કાચ્યાનુશીલન

“પ્રીત સાગરની બાહુ મોંધી પડી,
હું જ ત્યાં દૂધ્યો ને ટાપુ થઈ ગયો.”

અહીં દશયની મનોહારિતામાં માધુર્ય અને પ્રેમની ઝાંખી થાય છે. ‘સાગર’ અને ‘જટાયુ’ દ્વારા આ ગઝલકાર નવ્ય કલ્પનની તાજગી કરાવે છે. મનોજ ખંડેરિયાની ગઝલોમાં પણ પ્રતીક કલ્પન અનાયાસે પ્રગટે છે. એમની ગઝલોમાં સૂર્યનું પ્રતીક અનેકાધિક વખત પ્રયોજયું છે. સર્વત્ર જળાહળ કરી મૂકે એવા સૂરજને પામવાની મથામણ જુઓ આ શે’રમાં કેવું ગઝલત્વ ધારણ કરે છે :

‘સૂર્ય મારા લોહીમાં ઓગળીને
કોણા મારી રગરગે તડકો કરે.’

‘મરીજ’ની ગઝલોમાં પ્રતીકાત્મક અભિવ્યક્તિ નૂતન પરિમાણો રચે છે. ઘણાં સાંપ્રત ગઝલકારો ભલે પરંપરિત પ્રતીકોને ગઝલમાં પ્રગટાવે પણ એમાંથે કવિનું રજૂઆતનું કૌશલ્ય પોતીકું હોય છે. ‘મરીજ’ની કેટલીક ગઝલોના શે’રમાં એકથી વધુ પ્રતીકો પણ કલાત્મક રીતે ગુંથાય આવે છે. જુઓ આ શે’ર અહીં એક નહીં પણ ચાર-ચાર પ્રતીકો એક સાથે આવ્યા છે :

“કહો દુશ્મનને દરિયાની જેમ હું પાછો ફરી આવીશ,
એ મારી ઓટ જોઈને કિનારે ઘર બનાવે છે.”

અહીં ‘મરીજે’ દરિયો, ઓટ, કિનારો, ઘર જેવાં પ્રતીકોના સહયોગથી જીવનની સંલગ્ન ઘટનાઓને આવરી લઈને એક અસાધારણ ખુમારીભરી રજૂઆત કરી છે. આવી ખુમારી અમૃત ‘ધાયલ’ સિવાયના ગુજરાતી

સામ્રત ગુજરાતી ગઝલની ગતિવિધિઓ

ગઝલકારોમાં ભાગ્યે જ અનુભવાય છે. સ્વયંગૌરવની વાતને કવિએ અહીં સિફતપૂર્વક આલેખી છે.

ફૂલો આમ તો પરંપરિત પ્રતીક ગણાય છે. આમ છતાં આધુનિક ગઝલકારો આ પ્રતીક દ્વારા અનેક નવા આયામો રચે છે. મોટાભાગના કવિઓને પ્રકૃતિ પ્રત્યે અદમ્ય આકર્ષણ હોય એ સ્વાભાવિક છે. પ્રેમની અનુભૂતિને આલેખવામાં ફૂલ પ્રબલ પ્રતીક બને છે. ‘મરીજ’ ફૂલના પ્રતીક દ્વારા પોતાની થતી ઉપેક્ષાનું મૂલ્યાંકન કરતાં દાવો કરે છે. જુઓ મરીજનો એક ચોટદાર શે’ર :

‘ખુશ્બુથી તર કરી શકું મહેફિલને હું ‘મરીજ’,
દે ફૂલ જેમ જો કોઈ થોડી જગા મનો.’

મરીજે અહીં આખી મહેફિલને ખુશ્બુથી તર-બ-તર કરવાની પોતાની ક્ષમતા હેસિયત રજૂ કરી છે. કવિનો આવો ખુમાર ‘મરીજ’ની આગવી ઓળખ બન્યો છે.

હરીન્દ્ર દવેની ગઝલોમાં પણ પરંપરિત પ્રતીકો આવે છે છતાં, હરીન્દ્રનો કહેવાનો અંદાજ બિલકુલ નિરાળો છે. હરીન્દ્ર દવે પોતાની ગઝલોમાં આવતા પ્રતીક વિશે કહે છે :

“ગઝલનાં પરંપરાગત પ્રતીકોનો ત્યાગ નથી કર્યો
પણ ગઝલમાં નવાં પરિમાણ આપોઆપ પ્રગટ્યાં
ત્યારે રોકવા પણ નથી.”

હરીન્દ્ર દવે સભાનતાપૂર્વક પરંપરિત પ્રતીકોનો વિનિયોગ કરતા નથી પણ અનાયાસે ગઝલમાં વણાય જાય તો તેને રજૂ કરવાનો અવસર ચૂકતા

કાચ્યાનુશીલન

પણ નથી. ‘યાદ નથી’ગજલના ચોથા શે’રમાં હરીન્દ્ર દવેએ આપણાં પરંપરિત એવાં બુલબુલ અને પિંજરનાં પ્રતીકો પ્રયોજયાં છે. અહીં વાત છે પિંજરમાં પુરાયેલા પંખીની, પિંજરમાં પંખી ગમે તેટલી પાંખો ફંડાવે તો પણ એને પિંજરમાંથી મુક્તિ મળતી નથી. હરીન્દ્ર દવે એને વિશાળ ફલક પર મૂકી આપે છે. દુનિયાને પિંજર સાથે સરખાવી હરીન્દ્ર દવે નવો જ અર્થ પ્રગટાવે છે. જે ઓ એમનો આ શે’ર :

“દુનિયાની સહે જૂઝે તેને હું એ જ કરું છું આખરમાં,
કે પાંખ પછાડી પિંજરમાં પંખી થાતું આજાદ નથી.”

તો મનોજ ખંડેરિયાની પ્રથિતયશ ગજલ ‘વરસોનાં વરસ લાગે’માં દંભી માનવને કરતું બુકાનીનું પ્રતીક તો ખૂબ જ લોકપ્રિય બન્યું છે. આજનો માણસ ઔપचારિકતાનાં અનેક આવરણો નીચે દંભી અને આંદરના વાધા પહેરીને ફરે છે તેને તાકતાં મનોજ કહે છે :

“ક્ષણોને તોડવા બેસું તો વરસોનાં વરસ લાગે,
બુકાની છોડવા બેસું તો વરસોનાં વરસ લાગે.”

ટૂકમાં, સાંપ્રત ગજલકારોએ પ્રતીક પાસેથી ધ્યાર્યું કામ કરાવ્યું છે. કહીએ કે પ્રતીકથી ગુજરાતી ગજલ સભર-સભર બની છે. પ્રતીક-કલ્પનની જેમ પુરાકલ્પન (Myth) પણ ગુજરાતી કવિતામાં નૂતન ભાવસંદર્ભો રચે છે. સાંપ્રત ગજલકાર ગજલમાં ચમત્કૃતિ લાવવા વર્તમાનની સાથે ભવ્ય ભૂતકાળને કલાત્મક રીતે વણી લે છે. આપણો ત્યાં ‘રામાયણ’, ‘મહાભારત’, ‘ભાગવત’ જેવા ગ્રંથો તેમજ આપણી લોકકથાઓનાં પાત્રો પણ પુરાકલ્પન કવિપ્રતિભાનો ઉન્મેષ છે. પુરાકલ્પન

સાંપ્રત ગુજરાતી ગજલની ગતિવિધિઓ

રજૂ કરનાર કવિ માટે પ્રથમ શરત એ છે કે, તેની આ પ્રયુક્તિ કૃતિમાં ઓગળીને આવવી જોઈએ. જો આ પ્રયુક્તિ સમગ્ર કવિતામાં ધબકી ઉઠે તો જ તે કલાકૃતિ ઉઠાવદાર બની શકે. વળી, કલાકારે એ પણ બાબત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે કોઈ અપરિચિત કે અત્યપરિચિત ઘટના કે વ્યક્તિ હશે તો તેનો અર્થબોધ થવામાં મુશ્કેલી સર્જશે.

સાંપ્રત ગુજરાતી ગજલમાં પુરાકલ્પનનો કલોચિત વિનિયોગ થયો છે. રાધા, કૃષ્ણ, સાવિત્રી, પાર્વતી, કંસ, પૂતના, જરાસંધ, કુલ્લા, કેક્ય, ભરત, અહલ્યા, શકુન્તલા, દુષ્યંત, ઓથેલો, ઈદિપસ - જેવાં પાત્રો કે સીતાહરણ, લંકાદહન, સમુદ્રમંથન, કળિયુગ, કુરુક્ષેત્ર જેવી ઘટનાઓ વ્યાપક પ્રમાણમાં પુરાકલ્પનરૂપે આવતી હતી. આ યુગના ગજલકારો આ પરંપરિત (Myth)નો વિનિયોગ તો કરે છે સાથે સાથે કેટલાક નવા ભાવકો અર્થ સંદર્ભ રજૂ કરતાં પુરાકલ્પનો દ્વારા અનોખું કવિકર્મ પ્રગટાવે છે.

આધુનિક કવિઓ જીવનની ક્ષણભંગુરતાને કવિતામાં સુપેરે ગુંથે છે. માણસ પોતે જ પોતાનાથી અણજાણ્યો, અપરિચિત બની ગયો છે. આજનો માણસ પોતાનામાં ખોવાવાને બદલે પોતાનાથી ખોવાતો જાય છે. આજના માણસની આવી વિષાદપ્રેરક ભાવાવસ્થા - મનઃસ્થિતિ ગજલકારો આબાદ રીતે રજૂ કરે છે. મુકુલ ચોક્સીના એક શે’રમાં કંઈક આવો જ ભાવ પ્રગટે છે :

“સહેજ લક્ષ્મણારેખા ઓળંગી અને
ત્યાં જ મારું અપહરણ કોણો કર્યું?”

કાવ્યાનુશીલન

રાજેન્દ્ર શુક્લ ગઝલોમાં પોતીકી મુદ્રા અને પોતીકી ઓળખ ઉભી કરી શક્યા છે. રાજેન્દ્ર શુક્લએ ગુજરાતી ગઝલમાં આધ્યાત્મિકતાને પોતીકી રીતે આલેખી છે. કવિ તુલસીદાસની “ચિત્રકૂટ કે ઘાટ પર...” રચનાથી ભાગ્યે કોઈ અજાણ હશે રાજેન્દ્ર શુક્લ પોતાની કાવ્યસાધનાની વાત સુંદર પુરાકલ્પન દ્વારા રજૂ કરે છે :

“સુખડ જેમ શબ્દો ઉત્તરતા રહે છે;
તિલક કોઈ આવીને કરશે અચાનક.”

રાજેશ વ્યાસ ‘મિસ્કીન’ની ગઝલોમાં પરંપરાગત પુરાકલ્પનોનો વિનિયોગ જોવા મળે છે. સીતા, ઉર્મિલા, સાવિત્રી, ગીતા, ઉર્વશી, મેનકા, અહલ્યા જેવાં ખી પાત્રો ગઝલકારો માટે હાથવગાં પુરાકલ્પનો છે. રાજેશ વ્યાસની ગઝલનો આ શે’ર જુઓ જેમાં સીતા અને જટાયુનો સંદર્ભ સાંપ્રેષે :

“હર પળ સીતા હરણ થતું રહે જોઉ છું,
હર પળ જટાયુ જેટલો લાચાર હોઉ છું.”

તો અદમ ટંકારવીની ગઝલમાં અયોધ્યામાં રામ પુનઃ પધારે ત્યારે એક ધોખી સીતાની પવિત્રતા ઉપર પ્રશ્નાર્થ કરે છે તેને કેન્દ્રમાં રાખી શ્રી ટંકારવી સુંદર સંદર્ભ ટાંકતાં કહે છે :

“તું વસે છે ધોખીઓના શહેરમાં
ને સતત તારા ઉપર એક આળ છે.”

શિનુ મોદીની ગઝલોમાં પ્રતીક કલ્પનની માફક પુરાકલ્પન પણ નવ્ય પરિમાણ રચે છે. કૃષ્ણ ગોવર્ધનપર્વત ટચલી આંગળીએ ટોઝ્યો હતો તે

સામ્રત ગુજરાતી ગઝલની ગતિવિધિઓ

પુરાણપ્રસિદ્ધ વાતને ઈશ્વાદ પોતીકી રીતે રજૂ કરી નૂતન આયામ પ્રગટાવતા કહે છે :

“હાડનો પણ બોજ જીલે ટેરવે,
એ હવે તો બુંદ પણ ખમાતું નથી.”

જે ટેરવું ગોવર્ધન પર્વતને ઉપાડી શકે તે હવે એક બુંદને પણ જીલી ન શકવાની અસમર્થતા ‘ઈશ્વાદ’ માર્મિક રીતે અભિવ્યક્ત કરે છે.

મનોજ ખંડેરિયાની ગઝલોમાં પુરાકલ્પન પ્રતીકકલ્પનની માફક નૂતન આયામ રચે છે. આ ગઝલકાર આપણી નજર સમક્ષ કૃષ્ણની શાપિત ઘટનાને તાદેશ કરતાં માનવજીવનની જાંખી કરાવતાં કહે છે જુઓ :

“રથનું પૈડું ગળવા લાયું,
જીવન શાપિત ઘટના સરખું”

મનોજે કૃષ્ણની શાપિત ઘટના સાથે માનવજીવનને મૂકીને અનોખું કવિકર્મ બજાવ્યું છે. મનોજના બીજા શે’ર પણ અવલોકો :

“નથી જીતતો સૂર્ય ઊગવાની આશા,
અહીંનો સમય છે શકુનિનો પાસો.”

“લે કવચ-કુંડળ હવે આપી દીધાં,
મેં જ મારા હાથ બે કાપી દીધાં”

“હશે શબ્દ, જે ભેટશે બાથભીડી,
ગરમ લોહના સ્તંભ પર જોઈ કીડી.”

કાચ્યાનુશીલન

સામ્રાત ગજલકારો ગજલને નવા નવા પરિવેશમાં મૂકી નૂતન આયામો પ્રગટાવે છે. આધુનિક ગજલકારો ભાષાકર્મથી પણ ગજલને નૂતન પરિવેશમાં રજૂ કરી ભાવસાતત્ય અને અર્થસાતત્યને સાર્થક રીતે આલેખવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. છતાં, એક બાબત નોંધવાનું મન થાય છે કે, આજ ગજલક્ષેત્રે ભાષાકર્મક્ષેત્રે થતા પ્રયોગો ગજલના સ્વરૂપને નષ્ટભષ્ટ પણ કરી શકે છે. જોકે, ગુજરાતી ગજલમાં છેલ્લા બે-ત્રાણ દાયકામાં જે ભાષા-પરિભાષા આલેખી છે તે તપાસવા જેવી છે. નયન દેસાઈની ગજલોમાં એક નવો જ પરિવેશ પમાય છે. તેમની લોકપ્રિય ગજલ ‘પિયર ગયેલી ભરવાડણ’માં પરંપરાગત શબ્દો, પરિવેશમાં જેણો કે, નૂતન શ્વસનતંત્ર ધબકી રહ્યું છે. જુઓ..:

“તાણ ભાભુજુએ કીધી’તી નકર
કોણ બોલ્યું’તું કે મહિયર સાંભરે?
મા! મને ગમતું નથી આ ગામમાં
હાલ્ય, બચકું બાંધ, આયર સાંભરે.”

અહીં ‘ઠોલિયો’, ‘કાંબિયુ’, ‘તાણ’, ‘ભાભુજુ’, શિરામણ, વાસીદું, દી’, પાધર, લે જેવા તળપદા શબ્દો છતાં ગજલમાં કવિના સર્જનાત્મક ઉન્મેષો પ્રગટે છે.

મનહર મોઢી આપણા સમર્થ ગજલકાર છે. તેમની ગજલોમાં પ્રયોગશીલતાનો ઉન્મેષ અસાધારણ છે. એમની ગજલોમાં ભાષાગત તોફાનો ભાવકને ચોંકાવે એવાં છે. આ તોફાનોને ઉલેચી એની ભીતર જતા ગહન-ગંભીર અર્થ સાગરજળની પ્રતીતિ કરાવે છે. જુઓ એમની

સામ્રાત ગુજરાતી ગજલની ગતિવિધિઓ

ગજલનો એક શે’ર :

“એ મણો મુજ સ્થાન સમજવી દીધું,
આંગળીથી નખ કરીને વેગળા.”

રાજેન્દ્ર શુક્લ શરૂઆતમાં ગજલ પરંપરાગત લઢણથી અવશ્ય લખે છે, પણ પછી એમની ગજલમાં પ્રયોગશીલતાના અનેક આયામો કળી શકાય છે. આજે તેઓ ગુજરાતી ગજલમાં પોતીકી ઓળખ ધરાવે છે. એમની ગજલોમાં બોલી અને પોતીકું ભાષાકર્મ આગવી ઓળખ ઉભી કરે છે. જુઓ આ શે’ર :

“જંતરનો બાળ્યાં છે જળાં
જાઈ હવે ગળવા હેમાળા”

એમની ‘સંચારિણી દીપશિખા’ ગજલ ઘણી ધ્યાનાર્દી બની છે. શબ્દ અર્થ અર્થ, એમની ભાષાસંપત્તિ અસાધારણ છે. તત્સમ્મની સાથે આધ્યાત્મિક ભાવાનુભૂતિ ઘણી હવી બનાવતો આ શે’ર જુઓ.

“દીપશિખા સંચારવતી કે
ચંપકવરણી ગજલ સાદેહા,
અનગળના અભિષેક સરીખો,
આઠ પ્રહર અજવાસ જરે છે.”

તો, બોલચાલની ભાષા પણ ગજલમાં નૂતન આયામ પ્રગટાવે છે. આવી ગજલમાં બોલચાલની ભાષા ઓગળાને ગળાઈને આવે છે. છતાં, તેમાંથી અર્થ સુંદર રીતે પ્રગટે છે. કૈલાસ પંડિતની ગજલોમાં આવો આયામ કેવું સુંદર પરિણામ લાવે છે :

કાચ્યાનુશીલન

“ફૂલ જેવું ક્યાં રહ્યું,
ધાસને સૂંઘો હવે!”

કે પછી -

“ન આવો છો મળવા, ન ઘરમાં રહો,
અમારે ક્યાં જાવું? ખરાં છો તમે!”

ભગવતીકુમાર શર્માની ગજલોમાં દ્વિરૂક્ત શબ્દપ્રયોગો પણ ગજલમાં નવ્ય પરિમાણો રહ્યે છે. આ ગજલકારની ગજલોમાં શબ્દો જાણે રમતા-ભમતા, નાચતા-કૂદતા આવીને ગજલની પંક્તિમાં ચયોચપ બેસી જાય છે. ઘણાંને આ શબ્દરમત લાગવાનો સંભવ છે પણ, સાચા અર્થમાં આ ગજલકારની ગજલમાં અર્થનિષ્પત્તન થતો પમાય છે. જુઓ એમની ‘ગજલ-બગલ’ રચનાનો એક શે’ર :

“કલમબલમ ને ગજલબજલ સૌ અગડમું બગડમું,
અર્થબાર્થ સૌ વ્યર્थ, ભાવ તો ડોલો બોલો.”

તો ચિનુમોટીની ગજલોમાં તળપદો એમાંયે ખાસ કરીને અમદાવાઈ પરિવેશ અને બોલીના શબ્દપ્રયોગનો વિનિયોગ થતો પમાય છે. એમની એક ગજલમાં ઠીંગરાઈ ગયેલી સંવેદનાની અનુભૂતિને ઈર્શાદ બોલચાલના ‘સાલ્વા’ જેવી રદીફથી ધારદાર અભિવ્યક્તિ સાધે છે :

“આ પર્વતની પીઠ ઉપર પાણીએ પાડ્યા સોળ સાલ્વા,
લાજ લાજ ‘ઈર્શાદ’ કે તારો સૂરજ ટાઢોબોળ સાલ્વા.”

ધૃણી વખત એવું કહેવાય છે કે, આધુનિક કવિઓ પાશ્ચાત્ય વિચારધારાથી પ્રભાવિત થઈને પરંપરાનો છેદ ઉડાડી દીધો. છતાં આવો

સામ્રત ગુજરાતી ગજલની ગતિવિધિઓ

આક્ષેપ માત્ર આક્ષેપ જ રહે એવાં કેટલાંયે ઉદાહરણ આપણી કવિતામાં પડ્યાં છે. આધુનિક કવિઓએ આપણી લોક પરંપરાનો સમૂહનો છેદ ઉડાડ્યો નથી. લોકોની રૂઢિઓ, એની પરંપરા, એનાં જ્યાલો ગજલોમાં પણ સુપેરે પ્રગટી નવા આયામ રહ્યે છે. મનોજ ખંડેરિયાની ગજલોમાં લોકોની શ્રદ્ધા-અંધશ્રદ્ધા, શુકન-અપશુકન જેવી બાબતો કલાત્મકરૂપે પ્રગટે છે. જુઓ તેના બે’ક શે’ર :

“હવે કાટ સોનાના દાતરડે લાગ્યો,
કહો કઈ રીતે વાઢવા જાઉ વીડી”

કે પછી -

“બાકી ન આવવાનું હવે કોઈ પણ અહીં,
બોલે છે કેમ તોય હજી કાગડાને પૂછ્યા”

આધુનિક ગજલકારોએ ગજલોમાં જે નવ્ય પરિમાણો રચ્યાં તેમાં, નાની, મધ્યમ અને લાંબી બહર પણ ધ્યાનાર્દ બને છે. મુખ્યત્વે મધ્યમ કદની બહરમાં ગજલ વધુ પ્રમાણમાં લખાતી હોય છે. ટૂંકી અને લાંબી બહરમાં ગજલલેખન એક પડકાર બની જાય છે. કેલાસ પડિતની નાની બહરમાં લખાયેલી ગજલનો શે’ર જુઓ :

“હા, ભલે, મળશું નહીં,
ફોન તો કરજો હવે
ફૂલ જેવું ક્યાં રહ્યું,
ધાસને સૂંઘો હવે.”

તો, મનોજ ખંડેરિયાએ ત્રણેય પ્રકારની બહરમાં ગજલો રચી છે. મનોજને

કાચ્યાનુશીલન

એક જ માપનું છંદોવિધાન ફાવતું નથી. મનોજ પરંપરાને ઓળંગી છંદપ્રયોગ કરી જાણે છે. જુઓ ટૂંકી બહરનો એક શે'ર :

“હું વસુ વનરાઈમાં,
પણની તન્દાઈમાં
હું સમયની ફૂક છું,
શબ્દની શરણાઈમાં”

મનોજ ખંડેરિયા ટૂંકી બહરમાં માત્ર એક-બે કે ત્રણ આવર્તનો દારા ઘણી અસરકારકતા ઊભી કરી શકે છે. ટૂંકી બહરમાં લખાયેલી ગજલો પણ મનોજ ખંડેરિયાને પ્રતિષ્ઠા અર્પે છે. મનોજની લાંબી બહરમાં રચાયેલી ગજલો પણ ઘણી લોકપ્રિય બની છે. જૂનાગઢમાં જે આપણો ધાર્મિક - સાંસ્કૃતિક વારસો સદીઓથી સચ્ચવાયેલો હતો તે આજે નામશેષ બની ગયો છે, તેનો વસવસો માર્મિક રીતે પ્રગટાવતા કહે છે :

“જિંદગીના રૂપાળા ચહેરા ઉપર
ઉજરડા ઉજરડા સોંકડો ઉજરડા,
કોણ છાના પગો આવી મારી ગયું
ન્હોર, તે ક્યાં ગયો કોઈ કહેતું નથી.”

રમેશ પારેએ પણ ગુજરાતી ગજલોમાં અનેક નવા આયામો પ્રગટાવ્યાં છે. તેની મધ્યમ અને લાંબી બહરમાં લખાયેલી ગજલો ઘણી ધ્યાનાર્થ બની છે. ‘મેળો’ ગજલના આ શે'ર માણણો :

“કોઈ ધસમસતા ખાલી ચહેરે, કોઈ ભરચક શાસે ઉમટતા,
કોઈ અધકચરા, કોઈ અણોસરા જજબાત લઈને આવ્યા છે.

સામ્રત ગુજરાતી ગજલની ગતિવિધિઓ

આ પથ્થર વર્ચ્યે તરણાંનું હિજરાવું લાયો તું ય ‘રમેશ’

સૌના ખભે સૌ અણિયાળી કોઈ વાત લઈને આવ્યા છે.”

નયન હ. દેસાઈએ પણ ગજલક્ષેત્રે નિતનવા પ્રયોગો કર્યા છે તેમની ‘ઘટના

ઉર્ફ’ રદીફવાળી પ્રલંબ બહરની ગજલ તો ખૂબ જ લોકપ્રિય બની છે :

“વજજરની છાતી ના પીગળે, આંસુ જેવું પાપણને કેં અટકે તો પણ,
આંસુ, એમાં શૈશવ, એમાં કૂવો, એમાં કૂદી જવાની ઘટના ઉર્ફે.”

ટૂંકમાં, આધુનિક ગજલકારોએ ગજલક્ષેત્રે અનેક નવા આયામો રચ્યાં છે. તેમાં કાંકિયા-રદીફ, છંદવિધાન, પ્રતીક, કલ્પન, પુરાકલ્પન, ભાષાકર્મ, આદિક્ષેત્રે આ યુગના ગજલકારોએ જે સ્થિત્યાંતરો સર્જર્યા છે. તે એક સંશોધનનો વિષય છે. એટલું ચોક્કસ કહેતું જોઈએ કે, સામ્રત ગજલકારોએ ગજલના સ્વરૂપને ગુજરાતીપણાના રંગે રંગી દીધી છે. તે હવે અરબી-ફારસી-ઉર્દૂનું જ સ્વરૂપ રવ્યું નથી. આશા રાખીએ ગુજરાતી ગજલનું ભાવિ ઉજ્જવળ હો. ગજલનો જ્ય હો.

ગુજરાતી ગઝલકારોમાં ગરવા ગિરનારના શૃંગારમાન : મનોજ ખંડેરિયા

જૂનાગઢ દુનિયાભરમાં જાણીતું બન્યું છે. અહીંના સિંહ, કેસર કેરી, ગરવો ગિરનાર, દામોકુંડ, નરસિંહ આદિએ જૂનાગઢને જગતભરમાં પ્રસિદ્ધ અપાવી છે. અવર્ચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં શ્યામ સાધુ અને મનોજ ખંડેરિયાએ પણ જૂનાગઢને પ્રતિષ્ઠા અપી છે. આ ઉભય કવિઓની વિશેષતા એ છે કે, ઉભયના જન્મ-મરણ, કવનમાં ઘણું નિકટપણું છે આ બન્ને કવિઓએ ગુજરાતી ગઝલને પણ એટલી જ સમૃદ્ધ અક્ષી છે.

મનોજ ખંડેરિયા મારો પ્રિય કવિ છે. વ્યવસાયે વકીલ અને ઉદ્યોગપતિ એવા આ ગઝલકાર પાસેથી “અચાનક” (૧૯૩૦), “અટકળ”, અને “હસ્તપ્રત” (૧૯૮૧) જેવા કાવ્યસંગ્રહોમળે છે. મનોજ પાસેથી ગઝલ ઉપરાંત, ગીત, અધારંદસ, દીર્ઘકાવ્ય, મુક્તક, અંજનીકાવ્યાદિ કાવ્યસ્વરૂપો મળે છે પણ એમની આગવી ઓળખ તો છે

ગુજરાતી ગઝલકારોમાં ગરવા ગિરનારના શૃંગારમાન : મનોજ ખંડેરિયા

એક ગઝલકાર તરીકેની. આ ગઝલકારે ગઝલક્ષેત્રે અનેક નવા આયામો રચ્યાં છે. કહીએ કે ગુજરાતી ગઝલની ભીતર પ્રાણવાયુ ફૂંક્યો છે. આ ગઝલકાર પરંપરા સાથે અનુસંધાન જીળવીને આધુનિકતા અને પ્રયોગશીલતાને પણ અભિનિવેશે પ્રગટાવે છે. એટલું જ નહીં પણ, મનોજ ખંડેરિયાએ ગઝલક્ષેત્રે પોતીકી-આગવી ઓળખ ઊભી કરી છે. અગાવ ગઝલની આવી વ્યાખ્યા થતી કે, ‘ગઝલ એટલે પ્રિયતમા સાથે એકાંતમાં થકી ગુફતેગૂ.’ જો કે, આધુનિક ગઝલકારો આટલા નાના વિષયમાં બંધિયાર રહેવાને બદલે તેમાં અપાર વિષયવૈવિધ્ય લઈને આવે છે. મનોજ ખંડેરિયા ગુજરાતી ગઝલક્ષેત્રે પ્રવેશે એ પહેલાં બાલશંકર કંથારિયા, કલાપી, શયદા, નસીમ, સગીર, પતીલ, મરીજ, ધાયલ, શૂન્ય પાલનપુરી, ગની દહીવાલા, બરકત વિરાણી, બેફામ, રતિલાલ અનિલ, સેફ પાલનપુરી, જલન માતરી, રૂસ્વા મઝલૂમી, કિસ્મતકુરેશી, હરીન્દ્ર દવે જેવા ગઝલકારોએ ગઝલને ગુજરાતીતા અપાવી દીધી હતી. આવા સમયગાળામાં દરમ્યાન મનોજ ખંડેરિયા “અચાનક” સંગ્રહ લઈને આવે છે. એટલું જ નહીં પણ એક સિધ્ધહસ્ત ગઝલકાર તરીકે પ્રસ્થાપિત થાય છે. મનોજે ગુજરાતી ગઝલમાં પોતીકી મુદ્રા ઊભી કરી છે. તેમની ગઝલોમાં શાદ, કલમ, કાગળ, ઋતુઓ, પીંદું, શાહી, ખડીયો, સૂર્ય વગેરે અનોખું આકર્ષણ સર્જે છે. મનોજ ખંડેરિયાએ ગઝલોમાં અભિનિવેશપૂર્વક કુમાશ લાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો; તે પણ માત્ર ભાવની જ નહીં પણ ભાષાની કુમાશ પણ અર્થ પૂર્ણ રીતે લાવે છે. મનોજ ભલે આજે ક્ષરદેહે હ્યાત નથી પણ તેમને અક્ષરરદેહે તો મનોજ સદા જીવંત રહેશે.

કાચ્યાનુશીલન

આ ગજલકારને શબ્દ અને કવિતા તો તેમના માટે પ્રાણવાયુ છે. તેમનો આ શે'ર જુઓ એ જ બોલકો બની મનોજની શબ્દોપાસનાની ઓળખ કરાવે છે :

“શબ્દ અમારી તક્ષશિલા ને
કવિતાને સમજ્યા નાલંદા.”

કવિ માટે તો શબ્દો જ સર્વેસર્વ હોય છે. મનોજ ખંડેરિયા શબ્દની કિંમત જાણે છે. પ્રત્યેક શબ્દ અણભોલ હોય છે એની સમજ આ ગજલકારને છે. જે વ્યક્તિ કામધેનું સમાન શબ્દોનું સાનિધ્ય પ્રાપ્ત થયું હોય તેનો ભલા ભીજું જોઈએ પણ શું? કવિ શબ્દ દ્વારા ફૂલ જેવી ઝજુતા રજૂ કરી શકે તો શબ્દના સહારે ભયાવહતા કે કરાલતા પણ રજૂ કરી શકે મનોજ ખંડેરિયાને મન શબ્દો તો ગંગાજળ જેવા પવિત્ર અને શીતળ છે. તેઓ એક શે'રમાં શબ્દોનું માંગલ્યગાન કરતા કહે છે :

“રસમ અહીંની જુદી, નિયમ સાવ નોખા
અમારે તો શબ્દો જ કંકુ ને ચોખા.”

શબ્દનું માંગલ્ય જંખતા આ કવિની કવિતા પ્રત્યેની પ્રેમાળવૃત્તિ કહીએ કે, કવિતાના માંગલ્ય માટેનો કવિનો પક્ષપાત એમની ગજલોમાં ઠેર ઠેર પામી શકાય છે. ગુજરાતી ગજલોમાં આપણી પૂજા અર્ચના સાથે સંકળાયેલ કુમકુમ અક્ષતની ધારદાર માંડળી ભાગ્યે જ મનોજ પૂર્વ કે પછી પણ જોવા મળે છે. મનોજ લાઘવતામાં પણ અસરકારક વેધકતા ઉભી કરી જાણે છે. જે ગજલકાર લાઘવની કળામાં હથોટી ધરાવતો હોય તે ગજલ અસરકારક રીતે લખી શકે, એટલું જ નહીં તેના પ્રત્યેક શે'રમાં યાદગાર

ગુજરાતી ગજલકારોમાં ગરવા ગિરનારના શૂંગસમાન : મનોજ ખંડેરિયા

બની જાય. જુઓ મનોજ ખંડેરિયાનો એવો જ એક યાદગાર શે'ર :

“કવિતા તો છે કેસર વાલમ!
ઘોળો સોના-વાટકડીમાં.”

ટૂંકી બહરમાં લખાયેલી આ આખી ગજલ ધ્યાનાર્દ બને છે. અહીં આવેગની મુખરતા નથી પણ ભાવનીસૂક્ષ્મ વંજનામાં અને હું કવિત્વ ઉઘડ્યું છે. મનોજની ગજલોમાં તો કેસરસમી મીઠાશ અને કમનીયતા વહે છે. આ ગજલકારને શબ્દરૂપી તીર તાકતા આવેદે છે. મનોજ જે ધરામાં તીર મારે છે તે સુક્કીભં નથી પણ રસાળ છે. એથી જ તો એની ગજલધરામાંથી શીતળ જરો ફૂટીને વહે છે ને ભાવકને પણ તરબતર કરી મૂકે છે. મનોજ ખંડેરિયાનો શબ્દ પ્રત્યેનો પક્ષપાત જુઓ કેટલાંક શે'રમાં કેવો ચોટદાર ને ધારદાર બન્યો છે.:

“કોઈ સમયના વચ્ચાળામાં
શબ્દો જન્મ્યા પરવાળામાં”

કે પછી -

“શબ્દની આ તો સુરંગ જીવલેણ,
પગ જરા મૂકો તો ફુરચા થઈ જશે?”

અથવા તો

“શબ્દ તરછોડીને આવું કઈ રીતે?
હું મને તોડીને આવું કઈ રીતે?”

આવા તો અનેક દણાંતો મનોજ ખંડેરિયાની કાવ્યરાશિમાં પડ્યાં છે.

કવિતા અનુભૂતિનો વિખ્ય છે. આ બાધ્ય અનુભૂતિ કરતા આંતર

કાચ્યાનુશીલન

અનુભૂતિ વિશેષ અસરકારક હોય છે. એમાંથે અંતરાનુભૂતિને ગજલત્વ બક્ષવું એ અધરું અનુઝાન છે. મનોજ ખંડેરિયાને મન ગજલ લાક્ષાગૃહના મહેલ જેવી છે. એમાં સણગી જવાની બીક તો રહે જ છે, ને જે આ મહેલમાં સ્વેચ્છાએ પ્રવેશે તે જ સાચી કવિતા આપી શકે. મનોજ ખંડેરિયાએ આવું સુકર્મ સાહસ કર્યું છે ને ગુજરાતી કવિતાને ન્યાલ કરી દીધી છે. જુઓ એક શે'ર :

“વસ્યા લોહીમાં ગામ નવસો નવાણું,
કવિતા વગરનું ન એકેય થાણું.”

શબ્દ પ્રત્યેની પ્રેમાળવૃત્તિ અને સર્જનપ્રક્રિયાને ભાવ એમની પ્રસિધ્ય ગજલ ‘એમ પણ બને’ માં અસરકારક રીતે જીલાયો છે. કવિતા અમસ્તી નથી બનતી, તેમાં તેનાં કવિએ સંપૂર્ણ તન્મયી બની જવું પડે. સર્વસ્વ ત્યજ દેવું પડે. ત્યાં સુધી કે, આ જિવાતા જીવન અને બ્યવહારજગત સાથેનો નાતો તોડીને પોતાના દેહનું ભાન ભૂલી જવાનું હોય છે. માત્ર કલમ પકડતા જ કે શબ્દ લખતા જ ગજલ નિર્માઈ જતી નથી એમાં તો આખે આખો હાથ નરસિંહની મશાલ થઈને સણગી જાય પણી જ અસરકારક કવિતા નીપજે. જુઓ મનોજ ખંડેરિયાની સર્જનપ્રક્રિયા વિશેની સમજ :

“પકડો કલમને કોઈ પણ એમ પણ બને,
આ હાથ આખે આખો બણે એમ પણ બને.”

ગજલ સર્જવા માટે તો સ્વયંમુને ભૂલી જવાનું હોય છે. ગજલકાર દેહની વેદના ભૂલી જાય, જિવાતી ક્ષણને પણ ઓગાળી નાખે એ જ શબ્દનો મહિમા આંકી શકે. આવા કવિઓની શબ્દરૂપી મોરલીના તાનમાં ક્યો

ગુજરાતી ગજલકારોમાં ગરવા જિરનારના શૂંગસમાન : મનોજ ખંડેરિયા

ભાવક કે પરિખાવિત થયા વિના રહે? મનોજને શબ્દની શરણાઈમાં વહેવું ગમે છે. મનોજ ખંડેરિયા એક પ્રયોગશીલ અને આધુનિક ગજલકાર પણ છે. તેમને એક જ માપના છંદવિધાનમાં રાચવું ફાવતું નથી. તે પરંપરાને ઓળંગીને છંદપ્રયોગ કરી જાણે છે. મનોજ ટૂંકી, મધ્યમ અને લાંબી લહરમાં અસરકારક ગજલો આપે છે. જુઓ ટૂંકી બહરનો એક શે'ર :

“હું વસું વનરાઈમાં
પણ્ણની તન્દાઈમાં
હું સમયની ફૂંક છું
શબ્દની શરણાઈમાં”

તો મનોજ ખંડેરિયા મધ્યમ અને લાંબી બહરમાં પણ સુંદર ગજલો રચે છે. જુઓ એક લાંબી બહરનો શે'ર :

“આંગણું ગડબડયું, ડેલી બોલી પડી, ભીંત મૂંગી રહી,
ઘર વિશે અવનવી વાત સહુએ કરી, ભીંત મૂંગી રહી.”

અગાઉ નોંધ્યું તેમ, મનોજ એક પ્રયોગશીલ ગજલકાર છે. ગજલક્ષેત્રે તેમણે અનેક નવા પરિણામો રચ્યાં છે. મનોજની ગજલોનું શિલ્પવિધાન એમને પ્રયોગશીલ ગજલકાર તરીકે પ્રસ્થાપિત કરે છે. તેમણે ગજલમાં નાની-મધ્ય-લાંબી બહેર, કાંક્યા, રદીફ તેમજ વિવિધ છંદવૈવિધ્ય ક્ષેત્રે ઘણું સૂઝપૂર્વકનું કાર્ય કર્યું છે. ટૂંકી બહરમાં રચાયેલી ગજલોમાં માત્ર બે-ત્રાણ આવતનો દ્વારા મનોજ ઘણી અસરકારકતા ઊભી કરી શકે છે જુઓ ટૂંકી બહરનો એક શે'ર :

કાચ્યાનુશીલન

“શબ્દો ખૂશ્ભૂ અસલી જાણો,
ડોલર ફૂલની ઠગલી જાણો.
કોણ ગયું કાગળના રસ્તો
અક્ષર-રૂહી ગઈ પગલી જાણો.”

તો કાફિયા-રદીફ સંયોજન તો મનોજ ખંડેરિયાને આગવી પ્રતિજ્ઞા અર્પે છે. મનોજ ખંડેરિયા કાફિયા અને રદીફના આયોજનથી ગઝલની સચોટ રીતે કાફિયા-રદીફની પ્રામિમાં અને તેના નિર્વહણમાં રહેલી હોય છે. જે ગઝલમાં અસાધારણ ચોટ ઊભી કરી છે. મનોજની પ્રથિતયશ કૃતિ ‘વરસોના વરસ લાગે’ ગઝલમાં વિશિષ્ટ રદીફની લાક્ષણિકતા ઘણી ધ્યાનાર્હ બની છે. સૂક્ષ્મભાવ વ્યાપારને આદેખતી આ રચનામાં કવિએ જે સુંદર કલ્યાણ રજૂ કર્યા છે. તેના પ્રત્યેક શે’ર હૃદયંગમ બન્યા છે. આજે માણસ કેવો બની ગયો છે? માણસ પ્રત્યેક ક્ષણે નિત નવા ચહેરા-મહોરાં ધારણ કરે છે. ઈશ્વરે બનાવેલી સૃષ્ટિમાં મનુષ્ય જેવા પ્રાણીને સમજવું ઘણું અધરું છે. આજનો માણસ ઔપચારિકતાના અનેક આવરણો નીચે જીવે છે. દંબ અને આંબરના વાધા પહેરી ફરનારા માણસને પામી શકતો નથી. મનોજ ખંડેરિયા માણસને તાકીને કહે છે:

“ક્ષણોનો તોડવા બેસું તો વરસોનાં વરસ લાગે,
બુકાની છોડવા બેસું તો વરસોનાં વરસ લાગે.”

અહીં દંભી માનવને મુખર કરતું બુકાનીનું પ્રતીક ઘણું મર્મવેધક બન્યું છે. બુકાનીમાં આવૃત એવો ચહેરો જાણવામાં તો આખી જિંદગી

ગુજરાતી ગઝલકારોમાં ગરવા ગિરનારના શૂંગસમાન : મનોજ ખંડેરિયા

પસાર થઈ જાય તો યે એના સાચા સ્વરૂપને પામી શકતું નથી. તો માણસે ધારણ કરેલા મૌનને, એની મુલાયમતાને મુખર કરવા પ્રયોજયેલું દશ્ય કલ્યાણ આ ગઝલના બીજા શે’રમાં કેવું ચોટદાર બને છે :

“કમળ-તંતુ સમા આ મૌનને તું તોડમાં નાહક,
ફરીથી જોડવા બેસું તો વરસોના વરસ લાગે”

અહીં મનોજ ખંડેરિયાએ મૌનની મૂર્તિતા અને મુલાયમતા દર્શાવવા યોજેલું દશ્યકલ્યાણ ઘણું મનોહારી બન્યું છે. આ ગઝલના પાંચેપાંચ શે’ર ઘણાં હૃદયરૂપશી બન્યાં છે. અહીં કવિએ દશ્યકલ્યાણની સાથે શ્રુતિગ્રાહ્ય કલ્યાણનોનું અદ્ભુત આયોજન કર્યું છે. આખી ગઝલમાં મનોજનું કવિકર્મ પણ નોંધનીય છે : ‘બેસું તો વરસોનાં વરસ લાગે’ જેવી લાંબી રદીફ ગુજરાતી ગઝલમાં ભાગ્યે જ આટલી લોકપ્રિય બની છે. આ ગઝલના કાફિયા અને રદીફ ઊભયમાં મનોજની કવિપ્રતિભા સોળે કળાએ ખીલી ઊઠી છે, એટલું જ નહીં આખી ગઝલ આપણી ઈન્દ્રિયોને સ્પર્શી છે અને ભાવકને તરબતર કરી દે છે.

‘દરવાજો ખોલ’ ગઝલ પણ મનોજખંડેરિયાની ધ્યાનાર્હ ગઝલ છે. અહીં ‘જેવું છે, દરવાજો ખોલ’ નો પ્રલબ રદીફ ઘણી અસરકારક બની છે. અહીં કશાક અનાગતત્વને પામવાની કવિની જિજીવિષા ઘણી અસરકારક બને છે. કંઈક પામવાની મથામણ ‘દરવાજો ખોલ’ નો સાંદ પાડીને પ્રગટે છે. આ સાંદ તો છે - અંતરાનુભૂતિનો. જે બાહ્ય કે સ્થૂળ ઉપકરણોથી જ નહીં પણ. અંતરચ્યક્ષુથી જ પામી શકાય છે. મનોજ ખંડેરિયા પ્રતીક - કલ્યાણનો સમુચ્ચિત વિનિયોગ કરી ભાષાકર્મથી ગઝલને

કાચ્યાનુશીલન

આધ્યાત્મિક શિખરે પહોંચાડે છે. જુઓ મત્વાનો શે'ર :

‘કેં જળહળ જળહળ જેવું છે, દરવાજો ખોલ,
આ મરવું જાકળ જેવું છે, દરવાજો ખોલ.’’

મનોજ અહીં શે'રની ગ્રથમ પંક્તિમાં “ કેં જળહળ જળહળ જેવું છે” એવી કંઈક ગર્ભિત વાત કરી, તરત બીજી પંક્તિમાં ‘આ મરવું જાકળ જેવું’ કહીને જીવનની ક્ષણાભંગુરતાને સૂચ્યવે છે. આ ગઝલના ગ્રથેક શે'ર પાસાદાર મોતીસમાન છે. ગઝલનો મકતાનો શે'ર પણ એટલો જ વેધક છે.

“શબ્દો સાંકળ ખખડાવે છે કેં વર્ષોથી,
એ કામ જરા પળ જેવું છે, દરવાજો ખોલ.”

જીવન તો અવિરત વહેતું રહે છે. છતાં, પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થતી નથી. થાય પણ કઈ રીતે? કારણ કે, તે શબ્દાતીત છે. મનસાતીત છે. આ કવિ માત્ર શબ્દોથી જ બંધ દરવાજાની સાંકળ ખોલવાની વાત કરતો નથી. કોઈક આંતર સ્ફૂરણાથી જ એ સહસા એક પળમાં ખૂલ્લી જશે, એવો ધ્વનિ પ્રગટાવે છે.

‘રસ્તા વસંતના’ તો મનોજ ખેરિયાની યશોદાયી રચના છે. મનોજે અહીં વસંતના જેવી રદીફ પસંદ કરી ભાવ અને વિચારનું એક્ય સાધી કેટલાક અનોખા આચામ રચ્યાં છે. ગઝલની શરૂઆત ખૂબ જ આકર્ષણ જન્માવે એવા અંદાજથી કવિ કરે છે. જુઓ આ ગઝલનો મત્વાસુઃ

“આ ડાળ ડાળ જાણે છે કે, રસ્તા વસંતના,

ગુજરાતી ગઝલકારોમાં ગરવા વિરનારના શૂંગસમાન : મનોજ ખંડેરિયા

ફૂલો એ બીજું કે નથી પગલા વસંતના.”

અહીં એક ડાળ નહીં પણ ‘ડાળ-ડાળ’ એકોએક ડાળ - પ્રત્યેક ડાળમાં મહોરેલાં મેકતાં ફૂલો, એની વાંકી ચૂકી લીલીછમ ડાળી, એની સૌરભ બધું શું છે? મનોજ ખંડેરિયા અપૂર્વ કલ્યના રજૂ કરે છે - એ તો વસંત પસાર થઈ રહી છે તેના પગલાં છે. વસંતના પદેલા રંગભર્યા, સુગંધભર્યા પગલાને કવિએ અનોખા કવિકર્મ દ્વારા આલેખી, એના માનવમનમાં જાગેલાં ભાવસંવેદનો સંચલનોના ઉન્માદને અસરકારકતા બક્ષી છે. આ ગઝલનો બીજો એક શે'ર માણાં :

“મલયાનિલોની પીંછીને રંગો ફૂલોના લૈ,
દોરી રહ્યું છે કોણ આ નકશા વસંતના.”

આ વસંતનો મીઠાઓ સંસ્પર્શ તો કવિ હૃદયમાં પ્રિયતમાનાં સંસ્મરણોના અભીલ ગુલાલ ઊડાડી રહ્યો છે. રંગ અને સુવાસથી થયેલો આહૂલાદ કવિને તરબતર કરી મૂકે છે.

મનોજ ખંડેરિયાની ગઝલોમાં આવતી લાંબી રદીફની માફક ટૂંકી રદીફ પણ ઘણી અસરકારક હોય છે. મનોજ એક શબ્દી રદીફ પર કલમ ચલાવે છે. જો કે આવો વિશેષત પદાર્થલક્ષી કે ભાવવાચક હોય છે. ભગવતીકુમાર શર્મા એક શબ્દી રદીફને આવકારતા કહે છે :

“આધુનિક ગઝલકારોએ એક શબ્દી રદીફો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું. આનું સારું પરિણામ એ આવ્યું કે તેનાથી ગઝલમાં ભાવ સાતત્ય જળવાવાની સંભાવના સર્જાઈ, સાથોસાથ આમાંથી ભયસ્થાન એ વતર્યું કે આવી કેટલીક ગઝલો ફારસી છંદમાં રચાયેલા લધુનિબંધ જેવી નીવડી..”

કાચ્યાનુશીલન

‘પીછું’ રદીફવાળી ગજલ મનોજની ધ્યાનાઈ ગજલ છે. પીછાંનું આવું પ્રતીકાત્મક આલેખન મનોજ પૂર્વની ગજલોમાં ભાગ્યે જ થયું છે. જુઓ આ શે’ર :

“ફરકું પડે ત્યારે ભૂરી હવામાં
જીણાં શિલ્પ કેં કોતરી જાય પીછું.”

તો સમય જેવી રચનામાં રદીફ પણ એટલી જ અસરકારક બની છે. કવિએ અહીં સમયની વિવિધ અવસ્થાએ આલેખીને, માણસ કેવો સમયઆધીન છે તેની વિવશતા સુપેરે પ્રગટાવી છે. માણસ સમયની ગતિની સાથે દોડે છે, હાંફ છે. હાથમાં મૂકેલી મહેંદી પરથી લગ્નજીવન કેવું જશે? એ કહી શકાય નહીં, તે તો સમય આવે જ ખબર પડે. જુઓ આ શે’રમાં સમયની અવસ્થાનું તાદ્દશ આલેખન

“કેવોક રંગ આવશે? એવા વિચારમાં
મેદી મૂકેલ હાથને જોયા કરે સમય.”

મનોજ ખંડેરિયાએ રદીફની માફક કાફિયા દ્વારા પણ અનોખા કવિકર્મનો પરિચય કરાવ્યો છે. સમયમાં ‘દોડ્યા’, ‘હાંફ્યા’, ‘જોવા’, ‘થોભ્યા’, ‘આવ્યા’ - જેવા કાફિયા દ્વારા આધુનિક ગજલકારો પ્રતીકો દ્વારા પણ ગજલો અર્થગંભીર મુદ્રા ઉપસાવી અનેં઱ું ગજલત્વ સિધ્ય કરે છે. આગળ વાત કરી તે ‘પીછું’ ગજલ મનોજ ખંડેરિયાની ઉત્તમ પ્રતીકાત્મક રચના છે. આકાશમાં ઊડતાં પંખીની પાંખમાંથી ખરી પડતાં પીંછાને કવિએ ગગનમાંથી જે રીતે ઉત્તરાં બતાવ્યું છે, તેમાં મનોજની કવિ પ્રતિભાને ઉન્મેષ કળી શકાય છે. મનોજની ગજલમાંનો પીંછું ચિત્તના

ગુજરાતી ગજલકારોમાં ગરવા જિરનારના શૃંગારમાન : મનોજ ખંડેરિયા

ચેતોવિસ્તારનું વાહક બનતો આ શે’ર કેવો પ્રતીકાત્મક બને છે :

“શેવાળ પાણી ભીત પગથિયાં ફરે છે ગોળ,
પીંછું ફરકું જે પળે ઉતરે છે વાવમાં.”

મનોજની ગજલોમાં પ્રતીક-કલ્પન આયાસપૂર્વકના નહીં પણ સહજ છે. એમની ગજલોમાં સૂર્ય પ્રતીક તરીકે અનેકાધિ વખત પ્રયોજય છે. સર્વત્ર જળહળ કરી મૂકે એવા સૂરજને પામવાની કવિની મથાપણ જુઓ આ શે’રમાં કેવું ગજલત્વ ધારણ કરે છે :

“સૂર્ય મારા લોહીમાં ઓગળીને
કોણ મારી રગે રગે તડકો કરે.”

મનોજ ખંડેરિયા ગજલોમાં પ્રતીક કલ્પનની માફક પુરાકલ્પન પણ નૂતન આયામ રચે છે. આ ગજલકાર પુરાશક્થા કે પુરાકથામાંથી એવાં પાત્રો કે પ્રસંગોને આધારે તેનું અલાયદું અર્થઘટન કરીને નૂતન અર્થધારા પ્રગટાવે છે :

“રથનું પૈડુ ગળવા લાગ્યું
જીવન શાપિત ઘટના સરખું.”

અહીં આપણી નજર સામે કર્ણની શાપિત ઘટના તાદ્દશ થાય છે. જીવનની એક અવસ્થા કે જ્યાં જીવનની છેલ્લી ઘડી પૂર્ણ થતી હોય. કર્ણ માટે કુરુક્ષેત્રમાં ખરાં સમયે વિદ્યા ભુલાઈ જવી એ એક શાપિત ઘટના છે કવિએ આ શાપિત ઘટના સાથે માનવજીવનને મૂકીને અનોખું કવિકર્મ બજાવ્યું છે. તો બીજી એક ગજલનો શે’ર શકુનિની કપટનીતિને સમયના સંદર્ભમાં મૂકી સમયની મહત્ત્વા રજૂ કરે છે :

કાચ્યાનુશીલન

“નથી જીતતો સૂર્ય ઊગવાની આશા
અહીંનો સમય છે શકુનિનો પાસો.”

સમય સમય બલવાન છે નો ખ્યાલ મનોજ ગજલમાં વેધક રીતે આલેખે
છે. મનોજ ખંડેરિયાને બીજા શે'ર અવલોકો :

“લે કવચ-કુંડળ હવે આપી દીધાં
મેં જ મારા હાથ બે કાપી દીધાં.”

“સુંદરી જેવી ઈચ્છાનું શાસન,
આ હદ્ય દેશ તો કામરુ છે.”

“હશે શબ્દ, જે ભેટશે બાથભીડી,
ગરમ લોહના સ્તંભ પર જોઈ કીડી.”

“એમ પણ બને” ગજલના મત્તાના શે'રમાં રાસલીલા જોવામાં
તદ્વાપ બની ગયેલા નરસિંહ મહેતાનો હાથ સળગી ગયો હતો તેનું
પુરાકલ્પન તો ખૂબ જ્ઞાણિતું બન્યું છે :

“પકડો કલમને કોઈ પણ એમ પણ બને,
આ હાથ આખે આખો બળે એમ પણ બને”

મનોજ ખંડેરિયાએ ગજલોમાં છંદોનો ભરપૂર પ્રયોગ કર્યો છે. શિખરિણી
છંદના ગજલને ઢાળવાને પ્રયાસ કરનાર મનોજે જૂલણા છંદમાં વહેતી
આ ગજલ મનોજની કવિપ્રતિભાની પરિચાયક બની રહે છે. જૂનાગઢમાં
જે આપણો ધાર્મિક સાંસ્કૃતિક વારસો સદીઓથી સૂચવાયેલો છે તે આજે

ગુજરાતી ગજલકારોમાં ગરવા જિરનારના શૂંગસમાન : મનોજ ખંડેરિયા

નામઃશેષ બની ગયો છે. તેનો વસવસો મનોજ ખંડેરિયા માર્ભિક રીતે રજૂ
કરે છે. જૂલણા છંદમાં વહેતી ભક્તિની ભીનાશથી પરિપ્લાવિત થતો
પ્રથમ પહોર આજે વિસરાઈ ગયો તેનું દર્દ મનોજ આ રીતે વ્યક્ત કરે છે:

“પાછલી રાતાની ખટકડી એ હજી
એ તણોટીને એ દામોદર કુંડ પણ,
જૂલણા છંદમાં નિત પલળતો
પ્રથમ પહોર તે ક્યાં ગયો કોઈ કહેતું નથી.”

તો, આજનો માણસ અનેકવિધ આકમણોનો ભોગ બન્યો છે. એમનું
જીવન વિચ્છિન બની ગયું છે. શીર્ણ-વિશીર્ણ અને લોહીલુહાળ બનેલું
જીવન મનોજે આ ગજલમાં જ દ્વિરૂક્ત શર્જના સહયોગે અસરકારક
રીતે આલેખે છે જુઓ આ શે'ર :

“જિંદગીના રૂપાણા ચહેરા ઉપર
ઉજરડા ઉજરડા સોંકડો ઉજરડા
કોણ છાના પગો આવી મારી ગયું
નહોર, તે ક્યાં ગયો કોઈ કહેતું નથી.”

મનોજ ખંડેરિયા ગજલોમાં પ્રતીક, કલ્પન કે પુરાકલ્પનો દ્વારા અનોખા
આયામો રચે છે તો મનોજ આપણી લોકપરંપરાને પણ ભૂત્યા નથી.
એમની ઘણી ગજલોમાં આપણી લોકસંસ્કૃતિની સુવાસ પ્રગટે છે. લોકજીબે
ગવાતા-જિવાતા જીવનના વિધુ વિધુ ભાવોનું મનોજની ગજલોમાં સુંદર
ગજલીકરણ થયું છે. એટલું જ નહીં પણ અનેરું કાવ્યત્વ પણ પ્રગટાવે
છે. જુઓ આ શે'ર :

૧૫૦

કાચ્યાનુશીલન

“હવે કાટ સોનાના દાતરડે લાગ્યો,
કહો કઈ રીતે વાઢવા જાઉં વીડી.”

“અહીં નહીં જાઉં વીડી વાઢવ રે લોલ!” લોકગીતનું સ્ફેજે સ્મરણ થી આવે છે. અહીં ભાવસંદર્ભ જુદો છે, છતાં મનોજ ગજલ દ્વારા નવા નવા ભાવ સંદર્ભ રચે છે. મનોજ ખંડેરિયાને લોકજીવનનો પરિચય છે. લોકોની રૂઢિઓ, એની પરંપરાઓ, એના ઘ્યાલાદિ પણ મનોજે ગજલમાં કલાત્મક રીતે આદેખ્યાં છે. લોકોની રૂઢિઓ, શ્રદ્ધા-અશ્રદ્ધા, શુકન-અપશુકન જેવી બાબતને અભિનિવેશે આદેખતાં કહે છે :

“બાકી ન આવવાનું હવે કોઈ પણ અહીં
બોલે છે કેમ તોય હજુ કાગડાને પૂછ.”

મનોજ ખંડેરિયાની ગજલો ગુજરાતી ગજલોમાં ખૂબ જ લોકપ્રિય બની છે. તેની સમૃધ્ય વિશે ધાર્યું સંશોધન થઈ શકે એમ છે. એક વાત તો સ્પષ્ટ છે ગુજરાતી ગજલકારોમાં મનોજ ખંડેરિયાનું સ્થાન ગરવા ગિરનારને શુંગ સમાન છે. મનોજ માટે ગજલદેખન એમના જ શરૂઆતમાં જુઓ :

“બે ઘડી આ ગજલ ગમી તો બસ
દોસ્ત અહીં થાવું છે અમર કોને.”

અંતે ડૉ. નીતિન વડગામાના શર્જદો ટાંકું છું,
“... પરિચિત પ્રચલિતભાવોનું પણ નવ્યરૂપે થતું પ્રસ્તુતીકરણ; કલ્પન, પ્રતીક, પુરાકલ્પન જેવાં ઉપકરણોથી પ્રગટી અભિવ્યક્તિની નજીકત; પોતીકા ભાષાકર્મથી ગજલની થતી માવજત અને એ બધાં થકી સિધ્ય થતું

ગુજરાતી ગજલકારોમાં ગરવા ગિરનારના શુંગસમાન : મનોજ ખંડેરિયા

ગજલનું સુકુમારરૂપ, મનોજને ગુજરાતી ગજલના ગિરનાર સમા ઉત્ત્રત
શુંગ તરીકે સ્થાપી આપે છે.”

અમૃત ‘ધાયલ’ની ગજલોમાં બાદશાહી ખુમારી

ગજલોમાં કવિતામાં ગજલ સાહિત્યસ્વરૂપની શરૂઆત થઈ ત્યારથી આજપર્યત ગજલે અનેક નવા પરિમાણો સર્જયા છે. ગુજરાતીમાં ગજલની શરૂઆત બાલાશંકર કંથારિયાથી થાય છે. ‘કલાપી’ જેવા કવિએ તો ગજલને ખૂબ લોકપ્રિયતા અપાવી છે. મણિલાલ અને ‘સાગર’ જેવા ગજલકારો પણ ગજલના સ્વરૂપને લોકપ્રિય બનાવવામાં યથાકિંચિત્ ફાળો આપે છે. આ પ્રથમ તબક્કો જ્યારે ઈ.સ. ૧૯૨૦ પછી તેમાં ‘શયદા’, ‘નસીમ’, ‘બેકાર’, ‘પતીલ’, ‘અસીમ’, ‘રાંદેરી’ જેવા ગજલકારોએ ગજલને માત્ર વિકસાવી જ નહીં પણ એ સ્વરૂપને લોકપ્રિયતા અપાવી. ગજલનો ત્રીજો તબક્કો ઈ.સ. ૧૯૪૨ની આસપાસથી શરૂ થાય છે. તેમાં ‘મરીજ’, અમૃત ‘ધાયલ’, ‘સૈફ શૂન્ય પાલનપુરી’, ‘કિસ્મત કુરેશી’, ‘બેફામ’, ‘જલન માતરી’, રૂસ્વા મજલૂમી આદિ ગજલકારો ગજલને

અમૃત ‘ધાયલ’ની ગજલોમાં બાદશાહી ખુમારી

લોકપ્રિયતા બક્ષે છે. આ સમયગાળામાં ગજલ લગભગ સોળે કળાએ ખીલે છે. તેમાં ભાષા, છંદ, અલંકાર, પ્રતીક, કલ્પનાદિનું અપારવૈવિધ્ય ઘાનાઈ બને છે. આ પછીનો ગાળા ઈ.સ. ની ૧૯૬૦ પછીથી શરૂ થાય છે તે છે - સામ્પ્રત ગજલનો.

અમૃત ‘ધાયલ’ ગુજરાતી ગજલમાં ગજલ સમાટનું બિરુદ્ધ પામ્યાં છે. ગુજરાતી ગજલની અંતરંગ છટા જાણે અમૃત ‘ધાયલ’ની વાણીમાં ગુંથાઈ ગઈ છે. તેમણે ગુજરાતી ગજલને અજબ-ગજબના રંગો વડે રંગી છે. કહીએ કે, તેમણે આસમાની ચૂંદામાં ગજલરૂપી તારલા ટાંક્યા છે. અમૃત ‘ધાયલ’ની ગજલોમાં સૌનંદ્ય અને માધુર્યનો સુભગ સમન્વય રચાયો છે. ભાવ, ભાષા, અને અભિવ્યક્તિમાં અમૃત ‘ધાયલે’ પોતીકી મુદ્રા ઉપસાવી છે. આ ગજલકારે શબ્દરૂપી પીંછીના છંટકારે અનેક ચિત્રોરૂપી ગજલો સર્જ છે. ગુજરાતી ગજલને લોકપ્રિયતા બક્ષવામાં અમૃત ‘ધાયલ’ અનન્ય કામ કર્યું છે.

અમૃત ‘ધાયલ’ની ગજલોમાં મને આકર્ષે છે એક તો એમનો ખરો મિજાજ-બાદશાહી ખુમારી. એમની ગજલોની છાબ છલકાતો મયપરસ્તીનો કેફ એમની બીજી આગવી વિશેષતા છે. તો ત્રીજી બાબત તેમની ગજલોમાં પ્રગટ્યો પ્રાણયની મીનાકારીનો મદલોલ. અહીં મારે વાત કરી છે એમની ગજલમાં આવતી બાદશાહી ખુમારીની. ગુજરાતી ગજલમાં અનેક રંગો પૂરનાર ‘ધાયલ’નો મિજાજ કંઈક જુદો જ છે. એમનો અસસલ મિજાજ એટલે એમની ગજલોમાં પ્રગટી એમની બાદશાહી ખુમારી. આથી જ આ કવિ પોતાની તમામ ગજલ સંગ્રહના સમુચ્ય

કાચ્યાનુશીલન

ગ્રંથનું નામ ‘આડો જામ ખુમારી’ રાખી શકે છે. જુઓ તેમનો આ શે’ર
એમાં અમૃત ‘ધાયલ’નું વ્યક્તિત્વ ઉપસી આવે છે. :

“લાગું છું ખાલી પણ ‘ધાયલ’
ભરપૂર ભરેલો માણસ છું.”

આ ગજલકારે જિંદગીને ચલમની માફક ભરી-ભરીને પીધી છે.
કહીએ જિંદગીનો કસ કાઢીને પીધો છે. જિંદગીને જાણી છે-માણી છે.
અમૃત ‘ધાયલ’ ને હું ઘણી વાર મળ્યો છું. આ કવિ પોતાની મસ્તીમાં જ
જ્યા છે. જિંદગીને મસ્તીમાં જ ચક્કૂર બનીને માણી છે, એનો કેફ આ
ગજલકારને આડો પ્રહર મદમસ્ત બનાવે છે. અમૃત ‘ધાયલ’ ના જીવનમાં
અતૃપ્તિ-ઘાસને કોઈ સ્થાન નથી, થોડું ઘણું સુખ પણ આ ગજલકારને
પર્યાપ્ત છે. જિંદગીમાં ભલે થોડું સુખ મળે પણ આ કવિને તો એટલું જ
બસ છે. ‘ધાયલ’ સાહેબ તેમનો આ શે’ર વારંવાર કહેતા :

“જિંદગાનીને માણીને સૂતો છું,
હર જમાનાને જાણીને સૂતો છું,
કોઈ ઈચ્છા ન કોઈ આશા છે,
શાંતિની સોડ તાણીને સૂતો છે.”

અમૃત ‘ધાયલ’ને અલગારી રખડપણી ગમે છે. પોતાની જ મસ્તીમાં આ
ગજલકાર રંગાયા છે. આથી જ કહે છે :

“મસ્તીમાં દૂબેલો માણસ છું,
હું રંગે રંગાયેલો માણસ છું,
ઘેઘુર બનેલો માણસ છું,

અમૃત ‘ધાયલ’ની ગજલોમાં બાદશાહી ખુમારી

અલગારી અકેલો માણસ છું”

અમૃત ‘ધાયલ’ની અનેક ગજલોમાં તેમની આત્મવાન દોલત, અને દૈવત
ઉભયની પ્રતીતિ થતી રહે છે. એમની ગજલમાં જે ખુમાર પ્રગટે છે
એવો ખુમાર ભાગ્યે જ અન્ય ગજલકારોની ગજલોમાં જોવા મળે છે.
એમની ગજલોમાં કવિનો અંતસ્તાપ નહીં બલ્કે આત્મનિષ ભરપૂર શ્રદ્ધાનો
બુલંદ રણકો સંભળાય છે. અંતરાત્માની ખુમારી જુઓ આ શે’રમાં કેવી
બુલંદસ્વરે સંભળાય છે.

“માહિલો મબલખ ખજાનો છે ભર્યો,
હું નથી ખાલી ખુશીની ખાણ છું.”

આ કવિ જિંદગીના અમરત્વને જાણે પામી ગયા છે. અમૃત ‘ધાયલ’ની
ગજલોમાં અનુભૂતિ સચ્ચાઈનો રણકો સુપેરે પ્રગટો રહે છે. એમની
ગજલોમાં જે ખુમાર પ્રગટે છે. આ કવિનો આંતરવૈભવ ભર્યો ભર્યો છે.
પોતાની પાસે ખુમારીનો જે વૈભવ છે તે બાદશાહો પાસે પણ નથી. આ
ગજલકાર ખૌમાર્ય પ્રગટાવતા કહે છે :

“આમ તો છું ફ્કીર પણ ‘ધાયલ’
ચાકરો બાદશાહ રાખું છું.”

આ કંઈ જેવી તેવી વાત નથી. જીવનના અનેકવિધ રંગોને પચાવી
જાણનાર ‘ધાયલ’ પાસે સાદી, સરળ ને છતાં ચોટદાર ને બળકટ બાની
છે. એમની ગજલોમાં ભાષાનું પોત પણ અનેક રંગોથી રંગાયેલું છે. એક
વખત કવિ વિનોદ જોશીના એ પ્રશ્નના જવાબ તેઓએ જણાવ્યું હતું:

“મારી સર્જકતા- વિશેષતઃ ગજલની પરિભાષામાં

કાચ્યાનુશીલન

કહું તો આઉર્ડ-આયાસ કરાવડાવતી નથી,
પણ આમદ - સહજ નિર્મિત માટે પ્રેરે છે.”

‘ધાયલ’ જીવને અને મૃત્યુ ઊભય ઘટનાને બાલસહજ જુએ છે. જિંદગીમાં કોઈ અધૂરપ હોય તો પણ તેને મધૂરપમાં બદલી નાખવાનો સમર્થ પુરુષાર્થ કરે છે. તેમને જીવનમાં કાંઈ ખૂટે છે તેની કોઈ ફરિયાદ જ રહેતી નથી. પોતાના જીવનમાં છલોછલ આનંદ ઊભરાતો હોય એવી ખુમારી પ્રગટાવતા કહે છે :

“ભાગ્ય ફૂટી ગયું છે, તો શાસ ઉપર જીવી જશું,
શીશે તૂટી ગયો ભલે, જમ હજુ ચિકાર છે.”

આવી જિંદાદિલી ધરાવતા કવિમાં ભાગેહુવૃત્તિ ન હોય એ સ્વાભાવિક છે. આ કવિ તો દુનિયાની દુર્દશા પર પોતાની દૈયાની આગ ઠાલવવાનું પણ ચૂક્તા નથી. જિંદગી તો એવી છે તેમાં ક્યાંક જીત મળે તો ક્યાંક હાર પણ મળવાનો સંભવ છે. સાચો માણસ એ છે તે આવી ઊભય સ્થિતિમાં સમતોલ રહી શકે. ઘણીવાર પોતાની જીત થઈ તો ઘણીવાર પોતે ભ્ણાન પણ થયા છે ત્યારે પણ કવિને કોઈને કોઈ સહારો પ્રામથાય છે જુઓ :

““ધાયલ” સદાય હસતી એની નજર કનેથી,
મેં મુફલિસીમાં પુષ્ટ તાકાત મેળવી છે.”

‘ધાયલ’ પોતે એક બિન્દુ માત્ર છે. ઇતાં, આ કવિ માત્ર એક અંશ જ બની રહેવા માગતા નથી. આવી બાદશાહી ખુમારી ધરાવતા કોઈ ફકીર બાદશાહ જ મળી આવે. આવા ફકીરને ભલા કોણ ભાત કરી શકે?

૧૫૭

અમૃત ‘ધાયલ’ની ગજલોમાં બાદશાહી ખુમારી

આવા બાદશાહને ભલા કોણ પ્રભાવિત કરી શકે? આવો જ કંઈક ભાવ પ્રગટાવતા ‘ધાયલ’ સાહેબ કહે છે :

“ઉંચકે કોણ પંથ ભૂલ્યાને?
આપમેળે જ ઉંચકાયો છું
મીંડું સરવાળે છું છતાં ‘ધાયલ’
શૂન્ય કરતાં તો હું સવાયો છું.”

આવા કવિને કોઈપણ જાતની સહાય નથી જોઈતી. એ તો વટથી-ખુમારીથી જીવવાનું જ પસંદ કરે છે. આવો જ કંઈક ભાવ આ શે’રમાં જોવા મળે છે.

“હું અસત્યમાં તો નહીં ભળું, ચણ્યા મેરુ છો, હું નહીં ચળું,
કે સહાય, પણ નહીં જોઈએ, ભલે સાવ અસહાય છું.”

અમૃત ‘ધાયલ’ સાવ ભાગ્ય પર ભરોસો રાખીને બેસી રહેવા માગતા નથી. એ તો ક્યારેક વિધાતા સામે પણ પડકાર ફેંકે છે. જો વિધાતા તેમને કોઈ ચીજથી વંચિત રાખશે તો તે નિયતિ સામે પણ પડકાર ફેંકશે. જુઓ કવિની ખુમારી :

“વંચિત વધુ રહીશ સુરાથી તો માનજે,
માર્યો તરસનો મૂર્તસુરાલય બની જઈશ,
ઓ કાળ, ફાવશે નહીં હંઝાવી તું મને,
હું જો થયો હતાશ, હિમાલય બની જઈશ.”

જે કંઈ જીવન મળ્યું છે, જિંદગી મળી છે તેનાથી અમૃત ‘ધાયલ’ સંતુષ્ટ છે. જેમને સંતોષ જ મહત્વનો હોય તેને વિશેષ મહત્વાકંક્ષા રહેતી

૧૫૮

કાચ્યાનુશીલન

નથી. પુરુષાર્થ અને ભાગ્યના બળો જે કાંઈ મળ્યું તે પર્યામ છે, એવો સંતોષ ‘ધાયલ’ના અધિતમ શે’રમાં જોવા મળે છે. :

“બસ, આમ આનબાનથી જિવાય તો ય બસ,
અંધેરો ફંડતા, શાનથી સિવાય તો ય બસ
આ જામમાં છે એથે વધારે ન જોઈએ,
આ જામમાં છે એટલું પિવાય તો ય બસ.”

અમૃત ‘ધાયલ’નું વ્યક્તિત્વ જ એવું હતું કે, તેઓ કોઈપણ સંજોગોમાં બાંધ-છોડ કરવા તૈયાર નથી. એ જે વસ્તુને ઈચ્છે છે ત્યારે મેળવી શકે છે અને જે નથી જોઈતી એ વસ્તુને સહજતાથી ત્યાગી શકે છે. સારા-માઠાં ગમે તેવા દિવસો હોય તો પણ ‘ધાયલ’ સાહેબ જરવી જાણે છે. એ તો કહે છે :

“સારા નરસા દિવસો એ તો ઈચ્છાના ઓછાયા છે,
મારા આ દુર્ભાગ્યને સાજન ઈચ્છું તો સહોગ કરું.”

આ ખમીરવંતા કવિને માત્ર ભાગ્યના જ સહારે બેસી રહેવું જરા પણ પસંદ નથી. આ ગજલકારતો ભાગ્ય કરતા પણ પુરુષાર્થને વિશેષ મહત્વ આપે છે. પોતાનું ભાગ્ય પોતે જ ઘડી લેવા સમર્થ છે. આવો જ ભાવ પ્રગટાવતો આ શે’ર માણો :

“થાબડો પીઠ અને અમને અરણ આપો,
ભાગ્ય એ નિજનું ઘડી લેશે જરા ધણ આપો.”

અમૃત ‘ધાયલ’ ની ગજલમાં આત્મવાન દોલતનો રણકો વિશેષ સંભળાય છે. એમની ગજલોમાં જે ખુમાર પ્રગટે છે તે અનુભૂતિજન્ય છે. પોતે

અમૃત ‘ધાયલ’ની ગજલોમાં બાદશાહી ખુમારી

માત્ર શાયર જ નથી પણ પોતાની શાયરીમાં સંજીવની જેવો જાદુ રેલાવવાની શક્તિ ધરાવનાર શાયર છે. જે પથ્થર જેવા હૃદયના માણસને પણ બેઠા કરી શકવા સમર્થ છે. જુઓ એમના જ શબ્દો :

“અમૃતથી હોઠ સહુના એઠા કરી શકું છું,
મૃત્યુના હાથ પળમાં હેઠા કરી શકું છું,
આ મારી શાયરી એ સંજીવની છે ‘ધાયલ’
શાયર છું, પાળિયાને બેઠા કરી શકું છું.”

અમૃત ‘ધાયલ’ની ગજલોમાં એમની ખુમારી એક આગવી ઓળખ બનીને આવે છે. કોઈ સંશોધક ગજલકાર અમૃત ‘ધાયલ’નું સમગ્રલક્ષી મૂલ્યાંકન કરશે ત્યારે એમની ગજલોમાં નિરૂપિત બાદશાહી ખુમારી એક મહત્વ લાક્ષણિકતા ગણવી પડશે. આ ગજલકાર યૌવને શરમાવે એવો કેફ એમની જેફ વયે પણ વહેવડાવતા. જુઓ એવો એક શે’ર :

“‘ધાયલ’ સાંભળીને મને, ડોલી ન ઊઠે કાં સભા,
મારી ગજલના જામમાં જિંદગીનો ખુમાર છે.”

અમૃત ‘ધાયલ’ સાચા અર્થમાં ગજલ સપ્રાટ છે. એમની ગજલોમાં આવતી બાદશાહી ખુમારીને સલામ.

‘આશાસ્પદ કવિયિત્રી : પ્રજાબેન વશી’

ઈ.સ. ૨૦૦૨માં ‘સ્પન્દનવન’ કાવ્યસંગ્રહ આચ્છા પદ્ધી ઈ.સ. ૨૦૦૮ની પૂર્વસંધ્યાએ ગ્રાન્ટ-ગ્રાન્ટ કાવ્યસંગ્રહ આપનારા શ્રીમતી પ્રજાબહેન વશી ‘આકાશો સફર’ (ગંગલ સંગ્રહ), ‘શાસ સજાવી બેઠા’ (ગીત અને અછાંદસસંગ્રહ) તથા ‘પિકનિક’ (બાળકાવ્યસંગ્રહ) આપે છે. આ કવિયિત્રી સ્વરૂપને વફાદાર રહેવાનો સભાન પ્રયાસ કરે છે, એટલું જ નહીં પણ એમની આ મથામણ ઘણી જગ્યાએ રંગત પણ જમાવે છે. જોકે, તેમની તમામ રચનાઓમાં સત્ત્વશીલ કલાગતમૂલ્યોની માવજત થવી હજુ બાકી છે, છતાં એમની પાસેથી કેટલીક સુંદર કાવ્યરચના પ્રાપ્ત થઈ છે, જે એમને એક કવિયિત્રી તરીકે પ્રસ્થાપિત કરે છે.

મને પ્રજાબહેનની કવિતામાં એક બાબત સૌથી વિશેષ સ્પર્શી તે છે - એમનાં કાવ્યોમાં આદેખાયેલ અનુભૂતિની સચ્ચાઈ. શુદ્ધ કવિતા અમસ્તી જન્મતી નથી. તેમાં અનુભૂતિની સાથે કળાગતમૂલ્યોની પણ માવજત થવી એટલી જ આવશ્યક છે. પ્રજાબહેનની કવિતામાં ભલે પૂર્ણિમાનો સોળે કળાએ થતો અજવાસ ભલે ન હોય પણ એમાં બીજ-ગીજનો ચમકારો તો છે જ. જે પૂર્ણિમા તરફની અવસ્થા સૂચ્યવે છે.

૧૯૧

‘આશાસ્પદ કવિયિત્રી : પ્રજાબેન વશી’

‘શાસ સજાવી બેઠા’ - એમનો ગીત-અછાંદસ રચનાઓનો સંગ્રહ છે. ભલે આ સંગ્રહની બધી જ કવિતાઓમાં ભૈ..ભૈ..થઈ જાય એવું તો નથી છતાં, એમાંની ઘણી કૃતિઓ ભાવકને આનંદાનુભૂતિ કરાવે છે. કવિતા-સાહિત્યાદિનો મુખ્ય ઉદેશ પણ ભાવકને આનંદાનુભૂતિ કરાવવાનો જ છે. કોચે કહે છે તેમ, “પ્રત્યેક વ્યક્તિ કલાકાર છે.” પ્રત્યેક વ્યક્તિના જીવનમાં અનેક નાની-મોટી ઘટનાઓ બને છે તેને કારણે એમનાં હૃદયમાં ઘણાં સંવેદનો પ્રગટે છે. હૃદયમાં ઉમટતી ઊર્મિઓ સ્પંદનોથી પરિપ્લાવિત થવાની ધન્ય ઘડી તો દરેક વ્યક્તિના જીવનમાં આવતી જ હોય છે. પણ, તમામ વ્યક્તિ એને કલાનું રૂપ બક્ષી શકતી નથી, આથી, જે-તે વ્યક્તિને થતો અલૌકિક આનંદ ‘સ્વ’ સુધી જ સિમિત રહે છે. કવિ-કલાકાર તેને ભાવક સુધી પહોંચાડે છે. એટલું જ નહીં પણ એને ‘સમુસંવેદન’નો અનુભવ પણ કરાવે છે.

પ્રાણ્ય અને પ્રકૃતિ કલાકારો માટે પક્ષપાતી વિષયો રહ્યાં છે. પ્રેમનું સ્પંદન પ્રત્યેક હૃદયને સ્પર્શો છે. પ્રેમની અતૃપ્તિ અને પરિતૃપ્તિ, પ્રેમમાં વિરહ અને મિલન, જેવા વિધવિધભાવો કવિતામાં નિત નવા સ્થત્યંતરો રચતા રહે છે. પ્રજાબહેનની ‘મૂર્છ! જરમરનું શું?’ ઘણી સુંદર ગીત રચના છે. આ જરમર તે વળી કઈ? આ કળી ના શકાય એવી ભીતરમાં ટપકતી મુખધાવસ્થાની મીઠી જરમર છે. અનું કાર્ય તો છે અવિરત ટપકતું રહેવાનું. જે યૌવન સહજ પણ ખરું. મુખધાવસ્થામાં તો આવી આહ્લાદક જરમર ન ટપકે તો જ નવાઈ! અહીં કાવ્યનાયિકાના ડેયામાં જાગતાં ઝીણાંઝીણાં સ્પંદનોનો જરકાર એમના હૃદયને-ચિત્તને ભીતરથી

૧૯૨

કાચ્યાનુશીલન

તરબતર કરી મૂકે છે. મનમાં વ્યાપ મીઠો આફ્લાદ હેતરુપી ઝરણામાં વહેવા લાગે છે. ભીતરમાં ટપક... ટપક... થતાં ભીના સંવેદનો નાયિકાના નિચને ચોપાસથી ઘેરી વળે છે. વીજળીના ચમકારા, મેઘધનુના રંગોની બિધાત - આ બધું કાવ્યનાયિકાને આનંદવિભોર બનાવી મૂકે છે, તેનું આ કવિયિત્રીએ કલાત્મક આલેખન કર્યું છે. જુઓ મુખધાના મુખ્યકભાવો :

“વીજને ચમકારે એ સપનાંઓ ગુંથી લઈ

ને મેઘધનુ રંગે રંગાઈ એવી ગઈ

કે પછી કોરાં એ સોળ વરસ ભીનાં થઈ ઉભર આવીને અટકે!

મૂઈ! ઝરમરનું શું? અહીં પલળેલું મન પછી ભટકે.”

આ કવિયિત્રીને આવી મીઠી લાગણી માટે પક્ષપાત છે. આવા ભીના ભીના સ્પંદનોના પ્રવાહમાં આ કવિયિત્રીને તણાવું ગમે છે. અહીં આ ગીતમાં કાવ્યનાયિકાના ભીતરના આનંદગાનને પ્રજાબહેન કલાત્મકરીતે આલેખે છે, તે હદ્યંગમ ને આસ્વાધ પણ બને છે.

“ભીની લાગણી કે આવ...” ગીત રચનામાં પણ પ્રણયાનુભૂતિનો કંઈક આવું જ સંવેદન કંડારાયેલું છે. નાયિકાને જીણા ઝરમરતા ડેયાના હેતમાં ભીજાવું ગમે છે. અહીં કવિયિત્રીએ રૂપકોનો પણ કલોચિત વિનિયોગ કર્યો છે, એમાં અનેરું કવિત્વ પણ સર્જય છે. જુઓ :

“ઝાવરી ઝરમરને ભીતરી ઝરમરનાં

મેઘધનું એવા ઉભરાય,

સાથ સાથ શ્રાવણી ડેલી માણિશું પછી

હૈયા તો હાથમાંથી જાય;

‘આશાસ્પદ કવિયિત્રી : પ્રજાબેન વશી’

નયનોની વીજને ચમકારે એક થવાં સંવેદન જીલીશું નેમથી,
ભીની લાગણી કે આવ, ભીતર પ્રેમથી.”

અનાયાસ ભીતરથી પ્રેમરૂપે પ્રગટતી લાગણીને પ્રજાબહેન આવકારે છે, અને એને સત્કારે પણ છે. ને વાત પણ બિલકુલ સાચી છે. માણસ ભીતરમાં ઊમટેલા તોફાનને કઈ રીતે ઢારી શકે! જે ઘટનાઓ બાબુ બને છે તેને સૌ કોઈ અવલોકી શકે પણ જે ભીતરમાં સર્જય છે - ઘટે છે તેને બહારથી જોઈ શકાય નહીં, તેનો માત્ર અનુભવ જ થઈ શકે. આવા સંવેદનો માત્ર અનુભૂતિજન્ય છે. આવો જ કંઈક ભાવ ‘ભડકે બળે એનું શું?’ ગીતમાં આ કવિયિત્રીએ કાવ્યનાયિકાના આંતરભાવને કલાત્મક રીતે પ્રગટાવ્યા છે.

“સણગે છે ઝાવ એને હોલવી શકાય,
પણ અંદર સણગે છે એનું શું?”

ધણાં કવિઓએ આપણી ભાતીગળ સંસ્કૃતિની મીઠી સુવાસને કવિતામાં વહેતી મૂકી છે. આપણા લોકસાહિત્યએ અનેક કલાકારોને કલાનું ભાથું પૂરું પાડ્યું છે. ધણી વખત ચર્ચા થાય કે શીષ્યસાહિત્ય શ્રેષ્ઠ કે લોકસાહિત્ય શ્રેષ્ઠ? - સવાલનો જવાબ સાપેક્ષ છે. લોકગીત તો લોકના હદ્યની વાણી છે. જે છે તે સહજભાવે પ્રગટે છે. જ્યારે શીષ સાહિત્યમાં બધું અનાયાસે પ્રગટાનું નથી, અહીં કવિ પોતાના સંવેદનને ભાવક સુધી પહોંચાડી તેને સાર્વત્રિક બનાવવા મથે છે. જ્યારે લોકગીત તો સાર્વજનિક છે. લોકવણી છે. આ સંગ્રહમાં કવિયિત્રી “ડોલરિયો સંગ ડોલરિયો” ગીતમાં આપણી ભાતીગળ સંસ્કૃતિને આ ગીતમાં પ્રગટાવે છે. એમાં

કાચ્યાનુશીલન

એમની સર્જકપ્રતિભાનો ઉન્મેષ જોવા મળે છે :

“ડોલરિયો સંગ ડોલરિયો
મનમાવન રંગ ડોલરિયો
આંખે સુરખી, લાલ ગુલાબી, રંગ રંગ રંગી ડોલરિયો,
રગ રગ ઊમટી સૂરજ લાલી, રંગ રંગ રંગી ડોલરિયો,
વાસંતી રંગ એવાં ચઢ્યાં છે, રંગ રંગ રંગી ડોલરિયો,
સગપણના સ્પંદન મધ્યાં છે, રંગ રંગ રંગી ડોલરિયો,
નેણાં જાહુ લાગે નવરંગ
મનમાવન રંગ ડોલરિયો.”

‘શાસમાં સજાવીએ’ ઘણી આસ્વાદ ગીતરચના છે. અહીં કાવ્યનાયિકાની ભીતરની મીઠી મુંજવણને કલાત્મક રીતે આલેખીને પ્રજ્ઞાબહેને સુંદર કવિત્વનો નમૂનો આપ્યો છે. વર્ષોથી બંધ એવી હૈયાની બારીને આ કવિયિત્રી ખુલ્લી મૂકતાં કહે છે :

“સપનાનાં હિંડોળે જૂલી લઈએ ને પછી
ઈચ્છાઓ આંખમાં જગાવીએ
સગપણાં મીઠા જૂલા જુલાવીએ સનમ,
મીઠી મુંજવણ શાં પ્રેમને વધાવીએ.”

સંવેદનરૂપી લિપિની ઓકળી પુરાવીને, ઉરનાં આવકારથી સગપણના મીઠાં જૂલાએ જૂલાવવાની-જૂલવાની કવિહદ્યની મનીષા અહીં કલાગત બની છે. ભીતરમાં જે પડ્યું છે તે ઠેકો મારીને બહાર આવ્યા વિના રહે ખરું? ‘ઠેકો મારી આવ્યું’ ગીતમાં કાવ્યનાયિકાના મનોગતભાવોને આ

‘આશાસ્પદ કવિયિત્રી : પ્રજ્ઞાબેન વશી’

કવિયિત્રી કુશળતાથી કંડારે છે. “ સા થી સાં” સુધીના સૂરોનું જ્ઞાન આ કવિયિત્રી ને છે. આથી જ કદાચ ગીત જોવા સ્વરૂપનું એમને વળગણ હોય. કાવ્યનાયિકાના હૈયાની ભીતર જાગેલાં સ્પંદનો આખરે હોઠ ઉપર આવી જાય છે જે હવ્ય બને છે :

“વરણાગી એક ગીત મજાનું ઠેકો મારી આવ્યું,
આવી કાનમાં કહેતું, મુજને સૂરમાં કેમ ના ઢાણ્યું?
હું કહેતી કે ક્યાં છે સહેલું, સૂરમાં ગાતાં રહેવું,
જીવન જેવું તું પણ, ઉપર નીચે થાતું રહેતું,
સાવ નજીવા કારણથી પણ, તાર તૂટે છે તારાં,
આગળ-પાછળ, આજુ બાજુ, કંપન જીણાં જીણાં
લયમાં આગળ સહેજ વધે ત્યાં, તાલમાં તૂટી જાણ્યું.
આવી કાનમાં કહેતું...”

પ્રજ્ઞાબહેન સ્વી હોઈ નારીની કેટલીક કરુણ વાસ્તવિકતા એમની કવિતામાં અનાયાસે પ્રગટે છે. એમનાં ગીતોમાં પ્રગટતા નારીહદ્યના ભાવો ભાવકની સહાનુભૂતિ મેળવવા માટે આલેખાયા નથી, આ કવિયિત્રી નારીના સારા-નરસા ભાવને અનુભૂતિની સચ્ચાઈની મહોર મારીને પ્રગટાવે છે. એમની કેટલીક કવિતામાં આવેશ, જુસ્સો, પ્રગટ થાય એ પણ એટલો જ સ્વાભાવિક ને સહજ છે. ‘મા! છુહું તારો શાસ’, ‘છે કોઈ ઉત્તર?’ , ‘ભડકે બળે એનું શું?’ જેવી રચનાઓમાં પ્રજ્ઞાબહેને નારીજીવનની કેટલીક કડવી સચ્ચાઈ આલેખી છે. ‘ભડકે બળે એનું શું?’ રચનામાં સીતા, દ્રૌપદી, ઉર્મિલા, રાધા, રૂકમણી - આદિના

કાચ્યાનુશીલન

શાસોની અકળામણને આ કવિયિત્રી વાચા આપતા કહે છે.

“રોજેરોજ શ્વસતી’તી સીતા, ઉર્મિલાને દ્રોપદી શાસોમાં હોળી,
રાતોની રાત પછી ઉજરડા ઢાંકવા જત એષો મૌનમાં જબોળી
ખોલે જો મૌનના કિલ્લાનું મહોં, ભેટ ભડકે બળે એનું શું?”
તો ‘છે કોઈ ઉત્તર?’ સ્વીભૂષાહત્યાને લગતી ગીતરચના છે. એક ઝી જે
માતૃત્વમાં પુત્ર અને પુત્રી માટે પક્ષપાત કરી જ ન શકે. અહીં નારી દૈયામાં
જે વેદના છે તે સુપેરે કાચ્યમાં પ્રગટે છે એટલું જ નહીં પણ ભાવકના
સંવિફ્ફને પણ સ્પર્શી જાય છે. અહીં સ્વી સહજ વેદના છે, તો ક્યાંક આકોશ
અને ઉપાલંબ પણ છે. પ્રજ્ઞાબહેન માર્મિક પ્રશ્નો ભાવક સામે મૂકતા કહે
છે :

“‘મા’ કહીને સાદ કરે એવા અમૃતને તે કેમ તું પચાવી ન જાણો?
ધગધગતા શસ્ત્રોનાં રિક્તમ ચક્કામાને સામી છાતીએ લગાવે?
દેખતી આંખોએ પાટા બાંધીને પછી ગાંધારી જેમ કે સ્હેવાય કે?

મા! પછી મારા વગર પણ જીવાય કે?”

અહીં ‘પગલીની પાડનાર’ અને ‘પગલીનો પાડનાર’ વચ્ચેનો જે ભેટ
સમાજમાં પ્રવર્તી રહ્યો છે, તેની સામે કવિયિત્રીનો આકોશ પ્રગટ થયા
વિના રહેતો નથી. ‘મા! હું છું તારો શાસ..’ ગીતમાં પણ ગર્ભમાં રહેલી
દીકરીનો આંતનાઈ સ્પષ્ટ પડ્ઘાય છે. ગર્ભ રહેલી દીકરી એક વખત આ
દુનિયામાં આવવાની તક માગતા કહે છે :

“બ્હારની દુનિયા જોવાની મા! એક મને તક આપ!
છું હું તારો શાસ મા! મુજને પલકો પર જુલાવ

૧૯૭

‘આશાસ્પદ કવિયિત્રી : પ્રજ્ઞાબહેન વશી’

છું હું તારો શાસ મા મુજનો...”

કેટલીક સારી ગીતરચનાઓની સાથે ઘણી નબળી ગીતરચના
આ કવિયિત્રીને એક સારા ગીત કવિ તરીકે પ્રસ્થાપિત કરી શકતા નથી.
દા.ત. ‘કે વાસંતી જેવું...’ ગીતમાં સા થી સાં સુધીનું નિયોજન દ્વિકૃત
પ્રયોગોના ભારેખમ પ્રયોગોને કારણે કારગત નીવડતું નથી. તો
'સ્પંદનવન' અને 'આકોશ અક્ષર' જેવા ગજલસંગ્રહો આપનારા આ
કવિયિત્રીના ગીતોમાં ગજલગંધી સુવાસ અભનાં ગીતોને કંઈક અંશે નબળા
બનાવે છે. ‘ભીની લાગણી કે આવ...’ જેવું ગીત અભનો નમૂનો છે.

છ્ઠાં, અહીં એક વાત નોંધવી રહી કે, પ્રજ્ઞાબહેનનાં ગીતોમાં
અનુભૂતિની સચ્ચાઈ છે. જે ભાવકને સ્પર્શી જાય છે. ‘શાસ સજાવી
બેઠાં’ કાચ્યસંગ્રહમાં પ્રશાય, પ્રકૃતિની સાથે-સાથે નારીની સમસ્યાઓ,
સ્વી ભૂષાહત્યા, ગોપજીવન આતંકવાદ, ચિંતન જેવા વિષયોમાં અભની
કવિપ્રતિભા યમકે છે. એમ કહી શકાય કે, પ્રજ્ઞાબહેન ભલે કોઈ ઉચ્ચ
ગીતકવિ તરીકે હાલમાં જ્યાતિ પ્રામ ન કરતા હોય પણ એ દિશામાં
પ્રજ્ઞાબહેન જઈ રહ્યાં છે. સારા ગીતકાર થવાની આ કવિયિત્રી પાસે પ્રતિભા
તો છે જ છે.

‘શાસ સજાવી બેઠા’ કાચ્યસંગ્રહમાં ગીતો ઉપરાંત, લગભગ
અરધોઅરધ અછાંદસરચનાઓ છે. તેભની આ અછાંદસરચનામાં અભની
વ્યક્તિ સુપેરે પ્રગટે છે. પોતે એક સ્વી હોવાના નાતે નારીહંદયની
લાગણીઓને વાચા આપવામાં અભને ખાસ્સી સફળતા મળી છે. તો
વ્યવસાયે શિક્ષક હોવાના સંબંધે શિક્ષણજગતના કેટલાક પ્રશ્નોને પણ

૧૯૮

કાચ્યાનુશીલન

તેઓ સારી રીતે કાચ્યમય રજૂ કરી શક્યા છે. “કોનો વાંક” રચનામાં સ્નેહ અને કરુણાના પાઠ ભણાવતા ભણાવતા એક શિક્ષક તરીકે વિદ્યાર્થીઓને ડહાપણ અને વ્યવહારુણાના જે ઓસરિયા પાયા છે છતાં પેલાં કરમાયેલાં ફૂલોને પોતે હસાવી શકતાં નથી તેનો રંજ એમને સાલે છે. પણ એક સમી સાંજે :

“ટન્નન્નનો એવો જાદુ ફેલાયો
કે એ બાળ ફૂલો
પૂરજોશમાં એવા ખીલી ઉઠચાં
જાણો ચોમેર રંગનો સુગંધ”

આપણી જે શિક્ષણપદ્ધતિ છે તેની સામે પ્રજ્ઞાબહેન કોઈ અંગૂલિનિર્દેશ કરે છે. સાચે જ, આજની શિક્ષણપદ્ધતિ આપણે વર્ષો પૂર્વે નક્કી કરેલી ઘરેડ પ્રમાણે જ ચલાવે છે અને આપણે ચાચ્યા કરીએ છીએ. આજે તેમાં ધરમૂળથી પરિવર્તન લાવવાની તાતી જરૂરિયાત છે. ‘ભીનો નિબંધ’ અને પરિવર્તન લાવવાની તાતી જરૂરિયાત છે. ‘ભીનો નિબંધ’ અને ‘ટન્નન્નન્નન્ન ટન્ન ટન્નન્નન્ન ટન્ન’ જેવી રચનામાં પણ શિક્ષણ જગતના પ્રશ્નોને આ કવિયિત્રિએ વાચા આપી છે. જોકે, આવી રચના પ્રજ્ઞાબહેનની કોઈ કાચ્યપ્રતિભા ઉપસતી નથી, પણ અનુભવે શિક્ષણના પ્રશ્નોને કવિતાના ઢાંચામાં ઢાળવાનો સુયત્ન કર્યો છે. ‘ભીનો નિબંધ’ માં વર્ગંડમાં વર્ષાત્મક વિશે નિબંધ લખાવતા બહારના વર્ષસૌન્દર્યથી બાળકો જે રીતે વર્ષમય બની ગયા આ બન્ને ઘટનાને પાસે-પાસે મૂકીને પરસ્પર વિરોધાવીને શિક્ષણમાં રહેલી ફૂલકતાને અહીં વેધક વાચા આપતા કહે છે :

૧૯૬

‘આશાસ્પદ કવિયિત્રી : પ્રજ્ઞાબહેન વશી’

“વર્ગંડની બાહાર
જરમર જરમર
વર્ષાની હેલી અનરાધાર...
.....
નિબંધ ઉપર
ચર્ચા કરી કરીને થાકું છું...
.....
મારા એકેય પ્રશ્નનો ઉત્તર અપાતો...
વર્ષાએ પાણી ફેરવી દીધું
'વર્ષાત્મક' ના નિબંધ પર.”

‘સોનાનો ઝૂડો’ રચનામાં નારીત્વની વેદનાની વાતને આ કવિયિત્રી બહુ સલૂકાઈથી કરે છે. આજનો પુરુષ પોતાની સ્ત્રીને સોનાના મહેલની ચાવી પકડાવી દઈને એ જ મહેલમાં પૂરવા મથે છે. એ ખીને વખતોવખત કિંમતી બેટ આપીને એને પિંજરમાં જ ખુશ રાખીને પુરુષ બહાર બ્રમરવેશે ફરતો રહે છે. જ્યારે નારી મેનાની માફક સોનાના પિંજરમાં કેદ બની જીવતી રહે છે. અહીં પ્રજ્ઞાબહેને આવી આદર્શ પતિત્રતાની લાચાર મનઃસ્થિતિને આદેખતા કહે છે :

“આ ખંડિયા મહેલમાંથી
ઉડી જાય એ બીકે
મસમોટું સોનાનું પાંજરું પકડાવી
પોપટ તો મન ફાવે ત્યાં...

૧૯૦

કાવ્યાનુશીલન

એ...જ્ઞાય ચલ્યો...
દહીનો ઘોડો... રમતો... ભણતો... છૂટો.”

અહીં પુરુષ સમોવડી નારીના જીવનના કાર્યક્રમને કળાત્મક રીતે આલેખી સુંદર કવિતા નિર્મિથે. તેમના ‘નારીઃ અવસ્થા’ની ‘ઢોંગલી’, ‘કંઠપૂતળી’ અને ‘ટેકણલાકડી’ જેવી ગ્રણેય રચનાઓ માણવા જેવી છે. અહીં કવિયિત્રીએ દીકરીની ગ્રણ જુદી જુદી માથે ઠોકેલી જવાબદારી અને અવસ્થાઓને આલેખી છે. જે આસ્વાદક્ષમ બને છે.

સંગ્રહના અંતે મુકેલાં કેટલાંક હાઈકુઓ પણ ધ્યાનાર્થ બન્યાં છે.
આવા હાઈકુમાં સ્ત્રીજીવનને લગતા કેટલાક પ્રશ્નોને વાચા આપી છે.
એક બાજુ પુરુષપ્રધાન સમાજ નારીની દૈવિસ્વરૂપ પૂજા કરે છે અને બીજી
બાજુ નારીને હજુએ અભળાના રૂપે નિહાળે છે, જુઓ આ હાઈકુ :

“બેન, દીકરી
ન, પત્ની શક્તિ રૂપે
તો ય અબળા!”

‘આકાશે અક્ષર’ એમનો ગજલસંગ્રહ છે. અગાવ ‘સ્પન્દનવન’ નામનો ગજલસંગ્રહ આપી ચુકેલા આ કવિયિત્રી ત્રીજો ગજલનું સ્વરૂપ પ્રમાણમાં માફક આવ્યું લાગે છે. સુરત જેવા શહેરમાં ભગવતીકુમાર શર્મા, જ્યંત પાઈક, કિસન સોસા, રવીન્દ્ર પારેખ, નાનુભાઈ નાયક, ડૉ. રદ્ધિશ મનિયાર, ડૉ. મુકુલ ચોકસી, નયન ટેસાઈ, બુકુલેશ ટેસાઈ, કિરણ ચૌહાણ - જેવા કવિઓએ ગજલમાં સારું એવું કાહું કાઢ્યું છે. વારંવાર યોજાતા મુશાયરાઓ કવિ સંમેલનોનો આ કવિયિત્રીને વારસો

‘આશાર્પદ કવિયિત્રી : પ્રજ્ઞાબેન વશી’

પ્રામ થયો છે. ‘સ્પન્ડનવન’ ગજલસંગ્રહનો એક યાદગાર શે’ ર યાદ આવે છે. જેમાં પ્રક્ષાબહેને જે અભીષ્ટા પ્રગટ કરી છે તે ધ્યાનાર્થ બની છે :

“ਤੁਂ ਕਥੋ ਵਿਸ਼ਫੋਟ ਕਰ ਮਾਰੀ ਭੀਤਰ,
ਮਾਣੁ ਨਿਅ ਪੋਖਰਾਣਾ ਦਈ ਹੇ ਮਨੋ ?”

અર્થધનતા અને સચોટપણું એમની ગજલમાં સ્પષ્ટપણે કળી શકાય છે. આ ગજલકારની કેટલીક ગજલોમાં ભાવની નજીકત છે. એમની ગજલોમાં વિષયનું વૈવિધ્ય પણ ખરું, હા, એમાં નારીહદયની સંવેદનાઓ વિશેષ છે. ઇતાં, એમની ગજલોમાં સ્ત્રીહદયની કેવળ પોચટ્ટા નથી. પ્રણય, પ્રકૃતિ, ચિંતન, પ્રભુ આદિ વિષયોની માવજત એમની ગજલોમાં સુપેરે જીલાઈ છે. ઘણી વખત કોઈને મળવા માટે કારણની જરૂર હોતી નથી. બસ મળવું જોઈએ એવો સૂર જુઓ એમના આ શે'રમાં સુપેરે પ્રગટે છે.:

“અકારણ - સકારણ મળીએ, ચાલો ને,
ભીતરથી ભીતરમાં સરીએ ચલોને,”

તો, આ ગજલકારા પ્રેમ અને ધૃતાને સામસામે મૂકીને તેઓ તગજુલને બરાબર તાકે છે. જુઓ .

“હું જ મારામાં નથી તો શું થયું?
બિંબ મારું આંખથી તૃજ જોઉ છું.”

ગજલ એક એવું સ્વરૂપ છે તેમાં અનુભૂતિની સચ્ચાઈનો રણકો સ્પષ્ટપણે સંભળાતો ન હોય તો એ ગજલ સારી કવિતા બનતી નથી. કવિતામાં અનુભૂતિ સુખની હોય કે દુઃખની, હર્ષની હોય કે શોકની પણ એમાં સચ્ચાઈ હોવી જોઈએ. કવિતા કલા વિશે ધ્યાનિત એવું પણ

કાચ્યાનુશીલન

કહેવામાં આવે છે કે, તેમાં અંગતતાને સ્થાન નથી. કૉલરિજ જેવા મીમાંસકે તો ‘બિન અંગતતા’નો સિદ્ધાંત આપ્યો છે. પરંતુ સાચા અર્થમાં અંગત સંવેદન વિના કવિતા બને કે કેમ? એ એક મૂંજવતો પ્રશ્ન છે. એક વાત તો બિલકુલ સાચી છે કે, કવિતામાં આવતું અંગતતત્ત્વ ભાવકને આનંદ આપવા સક્ષમ હોય તો એમાં કોઈ વાંધો હોઈ જ ન શકે! આ ગજલકાર સુરતમાં આવેલ રેલના સાક્ષી છે. પોતે જોયેલ પૂરની વિનાશકતાને ગજલમાં રજૂ કરતા આ કવિયિત્રી કહે છે :

“પાંપણનાં બંધ તૂટે તો હાથોના ટેકા કરીએ,
પણ આ પણા માનવસર્જિત, વિસ્ફોટથી તોડ્યા!”

પાણી વચ્ચે રહીને પણ પાણી માટે તરસતા સુરતીઓની વેદનાને આ ગજલકારા અસરકારક રીતે આલેખી શક્યા છે. સુરતી લાલાઓની જિંદાદીલી પણ દાદ માણી લે તેવી છે. આટ-આટલી ખાના ખરાબી પણી પણ સુરત ગણતરીના દિવસોમાં જે રીતે ઊભું થઈ ગયું તે સાચે જ આશ્ર્યજનક ગણાવી શકાય. જુઓ આ શે’રમાં સુરતીઓની પડકારને ઝીલવાની તાકાત -

“વિસર્જનને કોઠે પાડી ફિનિક્સ પંખી જેવા,
સર્જનનો ઈતિહાસ રચીને, રાખ મહીં પણ ફાસ્ત્યાં..!”

માનવી આખરે તો એક પ્રાણી જ છે. સામાજિક પ્રાણી. ઈશ્વરની સામે તો તે પામર અને લાચાર જ છે. માણસ નિયતિ સામે લડે-જઘડે. એની સામે બાથ ભીડે એ ખરો પણા, ‘ધાર્યુ તો ધણીનું જ થાય છે.’ ઈશ્વર જ સાચો તારણહાર છે. ધણાં બુદ્ધિવાદીઓ ઈશ્વરના અસ્તિત્વ સામે પ્રશ્ન

‘આશાસ્પદ કવિયિત્રી : પ્રજાબેન વશી’

ઉઠાવી, પોતાનો તર્ક રજૂ કરી પોતે બુદ્ધિશાળી હોવાના દાવો રજૂ કરે છે. આપણાં દેશમાં શક્ય છે, દરેક વ્યક્તિને સ્વતંત્રતા છે કે, તે પોતાનો મત રજૂ કરી શકે. ઈશ્વર હોવાનો પુરાવો આજ સુધી કોઈને મળ્યો નથી. કારણ કે, એ પ્રયોગશાળામાં પ્રયોગ કરવાનું કોઈ ખનિજદ્રવ્ય નથી. ઈશ્વર અનુભૂતિનો વિષય છે. કોઈ બાળકને એમ પૂછવામાં આવે કે, તું તારી માને કેટલો પ્રેમ કરે છે? બતાવ? તો બાળક એનો જવાબ આપી શકશે નહીં. પ્રેમ અનુભૂતિનો વિષય છે. તેમ, ઈશ્વર પણ અનુભૂતિનો વિષય છે. ‘જેવી દસ્તિ એવી સૃદ્ધિ’, ‘જેવુ અન્ન તેવો ઓડકાર’. જે હૃદય સાથે સંકળાયેલા ભાવો છે તેના મૂળ શોધવા જનારને નિરાશા જ હાથ મળશે. પ્રજાબહેન આસ્થાવાદી છે. એ ઈશ્વરના રૂપને સ્વીકારે છે. આથી જ કહે છે :

“જ્યારે ઈશ્વર હાથ હેઠા મૂક્તો
માનવ લાચાર થૈ ને લડખડે”

‘શુંગર દૂરથી રળિયામણા’ કહેવત ઘણી સાર્થક છે. માણસ એક એવું પ્રાણી છે કે જે વારંવાર પોતાનો ચહેરો બદલતો રહે છે. માણસને પામવો ઘણો અધરો છે. દૂરથી જે રૂકુ-રૂપાણું લાગે એ નિકટથી જોતાં કદાચ કદરૂપુ પણ હોઈ શકે. આ ગજલકારા જિંદગીના સત્યને જાણે છે તેનો આવિભાવ આ શે’રમાં સહજ રીતે પ્રગટે છે :

“ઓળખ્યાનો કર નહીં દાવો હવે,
કોણા? કોણા? ક્યાં પરખતું હોય છે?”

પ્રજાબહેનની ગજલોમાં મને જે વિશેષ સ્પર્શો છે તે છે એમની ગજલોમાં

કાચ્યાનુશીલન

આવતું સાદુ-સીધું કથન. માણસ માણસ ક્યાં સુધી બંજરોનો નાગોનાચ ચલાવશે? ક્યાં સુધી રાવણવૃત્તિને પંપાળશે? ક્યાં સુધી અહ્મૃ ‘હું’ વાદને પંપાળશે? આ ગજલકારા તો આવી નફરતરૂપી સોગાતોને ધુતકારી મનાવીને માનવી બનવા પ્રેરે છે. માણસે જો જગતનો સર્વનાશ રોકવો હશે તો એમણે સાચો માનવી બનવું પડશે. માનવી બનવા માટે તેણે પ્રેમ અને શાંતિનો માર્ગ જ અપનાવવો પડશે. ‘હવે’ ગજલમાં પ્રજ્ઞાબહેને કંઈક આવો જ ધનિ પ્રગટાવતા કહે છે :

“છે હજુ અવકાશ શાંતિ-પ્રેમનો
ધાતકી ઉન્માદ સંકેલો હવે.”

વેર-ઝેરની વૃત્તિ માણસને પાંગળો બનાવી દે છે. ઈર્ષા અને અસૂયાવૃત્તિને કારણે માણસાઈનું હીર હરાઈ ગયું છે ત્યારે માણસે મીઠાશ થઈને ઓગળવું જ રહ્યું ને ખારાશ થઈને વહેવું પડશે. પ્રેમના પંથે પીગળી જવાની ખેવના એમના આ શે’રમાં સલૂકાઈથી પ્રગટી આવે છે.

“વેર-ઈર્ષાનો હિમાળો ના નડે,
પ્રેમ હો તો પ્રેમથી હું પીગળું”

જીવનની ગતિ તો ન્યારી છે. એ જ સ્તો છે - ખુદાની કમાલ. આજનો માણસ ટેકનોલોજીનો વિકાસ કરીને મોટો બણગાંદૂક બની ગયો છે. લાખો વરસની શોધયાત્રા પછી પણ આજે એ બ્રહ્માંડનો એક ટકો જાણકારી પણ મેળવી શક્યો નથી ને છતાં મોટો જાણતલ બની ગયાના વહેમમાં ફર્યા કરે છે. અરે, બ્રહ્માંડની તો ઠીક પોતાની પાસે ખુદની પણ વિશેષ જાણકારી નથી એ બ્રહ્માંડને, એના રહસ્યને શું જાણી શકવાનો?

૧૭૫

‘આશાસ્પદ કવિયિત્રી : પ્રજ્ઞાબેન વશી’

“કેં જ સમજશે નહીં” ગજલમાં આવો જ કંઈક ભાવ પ્રગટાવતા પ્રજ્ઞાબહેન કહે છે :

“કરી જાદુગરી એ હાથથી છટકી જશેને કે જ સમજશે નહીં,
સજા કેં આકરી એ હાથથી છટકી જશે ને કે સમજશે નહીં.”

ગજલ સાહિત્ય સ્વરૂપ જેટલું સરળ લાગે એટલું સરળ નથી. ગજલકારે પોતાના વિચારતંતુઓને એક જ સેરમાં પરોવવાના હોય છે. ક્યાંક પ્રથમ પંક્તિમાં વિધાન કરી બીજી પંક્તિમાં એ વિચારતંતુને દલીલોત્કર્ત દ્વારા એનું બંડન કે મંડન કરવાનું હોય છે. તેમાં દલીલ પ્રબળ હોવી જોઈએ. એ સમર્થનની હોય કે પછી એના વિચ્છેદનની એમાં ગજલકારની પ્રતિભા જણકે છે. ગજલના પ્રત્યેક શે’ર જુદાં જુદાં હોવા છતાં તેમાં વિષય-વિચારતત્ત્વનું નૈકટ્ય અનિવાર્ય છે. ગજલકારે તો પ્રત્યેક શે’ર દ્વારા અનોખું કવિકર્મ દાખવવાનું હોય છે. ગજલકાર પોતાના કવિકર્મ દ્વારા જે રૂપનિર્માણ સ્પષ્ટપણે પ્રગટાતું નથી, શ્રી બકુલેશ દેસાઈ આ અંગે નોંધે છે:

“આ ગજલકારા ગજલના ભાવ પક્ષે તો ઠીક ઠીક
સમૃદ્ધ છે પરંતુ બંધારણ તેમજ માણખાગત વૈશિષ્ટ્ય
તેમણે વધુ સજજ થવાનું બાકી છે. કાફિયા તેના ચયન
સંબંધે અને તેમનું યથાયોગ્ય નિર્વહન કરવા તેમણે
વધુ સૂજ દાખવવી ઘટે.”

આમ છતાં, પ્રજ્ઞાબહેનનું કવિત્વ સાવનબળું પણ નથી. એમાં એક સારા કવિ થવાની પ્રતિભા તો અવશ્ય છે જ. શ્રી રવીન્દ્ર

૧૭૬

કાચ્યાનુશીલન

પારેખ એમને આવરતા નોંધે છે :

“ગીત, કૃતિ, પ્રકૃતિ, સંસ્કૃતિ, શ્રી, સૂદ્ધિ, વૃદ્ધિ, દાનિનું અપારવૈવિધ્ય ગીત, ગજલ, અછાંદસ, હાઈકુ જેવા મ્રકારોમાં જે વ્યાપ સાથે જાણાય છે તે, જે દિવસે ઉંચાઈ અને ઉંડાણ પણ સિદ્ધ કરશે તેવી આશા બંધાવે છે.”

“પિકનિક પર્વ” એમનો બાળકાવ્યસંગ્રહ છે. પ્રજ્ઞાબહેનને અહીં વિષયની ખોટ નહીં નથી. વળી હાઈસ્કૂલમાં એક શિક્ષિકા હોવાના નાતે પણ બાળસહજ વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિ અને સંવેદનોને એમણે નિકટથી નિહાળ્યા છે. ‘શાસ સજાવી બેઠા’ જેવા સંગ્રહમાં પણ કેટલીક બાળગીતની રચનાઓ ધ્યાનાર્થ બની છે. “ભાર વગરનું ભણતર” એક સુંદર બાળગીતરચના છે. આજે શિક્ષણ ભારે થઈ ગયું છે. (ચોપડા-નોટબૂકના વજન અને તગડી ફી વગેરેને કારણે પણ.) પુસ્તકોના ભાર વહન કરતા બાળકોને જોતા આપણા મુખમાંથી અરેરાટી નીકળી જાય એવી આજની આપણી શિક્ષણપદ્ધતિ અને કેટલીક વખત વાલીઓની પણ ઘેલશાને કારણે બાળકની સ્થિતિ દયનીય બની જતી હોય છે. એમાંથે આજે તો વિદેશી ભાષાના મોહને કારણે તો બાળકની નીંદર જ હરામ થઈ ગઈ છે. એમની રમતના ડબા ગૂલ થઈ ગયા છે. આ ગીતમાં આ કવિયિત્રીએ બાળહદયને વાચા આપી છે :

“ભાર વગરનું ભણતર ભણવા ચાલ્યા ભોલુરામ
કાં ધે બોરી બિસ્તાર મણનાં ઊંઘ કરે હરામ!

.....

૧૦૦

‘આશાસ્પદ કવિયિત્રી : પ્રજ્ઞાબહેન વશી’

દાદા કહે કે સંસ્કૃત, ગોર્દ્દ્વ મૂળરૂપ કહેવાય,
હિન્દુસ્તાની ના શીખે તો પણ ના સહેવાય
ડેડી કહે ગલોબલ બનવા ઈજિલિશમાં તું સ્પીક
ને શિક્ષણનાં આકા કહે કે ચારે ભાષા શીખ
ચારે ભાષા ભણતા ભણતા ભાંગી ગઈ છે હામ
ભોલુરામની ગુજરાતીની છૂટી સાવ લગામ
ભાર વગરનું ભણતર...”

આ ગીત ‘પિકનિક પર્વ’ કાવ્યસંગ્રહમાં પણ સમાવાયું છે.

બાળકાચ્ચો લખવા જેટલા સરળ છે એટલા જ મુશ્કેલ પણ. બાલ્યાવસ્થા વટાવીને યુવાવસ્થાને પછી વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચેલા વક્તિના અનુભવો, જિંદગીની ગતિવિધિઓ ધંધીખરી બદલાઈ ગઈ હોય છે. વળી જમાનો પણ બદલાયો હોય તેથી બદલાતા જમાનાનું બાળક પણ થોડું જુદું પડવાનું. મોટી ઉમરે બાળકાચ્ચો લખવા અશક્ય તો નથી પણ મુશ્કેલ અવશ્ય છે. બાળકાવ્ય લખનારા કવિએ તો તલવારની ધાર પર ચાલવા જેવું છે. બાળકોને ગમે તેવા, બાળકો ગણગણી શકે એવા કાચ્ચો લખવાનું કામ પ્રજ્ઞાબહેન કર્યું છે. એક વાત તો ખરી કે, પ્રજ્ઞાબહેન બાલ્યકાળ વટાવીને આવેલા તાજા તરફણોને ભણાવે છે, જે હજુ બાળપણ ભૂલ્યા નથી. જે હજુ પણ નાના બાળકો જેવી કેટલીક હરકત, રમત અનાયાસે કરી બેસે છે. બાળગીતોમાં બાળકોને બાંધી રાખે-જકરી રાખે એવો સરળ ભાવ આવવો અનિવાર્ય છે. બાળકોને જ્ઞાન-ઉપદેશ ગમતા નથી છતાં, ધંધાં કવિઓ બાળકને જ્ઞાનની ગોળી સરળતાથી પીવડાવી દે છે. પ્રજ્ઞાબહેન

૧૦૮

કાચ્યાનુશીલન

બાળકને જાણે ઉપદેશ આપતા કહે છે :

“ચોકલેટ ખા ખા કરતો રહેતો
દાંત સડ્યેથી નાખે રાદું.”

બાળગીતોમાં બાળસહજ શબ્દભંડોળ, તેની સમજમાં આવતી ભાષા, અચરજ પમાડે તેવો ભાવ, ધીંગામસ્તી કરવા પ્રેરે એવો લય આદિ આવવા અનિવાર્ય છે. બાળકની દુનિયા જુદી છે, એના ભીતરના રંગ પણ જુદાં છે. ને એમની કલ્યાણાંઓ પણ અલગ છે. એને રાજકુમાર, રાજકુમારી, ઢીંગલા-ઢીંગલી, સોનપરી, જાદુઈ દુનિયા વગેરે ગમે છે. બાળકને ચોપડીમાં માથું ઘાલીને બેસી રહેવાને બદલે અખ્ભો-ઝ્ભો, આંખલી-પીપળી, ફેરફૂરડી, ઢીંગલા-ઢીંગલીના લગ્ન જેવી રમતો ગમે છે. બાળકને મમ્મી-પણ્ણાના જ્ઞાન ઉપદેશ ગમતા નથી. આ ગીતમાં પ્રજ્ઞાબહેન બાળમાનસને આલેખતા કહે છે :

“પણ્ણા થોડાં વાંકા વળજો, ઘોડો ઘોડો રમીએ,
મમ્મી થોડી વાંકી વળજે, ઘોડો ઘોડો રમીએ,
દાદા જો ડંગોરો આપે દાદા દાદા રમીએ
દાઢી પણ જો ચશમાં આપે દાદા દાઢી રમીએ.”

બાળગીતો ભારજલ્લાં તો ન જ હોવા જોઈએ. બાળગીતોમાં બાળકોની ફરિયાદ પણ વિષય બનીને આવે છે. તેને શું ગમે? અને શું નથી ગમતું તેની વાતો સહજતાથી પ્રગટતી હોય તો બાળક અવશ્ય જૂમી ઊઠે જુઓ ‘કિંદ્રા’ ગીતમાં બાળસહજ ફરિયાદ :

‘આશાસ્પદ કવિયિત્રી : પ્રજ્ઞાબેન વશી’

“મારું જે નહિ માને
ચોકલેટ પણ ન આપે
એવી જિદી મમ્મી!
તારી સાથે કિંદ્રા
રોજ રોજ હરાવે
ધારેલું જ કરાવે
એવા જિદી પણ્ણા
તમારી સાથે કિંદ્રા”

‘પિકનિક પર્વ’નાં બાળગીતોમાં ભલે એવી જાદુઈસૂછિની કવિતા નથી છતાં, બાળકોને ગમે તેવી રચનાઓ તો છે જ. ક્યાંક ક્યાંક ભારેખમ શબ્દોનો બોજ બાળકોએ ખમવો પડે છે. છતાં બાળકો ગમે તેવી સૃષ્ટિ પ્રજ્ઞાબહેન આ સંગ્રહમાં સર્જ શક્યાં છે. મારી બે નાની દીકરીઓ ‘પિકનિક પર્વ’ ની ઘણી પંક્તિઓ ગણગણે એ પ્રજ્ઞાબહેનની બાળકવિ તરીકેની જ સર્જણતા દેખાશે.

પ્રજ્ઞાબહેન વશીએ એક સાથે ત્રણ કાબ્યસંગ્રહો આપીને ગુજરાતી કવિતામાં પ્રવેશ કર્યો છે તે ખરેખર અભિનંદનને પાત્ર છે. આશા રાખીએ હજુએ સુંદર સાહિત્યસર્જન આ કવિયિત્રી પાસેથી પ્રામ થાઓ.

